

#15

„Peterburi Teataja“ kaasanne.

Liiwimaa esiaeg.

Mälestusesammas papi- ja rüütliwaimule.

Kirjutanud G. Merkel.

Majandusteaduskond
1695

ESIMENE ANNE.

Tallinn
1829
9(V)
1741

— — Serpens uterque
Miseros morsu depascitur artus.
Virg.

(— — Madu tal igaltpoolt närib
Ahnemal hambal piinatud liik-
meid).

Eesti keelde tõlkinud
A. F. Tombach.
cand. ling. orient.

TALLINNA ÜLICOOL
KAUBANDUSKOOLI RAAMATUKOGU
INV. № 2032
JAOSK. № VII
JAOSK. № 161

„Ühiselu kirjastus Peterburis 1909“.

1.27231689

Типографія Э. Ф. Мекса, Спб., Забалканскій пр. 22.

86669

Tõlkija tähendus.

Garlieb Merkel sündis 31-sel oktobril 1769 Loddigeri kirikumõisas Liiwimaal ja suri 9-mal mail 1850 Riia lähedal. Ta haris ennast suuremalt jaolt oma käe peal, tuli aastal 1792 Riiga ja läks siis Saksamaale, kus ta Leipzigis ja Jenas esiti arstiteadust, pärast aga riigi- ja ilukirjanduse-teadust õppis. Wäljamaal käis ta mitme selleaegse tähtsama kirjanikuga, nagu Herder, läbi, oli ajakirjanikuna tegew ja wõitles iseäranis agaralt ja keewalt Napoleoni ja Rheini-ühisuslaste wastu. Kui prantslased Saksamaale tungisiwad, põgenes ta Liiwimaale, tuli küll aastal 1816 jälle Berliini, kuid kauaks ta sinna ei jäänud, waid pööras jälle Liiwimaale tagasi, kus ta oma elu otsani kirjandusetööd edasi tegi. Tema eluloo kohta leiab lugeja Eesti keeles lähemaid teateid M. J. Eiseni „Tähtsate meeste“ IV andes, ka A. Saal omas „Päris ja prii“ ja M. Lipp „Kodumaa kiriku ja hariduse loos“ on tema üle kirjutanud.

G. Merkel oli, nagu tema kirjatöödest näha, läbi ja läbi auusa südamega, õiglane ja õigust armastaja mees, kes ülekohut sallida ei wõinud ja keewawereliselt kohe wõitlema astus, kus ta midagi halba leidis ehk leida arwas. Nii wõitles ta, nagu ülemal tähendatud, Saksamaal ägeda sõnaga Napoleoni ja Rheini-ühisuslaste wastu, oli üks Goethe kõige wihasematest waenlastest kirjandusepõllul, nii ei wõinud ta ka meie kodumaal külmalt seda pealtwaadata, mis siin orjapõlwe ajal sündis. Suur hulk raamatuid on tema sulest ilmunud, mis kõik meie kodumaa wiletsamat kui wiletsat järke neil päewil kirjeldawad ja millel kõigil sihiks on, nagu ta ise ütleb, Balti talurahwa ununenud, jalgadega tallatud õiguste tagasimiseks põhjust anda. Tähtsamad nendest kirjadest on: „Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts“, „Die Vorzeit Lieflands.

Ein Denkmahl des Pfaffen- und Rittergeistes“, „Sitten Lieflands aus der ersten Hälfte des XVI Jahrhunderts“, „Die freien Letten und Ehsten“ ja muud. — Merkelil oli omal ajal palju waenlasi, iseäranis Balti mõisnikkude ja nende kannupoiste hulgas, mis ju ka teisiti olla ei võinud, sest just neid ja nende tegusi witsutab ta kõige walusamine. Räägitakse koguni, Balti saksad olla ta kirjatööd ülesostnud ja hulgana häwitada lasknud, et neid ilmast hoopis kaotada. Ka wastusi on temale kirjutatud (Brasch ja Tiebe), kuid nende wastuste juures on kõige tähelepanemisewäärilisem see, et nad Merkeli süüdistusi sugugi ei salga, waid neid kaudselt õigekski tunnistawad, ainult seletawad nad neid oma aja olude läbi ja ei pea neid sugugi suurteks pattudeks.

Käesolew raamat, mis nüüd tõlkes esimest korda Eesti rahwa ette astub, on aastal 1798 Berlinis trükitud. Tema kohta leiame aastal 1868 Peterburis Keiserliku Wene geografia seltsi poolt awaldatud Baltimaade põliste elanikkude kohta käiwate kirjatööde nimekirjas järgmise tähenduse: „See kirjatöö, nagu üleüldse kõik, mis see agar wõitleja rõhutatud lätlaste ja eestlaste õiguste eest on kirjutanud, on wäga tähtjas nende rahwaste olude ja elujärje tundsaamiseks. Esimeses jaos kirjeldatakse Baltimaade kõige wanemat aega ja ^{nende} põliste elanikkude usku, eluwiisi, riigisisseseadet ja omawalitsust jne. kuni sakslaste maale tulemiseni, sellele järgneb kirjeldus maa ärawõitmisest wiimaste poolt ja päriselanikkude orjajaks heitmisest. Teine anne toob Baltimaade ajaloo kuni rüütliordu langemiseni“.

Sellele tähendusele ei ole minul omalt poolt midagi juurdelisada. Merkeli kirjutusewiis on nii huwitaw ja täis elu, ta arutused nii lihtsad ja käpuga katsutawad, ta järeldused nii loogikalikud, et neid isepäinis seletada tarwis ei ole.

Mis tõlkesse puutub, siis pean ma tähendama, et mu peasiht siin, kui ka kõigi teiste tõlgete juures, ikka on olnud mõtet, mida alguskirjanik awaldab, puhtalt ja muutmata, kui ka wahest teiste sõnadega, äraütelda.

Selle mõedupuuga palun siis oma tõlget mõeta. — Koh-tade ja inimeste nimed, mida Merkel siin ja seal tarwi-tab, olen ma kõik muutmata jätanud, kui nad ka wahest meie ajaloos harilikult tarwitusel olewate nimedega ühte ei käi. Ma ei arwanud ka tarwiliseks serwatähenduste läbi omalt poolt raamatut wälimisest küljest liiga kirjuks teha, seda enam, et Merkelil enesel neid tähendusi küll ja küll on. Üleüldse ei ole ma Merkeli raamatus midagi muutnud, ega omalt poolt juurdepannud, sest et ma enesele ülesandeks tegin teda ainult tõlkida, mitte teaduslist tööd ta üle kirjutada. Nagu juba öeldud, sei-sis mu peahool selles, et Merkeli mõtteid puhtalt, aru-saadawas ja ladusas keeles oma Eesti lugejatele ette-kanda ja nii ühte meie kodumaa kohta kõige tähtsama-test kirjatöödest laiematesse ringidesse saata ehk teda koguni omal maal unustuse käest peasta, sest Merkeli raamatuid praegusel ajal kirjaturul enam saadawal ei ole ja ainult kogemata wõib neid siin ja seal weel mõnes raamatukogus leida.

A. Tombach.

Eeskõne.

Juhtumise kaupa sattus kõrgesti koolitatud Kornelius Skriblerus I-sele*) kord wana kõhukas metall-plaat kätte. Ta uuris teda muinasaja-teadlase terawusega ja jõudis rooste karwa järele otsusele, et ta Greeka kilp olewat; isegi enam kui kahetuhandaaastane mustusekord ei suutnud ta terawa silma eest peita, et üks kumerus keskpai-gas kedagi jumalakuju esitelewat. Silmapilk kirjutas ta pika ja laia arutuse oma leiduse üle, waatas põlgawa uhku-sega iga sureliku peale alla, kes mitte Greeka kilbi oma-nik ei olnud, ja kutsus wiimaks suure seltskonna kuulsa-maid teadusemehi kokku seda auuwäärt kallist waran-dust imestama. Tema naisel aga tekkis kartus, et see ehk ta puhtuse-armastuse kuulsust kuidagi kahandada wõiks, kui see wara kõiges oma muinasaja kallis mus-tuses ilma ette tuuakse. Ta wõttis ta salaja mehe kabi-netist, laskis teda küürida ja — waene Kornelius — iga mahalangewa rooste iwakesega sai wastuwaidlemata ikka ja ikka selgemaks, et suremata kuulus kilp muud midagi ei olnud, kui — lõhutud seinalambi tagumine, walgust tagasiheitja plaat ja jumalakuju — lihtne naelapea.

Just nii on lugu teatud seisuse wäärtuse, esiwane-mate ja wana halli aja teenistustega. Küürige kilpi — ja suuremalt jaolt ei saa sellest kaugeltki küll, et teie ai-nult „waene Kornelius“ hüüate, — teie leiate, et nii mõni kõlaw nimi ainult selle pärast kuulsam on, kui teie oma, et teda kuuesaja aasta eest mõni ilalakkuja, sobi-taja ehk rööwel, teie oma aga auus mees kandis.

*) Waata Pope töödes „Memoirs of Martin Scriblerus“.

Õnn sellele maale, kus selle seisuse nõudmised ai-nult naeruwäärilised on, mitte hädaohtlikud pole, kus ta ülem eesõigus selles seisab, et koja-ringides igawust tunda ehk vähemalt pilkajate piitsale kuulsamat turja märgilauaks pakkuda. Liiwimaal asub ta uhkelt talupoja-soo õladel, nagu ilwes häkitselt tabatud ikkes härja tur-jal, rõhub maha kõige tähtsama kodanikuseisuse ja nuu-mab ennast ta higest. Ja kust sai ta omale need kiskja-looma eesõigused? Ei rahwa waba kokkuleppimine, ükski täieõigusline seaduseandja, isegi würstide armuline meel ei seadnud Liiwimaa mõisnikuseisust sellele seisu-paigale, mille ammuaegse omandamisega ta hooleb. Ta esiwanemad ei olnud muud, kui rööwliid, kes usu katte all maale tungisiwad, ta alla rõhusiwad ja eneste wahel jaotasiwad.

„See tõde, ajalooliselt põhjendatud ja kõige heleda-mas walguses silmade ette toodud, wõiks ehk paranda-wat mõju awaldada, wõiks esiwanemate-uhkusele enam inimlikku wiisakust õpetada — wõiks ehk koguni kaasa-aidata, et riigiwalitsusel silmad lahti läheksiwad, kui tin-gimata paljas õigusetundmus juba talurahwa waba-duse uuesti jalaleseadmist nõuab“. Nii mõtlesin ma ja otsustasin selle sihiga Liiwimaa ajalugu kir-jutada. Kuidas imestasin ma aga, kui ma juba olemas töösi, mis seda nime kannawad, weel kord läbiwaa-tama hakkasin! Ei üheski nendest polnud tõsiste Liiwi-maa elanikkude päris ajalugu, polnud nende seadused ja kombed, nende usk ja nõnda edasi kirjeldatud. Igalühel nendest oli peaasjalikult tegemist ainult tema rõhujate tegu-dega ja Saksa rööwliiriigi saatustega. Isegi Jannau oma muidu väga tublis raamatus ei ole waewaks wõtnud üksikute Liiwimaa rahwaste isepäinis allaheitmist sele-tada. Siin siis leidsin ma päris lageda välja eest, kuid missuguste raskustega oli töö tema peal ühendatud!

Kuidas mu töö kordaläinud on? — Mis mu enese nõudmised on, selgub juba sellest, et ma talle mitte aja-loo nime ei andnud. Kas ta seda ära teenib, saan ma ju kuulda.

Kahtlemata oleks ta rohkem õigust selle nime peale saanud, kui ma igalpool oma tähenduste hallikaid nime-
tanud oleksin. Ma ei teinud seda, et mitte raamatu wä-
limist kuju rikkuda, sest ma olin sunnitud mõneks kirjel-
duseks üksikuid joonesi kümnest kohast kokkukoguma.
Selle asemel ehk annan lõpul nende meeste nimekirja,
kelle tööd mulle juhatuseks on olnud.

Oma praeguse plaani järele tahan ma teises andes
rüütliriigi täieliku ajaloo pakkuda — ta tekkimist wõib
juba esimese ande lõpul näha — ja sellega lõpetan:
ordumeistrite langemisega kaob ka suurem jagu Liiwi-
maad iseseiswate politika olewuste ridadest.

Mõni nimi, mida ma sunnitud olin nimetama, on sel
paigal, mis teda omal ajal kandis, ammu ununenud ja
uued, mis asemele astusiwad, ei ole wäljamaal tuttawa-
mad. Kui nad lugejale mitte mõtteta sõnakõlksutami-
seks ei pidanud olema, oli mul tarwis neid wähegi sele-
tada. See on juurdelisatud kaardi terwe otstarbe ja
selle järele otsustatagu tema üle. Tema kokkuseadmisel
oliwad mul juhiks Läti Hendriku teated, kes ka mu pea-
hallikaks terwe kolmandama raamatu jaoks on olnud.

Sissejuhatus.

56. ja 60. põhja laiuse-kraadi lõunapoolsema piiri
ja 39. ja 46. pikkuse-kraadi õhtupoolse serwa wahel seisawad
need maad, mille minewikku ma kirjeldada mõtlen.
Nad katawad laia ühetasast, aga mitte madalat maapinda,
mida põhjas ja läänes Läänemeri piirab, lõunas Memeli
jõgi ja Püha-Aa Leedumaast, idas aga suuremalt jaolt Peipsi
järw ja Narowa Wenemaast lahutawad. Peaaegu alati
oli ta kolme maakonda jaotatud: Eesti-, Liiwi- ja Kuura-
maasse, millest esimest ja wiimast juba Adam Breem-
lane 11. aastasajal nende praeguse nimega nimetab.
Keskmise nendest sai oma nime wäiksest rahwast, mil-
lega Saksa kaupljud 1158 aastal esmalt kokkupuutusi-
wad, ja seda nime kandis mitu aastasada terwe maa, sest
et teda ühesugune saatustabas ja üks ülemwalitsus ta
mitmekesiseid elanikke maha rõhus; endiseid nimesi tar-
witati ainult ta üksikute jagude tähendamiseks. 16.
aastasaja keskel langes õnnetu Liiwimaa wiimaks jällegi
oma wanadesse jagudesse selle läbi, et Rootsimaa põhja-
poolsema jao omale wõttis, Poolamaa aga keskmise ja
selle eest terwe maa senise omaniku lõunepoolse jao
pärandusliseks walitsejaks tunnistas; iga jagu kandis
nüüd hertsogiriigi nime. Rootsimaa ühendas peagi mõ-
lemad põhjapoolsemad jaod jällegi nende wana üleüldise
nime all, mida ma ka nüüd, kus Wenemaa kõik rüütli-
riigi kolm jagu oma alla on heitnud, terwe maa tähen-
damiseks arwan tarwitada tohtiwat.

Loodus näib selle maa merde nihutanud olewat, et
teda kunstiusinuse ja kauplemise asupaigaks teha. Ta
ei jaganud talle mägiste maanurkade kahtlast rikkust ja
mitmekesisust, andis talle aga selle eest otsemat kasu
wiljakandjates lagendikkudes ja rannamaades. Ainult
kaks ehk kolm *) kõrgendikku, mida õigusega mägedeks

*) Iseäranis Sinimägi, neli penikoormat Wolmarist, ja suur
Kanger, kitsas, aga kaunis kõrge mäeseljak, mis, nagu sild, peaaegu

wõiks nimetada, seisawad üksikult siin ja seal Liiwimaal; selle eest weeretawad aga toredad, osalt laewadele käidawad *) jõed oma wetewoogusi läbi wiljarikaste nurmede, kalarikkad suured järwed **) täidawad hulgana sisemist maad, nagu sinised peeglid, ja rohkearwulised lahed ja sadamad ***), millest kõik koguni tarwitusel ei olegi, meelitawad ranna ääres kaupluse kaitsewaimu wara wiima ja tooma.

Ei peida muld siin seda äraandjat rikkust, mis perualaste ja meksikolaste jalge all kuristikka tekkida laseb, et neid õnnetumaid elusalt allaneelda, selle eest aga katab ta pinda rohkelt ja rikkalt tärkaw wili. Lõunamaa lopsakad sünnitused ei sigine küll, isegi aedades, ilma kõige hoolsama harimiseta ja harilikud wiljapuud siin on mets-õunapuud, pähkled ja marjad, see põhjanaba naabrimaade wiletswaene looduse kaasawara; kuid suurepäralsed tammed, kased ja okaspuumetsad tõstawad oma latwu taewa poole, ja kus nad usina kirwe eest taganenud on, seal astuwad nende asemele rammusamad, tuhatkordselt hallikatest ja ojakestest tükeldatud aasad ja nurmed.

Loomariik ei ole Liiwimaal ka waesem, kui taimeriik. Ka tema ei sünnita lõuna-sooja hellitatud elukaid, waid põhja kangelasi; ei mets-kitsesi ja hirwesi, waid palju nägusamaid põhja-põtru. Ei riputa siin siidi-ussid oma mittekaswanud, kallihinnalist wilja oksadele, kuid mesilasi on siin hulgana ümisemas. Karud, hundid, rebased, nugised, määrad ja igattõugu linnud elustawad

weerand penikoorma pikkusel kahe soo wahelt läbi käib. Ta on waewalt laiem, kui maantee alla, mis ta üle käib, ärakulub.

*) Mõned oliwad seda, mõned wõiksid kergesti selleks saada. Kõige tähtsamad on: Windawi jõgi, mõlemad Aa'd, Düüna, Salatsi, Pärnu jõgi, Emajõgi ja Narowa.

**) Peipsi järw (15 penikoormat pikk ja 7 penikoormat lai), Wirtsjärw, Burtneki ja Lubani järwed Liiwimaal, Usmaiteni ja Babitschi järwed Kuuramaal on kõige suuremad. Wäiksemaid on nii rohkel arwul, et mõne mõisa päralt 15 kuni 20 on.

***)) Liibawi, Windawi, Riia, Pärnu, Kuresaare, Baltiski ja Tallinna juures.

metsa ja jalutaja, kes ööpiku laulu kuulatab, wõib ühtlasi metsise kuõrutamist ja tui kuristamist kuulda, kuna põder ta pilkude ees rohtu tallab, orawad puust puusse lendawad *), jännes kewadisel orasel hüppab ja ilwes puhkewate lehtede wahelt põlewate silmadega saaki luurab. Järwed, jõed ja ojad kubisewad igatseltsi kaladest ja kuna te mererannas mõnikord sada wakka silku kaldal hunikus näete, ei too kalapüüdja jõgedest ja järwedest ühe öö jooksul vähemat saaki lõhekalu, latikaid jne. koju; isegi ojaäärne elanik wiib vähemalt maitsewaid lõhe-poegi linna. Mitmes wetes leidub ka pärlisi, kui ka neil suuremat wäärtust pole.

Ilmad on nendes maades, nagu ikka põhjapool, talwel wäga külmad ja lühikese suwe puhul wäga palawad. Alles aprilli-kuul sulab harilikult lumekate, mida tihti-peale juba oktoober mäe ja oru üle wäljalaoab, hoopis ära; mai ilmutab neid tujusi, millega wiisiks on wõetud aprilli süüdistada, ja wast juuni-kuu toob enesega need ilusad ilmad ühes, mis mai-kuule lõbu-kuu nime on soetanud. Septembris hakkawad lehed pudenema ja kuue nädala pärast libiseb Liiwimaa mees juba jälle omas kerges saanis noolekiirelt üle järwe ja jõgede. Isegi öö ei takista ta tõttamist. Ta kaheksateistkümnne tunnilise walitsuse puhul süda-talwel särab lumi, kui põhja-tumedusega paistwad tähed seda ei tee. Suwel aga wätab armas wide-wik need kuus tundi läbi, mil päikest taewas pole. Ainult kewade ja sügise toowad enesega pimedad ööd ja udu-sed ilmad ühes ja sunniwad jalge all kriuksuwat lund tagakahetsema.

Kahtlemata on Liiwimaa kliima sellest saadik, kui sakslased ta peremeheks saiwad, märksa paranenud. Sel ajal katsiwad teda metsad, mille keskel, nagu üksikud saared, ainult mõned haritud põllulapikesed laiali oliwad: Eestimaal, ranna äärt mööda alla, ja Kuuramaal suuremad, sest seal oliwad maa selleaegsed elanikud juba kü-

*) Liiwimaal elutsewad kahtetõugu orawad, hüppawad ja nõnda nimetatud lendawad, kellel jalge wahel nahk on, mida nad liikudes pingutawad. Mõlemad lähewad siin juba talwel halliks, nii kui jännes walgeks.

ladena kooselama asunud, sisemiselt Liiwimaal vähemad, sest siin elati veel üksikutes urtsikutes.

Linnasi sel ajal Liiwimaal ei olnud, väljaarvatud Jurjew, praegune Tartu, mida wenelased aastal 1030 Peipsi järve ligidal ülesehitanud oliwad, ja Lindanisa, üks eestlaste kindlustatud paik, mille asemele daanlased Tallinna ehitasiwad ja mille sadam siis eestlastele, kui selleaegsetele kõige julgematele merekangelastele Läänemere ääres, kogumisepaigaks oli.

Ka teised eestlaste külad oliwad harilikult põesastikkudega ja mullast ning puust wallidega kindlustatud, iseäranis aga Eesti ja Liiwi würstide asupaigad. Toreida, Kokenoisi, Tarwastu jne. würstide kindlused nõudsiwad sakslastelt tihti werist piiramist. Rüütlid lõhkusiwad nad maa-tasa ja ehitasiwad kiwist rööwlikoopad üles, mis losside nime all tuntud on.

Nüüd on needki ainult waremetes veel olemas. Toredad linnad kaunistawad uhkelt randasi, maitserikkad mõisamajad ehiwad kenamaid maanurki ja elutoredus möllab laialt üle kauge lageda laane, kus omal ajal põlises metsas ainult takerdanud päts ja salaja sammuw nugis uitasiwad. Kus muidu sood seisiwad, annawad nüüd hoolsasti haritud põllud kasupüüdwest kulturast tunnistust, kuid oh! mitte nende maade tõsiste peremeestele ei saa see kasu osaks. Need wiibiwad veel oma endises tooruses, ainult oma mehemeele, oma kanguse, oma auusa-wastiku waimu kaotasiwad nad. Nende isamaa oli sunnitud pika rea aastasadade jooksul oma pinna toodeid häbemata rööwihimulistele wõerastele annetama ja nüüdki veel prassib üks kümnendik sellest miljoni inimestest, kes nende 1500 ruutpenikoorma peal elawad, kõige peenemates lõbuelu himudes, kuna suurem jagu, orjaikkesse rõhutud, wiletsuses waewleb.

Kolm pearahwast elasiwad sellel maal, kui sakslased ta pinnale astusiwad: lätlased, eestlased ja liiwlased. Kõik teised nimed, mida Liiwimaa ajaloo nimetatakse, tähendawad ainult nende üksikuid suguharusi.

Lätlased, ehk küll alles hiljuti sisserändanud, oliwad kõige suurema jao, s. o. Kuuramaa, Semgallimaa ja sise-

mise Liiwimaa, omanikud: waikne, rahuarmastaja, kodune rahwas, kui teda asjade seis mitte sõjalikku iseloomu omandada ei käskinud. Mis ta praegu on, olen ma teises kohas näidanud. Tema endisest ajaloost ei wõi ütelda, kui oleks ta siamaani hooletuse pähe jäetud: teda ei olnud peaaegu olemaski. Üks koht Thunmanni kirjatöös „Über den Ursprung einiger nordischen Völkerschaften“ aitas mind jälgile. Ma kaalusin neid wastuwaidlemisi, millega talle kord Saksa suurem ajaloo-uuri ja wastuastunud oli, ja — ma tundsin ennast omas usus Thunmanni arwamise sisse kindlustatud. Ma küsisin nõu Greeka, Rooma, Leedu ja põhjamaa geografide ja ajaloo-kirjutajate käest ja sain kindlaks selles, et wana Wiitimaa elanikud ja lätlased üks rahwas on ja et nende warem ajalugu kaugeltki paljas ennemuistne jutt ei ole.

Oma tähendustes lätlaste eluwiisi ja usukombete üle olen ma Dusburgi, Hartknoch'i, Waisseli, Grunowi, Einhorni, Hiärnet, ülepea niipalju kirjanikka tarwitanud, kui ma aga leida suutsin. Kõige suuremat tulu siin juures tõi mulle aga üks wana käsikiri, mida ma mõni aasta tagasi ühe Liiwimaa mõisniku raamatukogus leidsin ja mille ma osalt ära kirjutasin *).

Lätlastest silmanähtawalt igas tükis iselaadi on nende põhjapoolsed naabrid, eestlased, kes ennast ise mõnikord Eesti-, tihemine aga maarahwaks hüüawad ja

*) Ehk küll mitte selle hoolega, mida ta õiguse pärast ära teenis, sest ma olin waewalt kahekümneaastane noormees. Mu tuttawad Liiwimaal saawad kergesti selle wara omanikku aimama; kuni ma aga sunnitud olen lootust mahajätma oma endist hooletust ise parandada, tahan vähemalt selle käsikirja wälimusest kirjelduse anda. Ta on täie poogna suuruses (in folio), umbes kaheksa poognat suur ja kannab pealkirja „Von den heydnischen Greweln, so vormals allhier im Schwange gewesen“ (Paganapõlwe koledustest, mis siin ennemalt liikumas oliwad). Lehe serwadele märgitud sõnade järele, nagu näit. Tantaras, mida kirjas eneses pasunatega äratähendatakse, peab otsusele jõudma, et ta munga-Ladina keelest on tõlgitud. Ta kirjutaja ja tõlkija nimed on nimetamata jäetud, niisama ka aeg, mil kumbki oma tööd tegi; keele ja õigesti kirjutamise wiisi järele näib aga Saksa keelde tõlkimine minewal aastasajal sündinud olewat. Ma leidsin selle käsikirja paksu usuõpetuslise kirjatööga kokkukõidetud.

keda wenelased Tschudi rahwaks nimetawad. See wana rahwas, Tacituse ja juba tema eelkäijate Phavones ja Fenni, nägi Läti rahwast tekkiwat ja sõdis juba wõidurikkalt teiste põhja kangelaste seas, kui see alles nõrk ja rahuline wana Wiitima piirides asunes. Kõige wanemas Daani, kui ka Rootsi ajaloos mängib ta oma wendadega, praeguste soomlastega ja pärmialastega, tähtsat osa ja süda-Wenemaal, peaaegu igas Urali jaos, annawad mäekaewandused, mida wenelased nüüdki weel wanadeks tschudi-koobasteks hüüawad, tunnistust endisest kunstiusinusest, kõige vähemalt selle rahwa ühe jao seas. Wõimalik, et wanemat rahwast terwes praeguses Europas ei olegi, ehk küll Rudbeki arutus, kes teda kümnest laialiaetud Israeli soost arwab tekkinud olewat, lihtne ennemuistne jutt on.

Saxo Grammatikus nimetab Eestimaa põhja Herkulese, Stärkateri, isamaaks ja ta kaaskodanikud on näidanud, et nad ta wäärilised oliwad. Nende laewad oliwad teistele Läänemere-ranna elanikkudele kardetawad, laastasiwad tihti Daanimaa kaldaid ja põletasiwad Sig-tuna linna Rootsimaal ära; nad sõdisiwad aga ka tihti lugupeetud seltsimeestena mõlemate riikide sõjawägedes. Nad paniwad sakslastele kõige wapramalt wastu ja andsiwad neile kaua aega hoobi hoobi wastu ning laastamise laastamise wastu tagasi; nad oleksiwad neid ehk koguni hoopis Liiwimaalt wäljaajanud, kui mitte lätlased, nende muistsed weriwaenlased, nende wastu poleks hakanud ja daanlased, rootslased ja wenelased neile selja tagant kallaletunginud.

Nii rohketele waenlastele pidiwad nad wiimaks alla andma. Nad heideti sellesamasse ikkesse, mis nende naabrisi põrmusse rõhub; mõnes kohas on nad koguni weel wiltsamal järjel, kui need, kuid nende energialik iseloom tõstab neid lätlastest palju kõrgemale ja wiimased, nii kui ka sakslasedki, kardawad neid weel ikkagi: sest kus lätlane meelt äraheites ennast joobnuks joob, peab eestlane külmawereliselt ja targu kättemaksmise nõu, kus lätlane wäriseb, seal ähwardab eest-

lane. *) Tuleb kord tasumise tund selle otsata ülekohtu ja rõhumise eest, millega sakslased mitu inimeseiga ennast Liiwimaal on teotanud, siis tõstab kindlasti eestlane kõige esmalt ja kõige hirmsamine laastamise tuletungalt.

Eestlaste ja nende esiaja täielikuma kirjelduse leiab lugeja teises raamatus. Wähesed Soome teated ja Daani, Rootsi ja Wene aastaraamatud oliwad mu juhatajad, kuid ma olen ka siingi palju tänu oma wana käsikirjale wõlgu.

Selles aga, mis ma selsamal paigal kolmandamast Liiwimaa rahwast, liiwlased, jutustan, oli ta peaaegu mu ainuke juhtija, sest tema kirjutaja räägib just nendest kõige pikemalt ja laiemalt ja muid teateid nende üle ei ole peaaegu olemaski. Kokkulitsutud lätlaste ja eestlaste wahel, elas see wäikene wahwa rahwakene ranna ääres, Salatsi jõest kuni Düüna jõeni ja sisepoole maad kuni Wolmarini, umbes 120 ruutpenikoorma suuruses maakonnas ja toitis ennast enamasti kalapüüdmisest. Oma kombete järele näis ta lätlaste sugu, oma keele järele aga eestlaste wõsu olewat; kibedam rahwuse-waenlus aga lahutas teda wanasti mõlematest, nagu nüüdki weel.

Liiwlased oliwad esimesed, kelle peale sakslased juhtusiwad. Neid pöörati kõige esiti ristiusku ja nende würost Kaupo käis koguni, nagu allpool jutustatud, paawsti

*) See on, näituseks, hoopis igapäewane nähtus, et hoolimata, ülemeelne mõisnik lätlasti terve rea raskete koormatega oma wäikse saanikesele teed andma ja sügawasse lumehangesse sõitma sunnib; eestlast aga lastakse rahulikult teed käia, sest neid kordasid on tihti olnud, kus ta loogaga korda ja kohust õpetas, ja niisugune õpetusewiis on ka kõrgesti sündinud suuremaa-mõisnikule wäga arusaadaw. Üks mõisnik, herra von T. A-st, lubas enesele kord seda nalja, mõnedest Eesti wooridest mööda sõites, igale mehele piitsaga hoobi selga anda; tegu, mis ta oma kõrguse kinnituseks lätlaste keskel sadakorda wõis teinud olla. Kui sügawasse alla aga wajus ta ise-teadwus, kui ta eestlasi peatama, hobuseid lahti rakendama ja puu-teiwaid pea kohal keerutades enesele järeleajama nägi! Tuline hobune ainult peastis teda. — Teise mõisniku, kes teed anda ei tahtnud, wõtsiwad nad kinni, toppisiwad tal alumised riided lund täis ja lasiwad ta siis edasisõita. Ta oli mõistlik küll kaebtuse läbi ennast mitte naeruwääriliseks teha.

juures Roomas. Ka nemad saiwad osa selle ristiusu jõukamast õnnistusest: neid häwitati peaaegu täitsa ära. Alalised sõjad, esiti sakslaste vastu, siis sakslaste eest, oliwad nende hukatuseks; nende asemele astusiwad lätlased ja praegu on wist ehk ainult 800 meest Salatsi ligi ja Angeri rannal sellest rahwast üle. Liiwimaal on aga weelgi üks mõisniku-suguwõsa, herrad von Livenid, olemas, keda tema — nimelt ülemal nimetatud Kaupo — soost öeldakse olewat.

Liiwimaa kroonikad räägiwad weel ühest neljandamast rahwakesest, ühest Wendi suguharust, kes esmalt Kuuramaal elas ja siis Liiwimaale rändas, kuid ta peab tähtsusetu olnud olema, sest wäga peagi kaob iga jälg temast. Palun wabandada, et ma temast midagi isepäinis ei kõnele, sest et — ma temast midagi ei tea.

„Peterburi Teataja“ kaasanne.

Esimene raamat.

Lätlaste esiaeg.

Vixere fortes ante Agamemnona
Multi: sed omnes illacrymabiles
Urgentur, ignotique longa
Nocte: carent quia vate sacro.

H o r.

(Wahwaid mehi elas enne Agamemnoni palju, kuid pisaratest kurtmata, tundmata pika öö hõlmas kõik nad suruwad: neil puudub jumalik laulik.).

Tallinna linna pooglaste
komarits- ja kaubandus kooh

Esimene jagu.

I.

Eessõna.

Haritud Europa ajaloo-kirjutajad, kui hoopis isesugune on teie teekond minu omaga wõrreldes! Teie rahwaste ajaloo kujuneb, vähemalt ühel hiilgawal ajajärgul, täieealise mehe elu täis jõudu ja tegewust. Mina seisan nooremehe kirstu ääres, keda werejänulised rööwliid tapsiwad, enne kui ta weel poolesse jõussegi sai. Teie teatate tegusi, mina wõin ainult annetest pajatada. Teie toote lorberi-pärgasi, mina istutan hauale üksiku kipressi-oksa. Teie nõuate järeltulejatelt auukartust oma rahwaste esiaja wastu, mina otsin ainult osawõtmist, olen õnnelik, kui see kaastundmus, mida läinud aastasade koledad kuritööd äratama peawad, praegust põlwe peaks õigust tegema sundima. Wõtke mult lootus, õeldes, et mul osaltki korda ei lähe oma rahwa ununenud õiguste tagasiandmiseks põhjust anda, kui ma ta rõhujatel näokatte eest ärakisun; seletage, et mul õnneks ei lähe ilmakodanikkude tähelepänemist ta peale juhtida — ja sulg kukub mul käest.

Kuid mitte ainult ilmakodaniku pehme südamele, ka külmawerelisele ajaloo-uurijale peab Läti rahwa noorusepõlw tähtjas olema. Tema, kes nüüd moralilikult ja poliitikalisele häwitatud on, näitas kord määratud olema hiilgawat osa mängima ja tegi sellega ka juba põhja Europas alustust. Rahwad, kes nüüd teda waewalt selle wääriliseks peawad, et ta allesolemist meelde tuletada, saiwad walusalt ta wõimu tunda ja kartsiwad teda; rahwad, kes teda nüüd jalgadega tallawad, taganesiwad kord aralt tema mõega eest tagasi ehk kuulsiwad ta käsku. Rootsi- ja Daanimaa suutsiwad ennast waewalt Läti-Eesti laewade eest kaitsta ja Saksamaa piiridelt laotas ennast nende walitsus peaaegu kuni Dneprini laiali; palju Wene

maakondasi kuulsiwad kord Läti würstide sõna*). Tähtsamad aga kui nende wõim, oliwad nende waimuomadused. Asialaste laadi rikka kujutuswõimuga ühendasiwad nad kindlust ja julget meelt, õpetustwõtawat waimu ja silmapaistwaid andeid selleks, et ennast igas asjas täiendada, ühendasiwad põhja kangust India tasadusega. Nende rõhujate tegude kirjeldajad laimawad neid, kuid sada meeldiwat joonekest, mis neil tahtmata sulest soranud on, teewad nad walelikuks. Nende rõhujad ise tegiwad kõik, mis aga wõimalik oli, et neid rikkuda, kuid sagedad tundemärgid lasewad nüüdki weel aimata, kui kauni omadustega neid loodus kord ehtinud oli. Ma waatan tagasi selle peale, milleks nad saada töötasiwad, ma silman seda, milleks nad saiwad ja — walutundmus keelab mind sõrdlemast.

II.

Läti rahwa algus.

Ennemuistsed jutud on lapse teadus, muinasluule on algaja rahwa ajalugu. Lapse taltsutamata kujutuswõim moondab lausama tõe ennemuistseks jutuks, imelikuks ja uskumata muinasluuleks saab iga lihtsam juhtumine metsiku rahwa poolmetsiku preestri suus. Kuid täiskaswanud mees wiibib weel tihti heameelega nende moonutuste juures, mida lapsena ta kujutuswõim lõi ja mis nagu ilmutused wõerast, nõiduslisest ilmast tal üksikult ja hiilgawalt meeles seisawad, — ning mis igapäewase inimesele ainult löbu teeb, pakub hingeteadlasele tihti rikkaid aineid kõige tähtsamaks uurimiseks. Kas peaks aga küll vähem tähtjas, vähem tulus olema terwe rahwa waimu-elu tärkamist, edenemist ja käiku uurida, kui lapse esimest mõtlemisewiisi arutada katsuda? — Ja kui sarnasel uurimisel ka üksainus tõeiwake ainult ilmsiks tuleks ning ta tagajärg ainult see oleks, et üheainsa suure mehe mälestus, nagu Eurydike wari, unustuse hõlmast tagasikutsutud saaks, siis on juba hea; kuid siis on ülekohus uhkelt muinasluule kujutuste üle, mis esiwanematele kord nii kallid oliwad, kui wõimata luulesünnituste üle pilkawalt naerda, selle pärast et nad meile ainult muinasaja keha-

*) Leedu suurwürstide sõna nimelt.

kattes ilmuda wõiwad. Waene inimesesugu, mis wõib ta pealegi oma heategijatele muud jäädawat pakkuda, kui nende tegude puudulist järelkaja — mis neile kõrwu enam ei puutu! Ärge pahandage siis, uhked targad, kes teie kadunud kangelaste wäärtust ainuüksi dokumentide järele mõedate, ärge pahandage minuga, kui ma oma rahwa hallist tummalt ei suuda möödatõtata ja teiega ühes tõiseid sündmusi tühja luulena eemaleheita, mida teie hukka mõistate, sest et te liig uhked ehk liig laisad olite neid korralikult proowima. — Laske mind katsuda, ehk läheb mul korda neid wäheseid pärgasi, ainukesi, mida saatustalle jagas, häwituse prügi ja riismete alt wäljatuua. —

Preisimaa oli Läti rahwa sündimisepaik. Siin elasid Tacituse ajal aestiid ehk guttonid, rahwas, kes oma merewaigu (bernsteini) läbi, mida ta „gles“ nimetas, warakult tutaw oli. Nad toitsiwad ennast põluharimisest, karjapidamisest ja kalapüüdmisest, auustasiwad Herthat, sakslaste jumalikkude esiema, ja nende eba- ja wäärjumalaks ning sõjapäheks oli mets-sea kuju. Nad oliwad, nagu näha, üks haru suurest Germania rahwaste perekonnast ja tõusiwad jalule ühes oma wendadega, et Rooma maakondade kallale tungida. Maha jäi ainult üks väike osa, kuid ka see jäi ikkagi weel ühendusesse wäljarändanud peakännuga. Ta oli Ida-Gooti kuninga Ermanarichi walitsuse all, kelle troon Mustamere ääres seisis ja kes aastal 376 suri; isegi Theodorich sai kuuendamal aastasajal Italias Weikseli kallastelt merewaiguna maksu.

Siiski ei olnud neid mahajääjaid nii palju, et nad oma isamaa laiad piirid kõik oma alla oleksiwad wõinud wõtta. Nad kannatasiwad selle pärast rahuliselt, et metsikud Soome rahwad idast ja Slaawisugu rahwad lõunapoolt sisserändasiwad. Preisimaa oli suur küllalt, et neid ja nende külalisi toita, kuni wiimaks ka üks salk alanisi lähenes ja ruumi kitsaks tegi.

Hunnidest aastal 375 oma asupaigast Dnepri hallikate ümbruses äraetud, eksisiwad nimelt alanid ringi. Mõned nendest ühendasiwad ennast hunnide enestega ja astusiwad roomlaste teenistusesse, teised ühenesiwad gootidega, teised jälle tungisiwad ülespoole kuni Läänemere

rannani ja aitasiwad seda wandalidest, gootidest ja kaheskümnest teisest rahwast kokkunõrgunud sõjawäe-laenet sünnitada, millega kardetud Radogais Italiat uputada katsus. Kuid Stiliko juhtis seekord selle langewa riigi wõimu ja Radogais ühes suure jaoga omast sõjawäest sai aastal 406 Florenzi juures surmatud; Saksamaale mahajäänud wandalid ja alanid aga läksiwad üle Rheini Galliasse, Hispaniasse ja wiimaks Afrikamaale. Üks lahus jagu wiimastest oli aastal 464 jällegi kange küll, et oma kuninga Biörgori all Italiasse sissetungida*), kuid ka see põhja wetelaene weeres murtult tagasi. Nad saiwad Bergamo juures täitsa löödud, läksiwad laiali ja põgenesiwad nii kaugele, kui nad aga jäksasiwad. Kas nüüd selle wõi endise kaotuse mõjul, kui neid Stiliko löi, ehk ka wiimaks frankide**) wõidurikka wastuhakkamise tõttu nende esimesel katsel üle Rheini minna, üks puhast mõned alanidest, wist tüdinenud rändamisest ja sõdimisest, läksiwad tagasi kuni Weikseli jõe suhu, et wandalide ja guttonide tühja elupaikasi, kus nad kord külalistena oliwad wiibinud, omale wõtta; mitmed nende kaaswendadest tuliwad neile peagi järgi. Siin siis saiwad neli rahwast, guttonid, slaawid, soomlased ja alanid, kokku ja ükski nendest ei suutnud taganeda. Põhjapool keelas meri seda tegemast, idas ja lõunas surusiwad neid järeletulewad Soome ja Slaawi suguharud tagasi ning läänes need rahwad, kes ennast Germania lagendikkude laia tallermaa peal rändamise tühinal keerutasiwad. —

Soomlased (Fenni), ütleb Tacitus, oliwad ülimetsikud ja waesed. Nad elasiwad jahipidamisest ja metsarohtudest; neil polnud muid sõjariistu, kui kontidega teritatud wiskodad, polnud hobuseid, polnud isegi hooneid. Nad ei oskannud oma lastele ja wanadele muud pelgupaika halwa ilma ja kiskja loomade eest juhatada, kui paksu lehtpuude oksade tihnikuid. Nad wõisiwad selle pärast hoolimata inimeste ja

*) Paulus Diaconus in con. Eutropii. Ma ei mäleta, et keegi teine kirjanik sellest sissetungimisest juttu teeks.

**) Kojalowicz kinnitab, nad olewat Rheini ääres sikambrialastest löödud saanud, kuid nimi sikambrialased oli juba ammu kaotsi läinud. Niiwiisi eksida oli alles tumeda rahwarändamise ajaloo tõttu väga kerge ja sündmuse tõsidust see ei vähenda.

jumalate wastu olla; neil ei puudunud midagi, sest nad ei tarwitanud midagi. Nendel, alasti, nagu nad oliwad, ei olnud tarwis oma naabrisi karta, need aga pidiwad nende eest hirmu tundma. —

Aestiid elatasiwad ennast, nagu me ülemalpool nägime, enamasti kalapüüdmisest ja põlluharimisest. Slaawid oliwad karjapidajad; neil oli palju hobuseid, kelle piim ja weri nende armsam jook oli, kuid ka põlluharimine ei näita nendel päris tundmata olnud olewat. Alanid, wiimaks, oliwad ennast oma asupaikades Rooma piiride ligi ja selles riigis eneses niisama adrast toitnud ja nüüd, kus nad, rändamisest wäsinud, jällegi kindlat elupaika otsisiwad, pööراسiwad nad ta juurde tagasi. Nemad oliwad selle kalli hinnaga lunastatud omaduse poolest teistest ees, et nad oma sõjakäikudel ja roomlaste teenistuses kõiksugu teadmisi ja tundmisi enestele kogunud ja ühtlasi enam sõjariistadega harjunud oliwad; kõik see pidi neid kindlasti teistest ülemaks tegema, kui sõda tuli, ja ta ei wõinud tulemata jääda, sest põlluharijad, karjased ja kütid mitmesugusest rahwusest, kuidas wõisiwad need kaua kõrwu asuda, ilma et tuhat tüli nende keskel oleks tekkinud? Need tülid pidiwad seda werisemad ja sagedamad olema, et ükski rahwas iseeneses midagi täielist ei esitelenud ja sellega siis keegi nendest otsustandwa wõiduga oma eluwiisi teiste keskel walitsema panna ei suutnud. Igal rahwal oli nii palju lahus harusi, kui tal perekondasi oli, sest iga mees oli kitsendamata walitseja enese omaksete keskel. Mahatallatud oras, rõõwitud karjaloom, tüli jahisaagi jagamisel pidi waenlust kahe niisuguse suguharu wahel sünnitama. Wõideldi pimestatud wihaga ja suure waewaga saadud wõidu järele oli ometi ikka ainult üks naaber selleks eest ära toimetatud, et kohe jälle teise niisama waenulisega kokkupõrgata, ja tänane wõit oli ainult ettewalmistuseks tulewasele kaotusele. Üleüldine sõda üksteise wahel, kui täitsa waba loomuoleku tagajärg, möllas Aestia metsades tule ja tapmisega. Igatüki kägistas nendes teist ilma plaanita, ainult et kõrbet enese ümber luua, kus ta takistamata wiletsust tunda wõis, ja ikka uued rahwahulgad kogusiwad ennast weel igast küljest kokku, kes wõitjale sedasama saatust walmistasi-

wad, mida ta praegu teistele oli osaks saada lasknud. Lühidalt, see nii mitme rahwa kogumise paik näitas määratud olema igawene kõrbe, ehk vähemalt igawene lahinguwäli olla, kui mitte mõni walgustatud olewus ei ilmu nud, kes neid wastikuid jõudusi ühteliita ja sellest möllawast segist korraliku ilma luua oskas. See märksameelne heategija ilmus wiimati ja asjade seis kergendas ta tegewust.

Isegi toored metsalised nimelt pidiwad wiimaks praegu kirjeldatud seisukorra wiletsusest aru saada ja paranemist soowima, ehk nad ise küll ühtegi sellekohast plaani sepitseda ei suutnud. Nõrgem ja allaheidetud otsis kaebates asjata kaitset ja kohut tugewama wastu, kes teda põl lult ajas ehk ta wenna kägistas; wõitja ihkas selle järele, et wõidetud wara julgelt ja rahuliselt maitsta, ja mis wõis talle seda pakkuda? Homme juba seisiwad tal uued wõitlused ees ja ta ei wõinud mitte julge olla, et ta alati tugewam on. Häda õpetas naabri-suguharusi nõu pidamistes ja kooskäimistes ühenema, kuid, et nad üleüldised ei olnud, siis muutsiwad nad ainult kahewõitlused lahinguteks, üksikud mõrtsukatööd hulgana tapmisteks; et ükski seadus oma kohuseid peale ei pannud, ükski peawanem nende täitmise üle ei walwanud, siis ei wõinud sarnasel ühenemisel pikka igagi olla ja üheskoos wõidetud lahingu järele tapsiwad sõja-seltsimehed ise üksteist saagi jagamisel.

III.

Widewut, lätlaste Mooses.

Selles segaduses ilmus wiimaks üks neist elustawatest, kõrgema wõimuga ehitud waimudest, keda Looja ettemäärus ainult siis rahwastele saatma näitab, kui ta nende saatusele pikaks tulewikuks kindla kuju tahab anda: üks nendest meestest, kes ühe sammuga igapäew suse ringist, tähtsuseta olekust surematuse poole astuwad ja omas metsikus suuruses nii imestamist-äratawad on, et järeltulejad kiusatust tunnewad nende olemise kallal kahtleda. Widewut oli selle mehe nimi, kes Läänemere rannal tähtsama osa, mida iganes ühegi sureliku kätte usaldatakse, oma peale wõttis ning ühe terve rahwa sünnitajaks, tema seaduseandjaks ja usupõhjendajaks

sai. Ta ei seisnud omas tegewuses sugugi alamal Moosesest ja Mahometist, kuid hoopis teistsugune elusaatus oli temale annetatud. Kuna neid kahte aastatuhandeid läbi peaaegu jumalikult auustati, kuna isegi nende õpetuse põlgajad nende üle imestawad, ei peetud teda nimetamise wäärilisekski. Põlgtus, mille alla rahwas õnnetumate juhtumiste läbi sattus, hakkas ka tema suurtesse meestesse, sest weel ikka mõtlewad kirjatargad, nagu wanal Israeli põlwel: „Mis head wõib ometi Naatsaretist tulla?“ Nad juhatawad Läti Numale koha ennemuistse juttude piirkonnas, kuid ometi — ta jättis tulewatele aegadele päranduseks rahwa, riigi ja usu. Kui sellest küll ei saa, et ta olemas olemist kindlaks teha, siis ütelge ometi, riismete korjajad, kes teie ennast siis juba lihtsaks surelikuks ei pea, kui te ainult arusaadawalt ära jutustada oskate, mis teised tegiwad, ütelge ometi, kuidas julgete te loota, et kolm päewa pärast teie surma kellegil weel aimu peaks olema, et teie kord elasite! —

Widewut oli wana, elatanud alanlane*), keda ta suure hooga julge waim, ta imestusewääriline osawus, ta selge mõistus ja eluküpsus äranägemata kõrgemale kõigist ta kaaswendadest, isegi omast terwest aastasajast, tõstsiwad: nii kujutab teda Kojalowicz, nii kujutab teda weel enam wastuwaidlemata kõik ta tegewus. Ta hinges tärkas esmalt suurepäraline mõte seda toorest, nii mitmetpidi segatud rahwakogu, mis ennast Aestia põlistes metsades tappis, wennastada ja neid metsinimesi kor-

* Kuidas teame aga, et ta nimelt alanlane oli? Ei tunnista meie ka leedulaste eneste teateid nende ajaloo kohta mõeldudajaks, milleks meil õigust pole, siis annab meile ometi see asjalugu selles kindlust, et Rooma maakondadest tagasitulewad alanid tingimata kõige enam haritud selle terve rahwamurru hulgast oliwad ja et neil, Suhmi järele, juba oma õpetus jumalatest oli. Teised kirjani kud tõendawad küll, nad olewat mõeka kumardanud, kuid see muinasjutt on nähtawasti hunnide kuninga Attila Marsi-mõega loost tekkinud. Alanid pealegi nimetasiwad ise endid asralasteks ja oma maad Asrahiemeks ning weel väga kaua pärast lätlaste ristiusku pööramist peeti Astra- ehk Austra-Semmet idapoolseks nõiduslikeks jumalate ja imede maaks. Waata isegi Stenderi Läti grammatikas muinasusulist nimekirja, ehk seal küll Austruma-Semmes seisab.

rapäralise riigi kodanikkudeks ümberluua. Õnneks ei puudunud tal selleks abinõud. Ta oli oma rahwa sõjakäikudest Rooma piiridel osa võtnud ja seal juures oli tal kordaläinud korralikust riigi-sisseseadest aimu saada, tal oliwad teod õnnestanud, mis teda oma wendade silmas auuwääriliseks ja waenlastele kardetawaks tegiwad. Ta sõnal oli selle pärast suur mõju, ja mis sõna ei suutnud, seda toimetas kartus ta laste mõekade eest, sest Widewut oli arwurikka perekonna pea ja selle tõttu sel ajal wägew mees.

Ta pidas oma sõprade ja naabritega nõu, ja kellel nendest weel soowi parema elujärje järele ei olnud, sellel awas ta silmad. Kui ta tarwilise hulga ühenõulisi kas leidnud ehk kogunud oli, kutsus ta kõrbe metsikud pojad kokku. Alanid, aestiid, slaawid ja soomlased ilmusiwad. Widewut astus nende keskele; ta rääkis ja ta karm kõneand juhtis nende tahtmist, nagu suured waimud ikka wäiksemaid juhiwad. Ta kirjeldas neile nende praeguse oleku wiltsust, kahtlust ja häda nii elawalt, et kõige arusaamatam, kõige mõistmatamgi kohkus, seda kirjeldatud kuuldes, mis ta senini rahulikult oli kannatanud. Ta lisas nende mõistewõimule arusaadawa pildi paremast sisseseadest juurde, näitas neile mesilaste kallal, mis neil igapäew silmade ees oliwad, kuidas ka kõige suuremas tungis kord, julgus, rahu wõimalik on, kuidas nende linnukeste pere ainult selle tõttu alalseisab, et kõik ühte mesilaste ema kuulawad, ainult ühte juhti, kelle tahtmine seadus on ja kellele woli on antud igatsugu nuhtlustega tugewamat takistada, nõrgemat kaitsta ja igaühte rahulikkude, julget põlwe maitsta lasta. „Poleks teie mitte mõistmatamad, kui need linnukesed, te peaksite ammu aru saama, mis teile tarwis läheb *).“

*) Muidugi oleks see naeruwäärne liigjulgus tõendada, et Widewut just seda ja just nii rääkis. Kuid see kõne, millest Kojalowiez wanemate kroonika-kirjutajate järele jutustab, käib nii kokku poolmetsiku inimeste arusaamisega ja Widewuti iseloomuga, et peaaegu wõimata on uskuda, ta oleks teisiti kõnelda wõinud. Miks peaksime meie siis siin hellamad olema, kui Liviusse ja teiste Rooma ajaloo-kirjutajate juures, kes meile ju ka kangelaste kõnesi ette toowad, kes sadanded aastad enne neid elasiwad?

Tuima imestusega kuulati teda, taltsutamata rõemukisaga hõiskas siis rahwahulk: „Widewut olgu meie Bojoteras, meie mesilaste ema!“ See hüüe sünnitas uue rahwa ja töötas walgust, korda ja õnne Aestia metsade üle wäljavalada, kui uus juht selle usalduse wääriline oli, mida äratada tal osawust oli olnud.

IV.

Seadused, mis Widewut andis.

Widewut oli seda. Ta ahwateles kõiki, isegi rändawaid soomlasi, kui ka alanisi, jäädawatesse elupai-kadesse asuma ja põldu harima; ta jagas nad suguharudesse ja juhatas igaleülele nendest oma piirid, iga maja-peremehele oma põllud kätte; ta määras kohtunikka, kes wõera wara omandamist takistama ja mõrtsukatöösi nuhtlema pidiwad. Oli tõe poolest weel teist abinõu tarwis oma uutes kodanikkudes armastust uue korra ja selle looja wastu äratada, kui neid julge ja rahulise elu magusust maitsta lasta? Juba see ta etteiwõtete tagajärg, see kodaniku elu tähtsam õnnistus, mille suurust meie alles siis õieti aimame, kui ta meil puudub, juba see üksi pidi talle kõigi teiste seaduste kuulamist kindlaks tegema, kui waljud mõned nendest ka oliwad.

Wäsimatalt, näituseks, kandis ta, sisseseatud korda kindlustates, selle eest hoolt, et iga liige tema riigis tegew oleks ise oma peatoidust teenima. Kes tööd teha ei tahtnud, oli sunnitud oma põllu teisele andma ja aeti maalt wälja. Et ta käskis haigeid, kelle paranemist loota ei olnud, surmata, et ta isegi lastele luba andis — kui seda w a n a s t mehest tõesti uskuda wõib — raugenud wanematele otsa teha, kui nende toitmine raskeks läks, peab ennemine kaastundmust tema rahwa tooruse ja wae-suse wastu, kui pahameelt selle suure mehe enese üle äratama. Metsaliste peale mõjuwad ainult karmid ja kohutawad määrused. Nagu Mooses mehe, kes pühapäewal puuoksi korjas, kiwidega surnuks peksta laskis ja iga kergema nuhtlusega waewalt nii kaugele jõudnud oleks tarwilist auukartust jumalateenistuse wastu äratada, nii andis ka Widewut, wõib olla, seda luba ainult ehk, et oma widioarialastele (selle nime all nimetab Jornandes

uut rahvast) õige selgesti näidata, et igamees kasu tooma ja tegew olema peab. Ehk oli koguni tõesti tarwilik nende tarwidusi, nii palju kui võimalik, kitsendada, et nad uuest eluwiisist mitte ei tüdineks ja teda häda pärast mahajätaks.

Senini oli ainult juhtumine Preisi metsalisele selle himu täitmist võimalikuks teinud, millel kõige tähtsam mõju inimese peale on. Iga naine oli selle mehe waba saak, kes teda üksinda tabas; ta wõttis tema ühes ja pidas oma juures, nii kaua kui ta talle meeldis, ehk saatis ta pärast oma himu kustutamist minema, ilma temast enam hoolimata ja ka sellest, mis ta rõemude tagajärg wõis olla. Widewut keelas sarnase kiimaluse kihu täitmise waljusti ära ja nuhtles iga naiserikkujat; ta asutas eluaegse abielu ja saatis maalt igaühe välja, kes teda murdis. Kuna ta nõnda naistele õiguse tagasiandis oma armuawaldusi keeldma ehk lubada, kuna ta seda, mis toorele loomataolisele inimesele elu ülem õnn näitas, ainult teatud kohuste wastu lubas, nagu hoolekandmine oma järeltulijate eest, leidis ta kõige ustawama abinõu nende kombeid pehmendada, nimelt nende südame läbi, mille ta abielulise ja isaliku armastuse õrnematele tungidele awas.

Ka sõprus pidi uusi riigikodanikka üksteise külge liitma, et nendes iga aimu endisest lahutusest ja waenlusest kaotada. Kõige õigem side nende nii mitmetlaadi jagude ühendamiseks oli rõem, sest ainult see on meest armastab inime tõsiselt, kellega ta rõemus on olnud ja keda nähes rõemsad mälestused jälle meelde tulewad. Selles seisab põhjus, miks ladus seltsimees meile ikka palju rutemine armaks saab, kui üksluine tumm, kellel muud ettenäidata pole, kui oma teenistuse wäärtus; selle pinna põuest suliseb nooreea-sõpruse hallikas, mis tihti weel hallide juuksteni edasihoowab, wõib olla see on kõige armastuse hallikas, nii hästi wanemate- ja laste-, kui ka abielu- armastuse algus! Et oma widioarialasi selle sidemega kõita, tegi Widewut lahkust wõeraste wastu pühaks seaduseks ja määras pidulikud päewad, mida awalikkude söömaaegadega pühitseti. Ta ise wõttis nendest osa ja katsus armulise, helde olemisega nende inimeste truudust wõita, kelle õnnele ta aluse pannud oli. Et nende kooskaimisi lõbusamaks teha,

oli ta neid mõdu walmistama õpetanud. Õigusega põlgas ta igatsugu imetegusi, millega teised rahwa- ja usuasutajad oma mõju kindlustada katsusiwad. Tal ei olnud tarwis ennast jumaliku saadetuse wale loori sisse mähkida; ta näitas heategudega, mida isegi metsalise toores süda tunda oskas, et ta wäärt oli neid walitsema, ja — Bacchus (wiina-jumal) wõidab maailma ilma mõega-hoobita ja nõialausumiseta.

V.

Nende seaduste mõju Läti iseloomu peale.

Sõda Widewut iialgi ei pidanud; ta oli liiga palju waewa näinud oma kaitsealusi nende metsikust olekust peastes, et neid kõige hingega hädaohu eest hoida sellesse jälle tagasilangemast. Mis oleks ka teda sundida wõinud rahu-lorberisi werega niisutada? Wõiduhimu on ainult mõistmata rahwaste tõbi ja uue riigi naabrid ei olnud mitte nii kardetawad, et nende allaheitmine tingimata tarwiline oleks olnud. Lahus suguharudesse tükeldatud, nagu nad oliwad, oli kerge, kui nad kogemata uue riigi piiridesse sattusiwad, nende peale mõjudakatemasse asuma jääda ehk weel kergem oli — neid äraajada. Tema rahwas ise aga oli liiga õnnelik ja liiga tegew, kui et tal nii kardetawat käsitööd, kui sõda, oleks tarwis läinud. Ainult tööta, laisklejad ja õnnetumad rahwad on sõjatujulised, nagu ainult haiglased inimesed kiusakad ja häkilised on. Peaomadused widioarialaste iseloomus aga oliwad lahkus wõeraste wastu, tasadus ja helde, rahuline meel. Nii vähemalt kirjeldab neid üks jutustus, mida mitmed Greeka ajaloo-kirjutajad meile alalhoidnud on.

Kui nimelt awaride khaan aastal 559 greeklaste kallale tungida mõtles, saatis ta saadikuid kõigi Slaawi suguharude juurde abisalkasi nõutama. Ka widioarialaste poole, kelle hulgas ju heagi jagu slaawisi oli, tuliwad nad ja katsusiwad nende würtisi kingituste läbi edasitungimisele meelitada; need aga saatsiwad kolm meest wastukingituste ja eitawa wabandustega khaani juurde. Nad oliwad wiisteistkümmend kuud teel ja kui nad wiimaks paigale oliwad jõudnud, tõrkus ülekohtune khaan neid tagasipöörata laskmast. Nad põgenesiwad salaja, sattusiwad Thracias greeklaste kätte ja wiidi keis-

ri Mauriciuse ette. Tema ja ta terwe koda imestasiwad nende meeste keha suuruse ja nende liigete koleda kanguse üle; neil toekatel loodusepoegadel aga polnud sõjariistugi. Käsikandled oliwad kõik nende reisinõud; „meie oleme slaawid, ütlesiwad nad, ja elame lääne ilmamere rannal*). Meie maal ei ole ei rauda ega sõda, meie elame alalises rahus ja ei tunne paremat ajawiidet kui muusika“. Hirmuärataw wälimus hinge tasadusega ühendatud on nii aruldane ja ühtlasi nii meeldiw nähtus, et ta ka siin kõige armsamat mõju awaldama pidi. Mauriciusele saiwad need tuistidamega lõukoerad armsaks, ta wõttis nad auusasti wastu, andis neile kingitusi ja saatis nad siis Herakleasse.

Oliwad need Slaawi rannaelanikud, mis peaaegu kindel on, widioarialaste maalt, siis toob see jutustus tähtsa selgituse selle aja kohta, mil Widewut tegew oli: nimelt kuuendama aastasaja algul. Et nad nii rahu sees elasiwad, näitab, et neil juba oma riik oli; et nad ennast aga alles slaawideks tunnistasiwad, siis ei wõinud see riik weel wana olla. Peagi aga jätsiwad need ühendatud rahwad järele ennast kellegi teise rahwa liiki lugemast. Heategudega oli Widewut nad oma alla heitnud, rahulise, julge elu ja seltskondlise lõbude meelitusel köitis ta neid igaweseks ajaks. Nad õppisiwad aru saama, et nende praegune õnn uute sisseseadete alalhoidmisega ühenduses seisis ja et selle pärast igamees hoolt kandma pidi, et miski seda uut korda ümber ei tõukaks. Kõrge ühiselu waim, ütleb Kojalowicz, lõi nende keskel leegitsema ja slaawid, alanid, guttonid ja soomlased saiwad üheks wennasrahwaks, kelle keel küll ka nüüdki weel wastuwaidlemata selgeid jälgesi tema segatud algusest ilmutab, kes aga peagi neid rahwaid, kelle kannust ta wõsunud oli, ainult weel waenlastena tundis ja nendega kui waenlastega ümberkäis ning oma piirisi nende wastu kõwasti kindlustas.

*) Millega nad nähtawasti ainult Läänemerd tähendasiwad, sest et Põhja-Saksamere ääres Slaawi rahwaid ei elustanud. — Theophylakt, Theophanes ja Anastasius kõnelewad sellest juhtumisest.

VI.

Widewut asutab usu.

Wana mehena oli Widewut oma asutuse tööd alanud. Ruttu ja õnneliselt edenes see töö, kuid oma saja ja kuueteistkümnendamal eluaastal oli ta sunnitud ka selle peale mõtlema, et oma tööwilja edasikestmise pärast peale surma mureta olla. Ta jaotas selle pärast, et pärastist tüli oma poegade *) wahel wõimatuks teha, maa oma eluajal nende keskel ära ja nimetas wanema nendest, kõikide rahulolemisel, ülemaks walitsejaks. Ise aga asus ta ühe tiheda tammehiiesse puhkele, kuid hoolt oma armastatud rahwa eest ei jätnud ta ka sealgi maha. Oma auuwäärt elu wiimaseid aastaid tarwitas ta selleks, et oma riigihooele uut tuge leida, uut wankumata tuge, mis teda kauem kooshoidis, kui würsti wõimus wõib, ja pärast kõiki tema soost walitsejaid weel kaua jalul seisis.

Ükski sisseseade ei ole kestwam kui see, mille aluseks inimlikku nõrkust teha osati. Kõik on muutlik inimeses: ta elukord, ta soowid, ta mõisted, isegi ta woorused ja ebawoorused wõiwad ennast teiseks muuta, ainult anded selleks kõigeks, ta waimuomadused, jääwad igawesti üheks ja sellekssamaks ja nende omaduste hulgas on üks kõige silmatorkawamatest ja üleüldisematest see — nägemata ilma aimata ja temaga ühenduses seista tahta. See imelik tung on nii lahutamata meie olemisesse põimitud, et meie temast ühelgi hariduse astmel lahtisaada ei suuda. Eelarwamistest hoopis waba mõttetark toob weelgi algupäraliselt (a priori) tõendusi sellesama kohta, mida metsinimene loodusejõudude abil, mis temale arusaamata on, seletada katsub. Isikuid on olnud, kes selle tungi üleüldsusest arwasiwad järeldada wõiwat, ta olewat määratud inimesi ühe tingimata tarwilise tõele juhima: nad leidsiwad temas kindlama tunnistuse Jumala olemise kohta. Oli neil õigus? Ma ei tea; seda aga tean ma, et ühtegi inimese waimu nõrkust igatsugu petjad nii tihti ja nii õnnelikult oma kasuks pole tarwitanud, kui just seda. Ükski rahwa- ja riigiasutaja ei läi-

*) Järelejäänud teadete tõttu oli tal neid kaksteistkümmend, kelle järele Preisi maakonnad ja Leedumaa omad nimed saiwad. Et see tähtsuseta on, ei räägi ma sellest pikemalt.

nud temast hoolimata mööda, waid igaüks nendest oli, kui ta wõis, ühtlasi ka usupõhjendaja.

Ka Widewut wõttis seda nõuks.*) Mõned kirjanikud jutustawad, ta olewat oma usuõpetused naabritelt**) laenanud (nagu Mooses omad egiptlastelt). Et lätlaste usul tõesti mõnda sarnasust wana Skandinawia omaga on, siis wõiks seda tõendust õige kergesti vähemalt tõenäoliseks teha, kui seda waewa ebausü põimituste juures üleüldse näha maksaks. Küll sellest, et Widewut nad teatud sisteemiks korraldas, mis tal tublisti kaasaaitas oma riiki alalhoida.

Omas hiies seadis ta kolme peajumala kujud tamme okste wahel üles, käskis neile ohwrit tuua ja auustamist näidata, asutas ordu mees- ja naispreestritest neid teenima ja hakkas ise Kriiwe Kirweito nime all nende ülemaks. Oma sõjakäikudel oli ta wist Roomast kui tuntud maailma pealinnast kuulnud; tema elukoht pidi tema maa peapaik olema, ta nimetas ta selle pärast ka Romowe ehk Romnowe ja seda nime kandis ta weel, kui Poola Boleslaus ta üheteistkümnendama aastasaja algul häwitas, kandis Kriiwede asupaik ka sakslaste sissetungimise puhul, ehk ta küll siis juba Leedumaale ülewiiudud oli.

Omast Romnowest andis ta poegadele juhatust, kit sendas nende wägiwalda, õiendas nende tülinaid ja takistas neid oma wõimust kurjasti tarwitamast. Seda tasandawat mõju päris ka tema järeltuleja; mis Widewut oma isaliku lugupidamise tõttu suutnud oli, saatis ta järeltuleja jumalate wäe ja wõimu peale ennast toetates korda. Nii oliwad siis widioarialastel würsdid, kelle wõimu ülempreester kitsendas, ja waimulik ülem, kes neid ainult kaitsta wõis, mitte rõhuda, sest et ta maksusi nõuda ega sõda pidada ei tohtinud. Põhja metsalise terve meelemõistus oli nii siis õnnelikult selle ülesandega toime saanud, mis kõikidele haritud rahwaste seaduseandjatele igalpool nii palju raskust tegi: ta seadis würsdide wõimusele jäädawad piirid, ilma et teda nõrgendada.

*) „Ta tahtis ka natukene usku ülesseada“, nagu naljakas Waissel oma wanades Preisi historiates pajatab.

**) Erasmus Stella ütleb omas Antiqu. Borussiae, Widewut olla nad sudaalastelt, s. o. mahajäänud guttonidelt saanud.

Ja tõe poolest ei paku meile isegi selle rahwa waenlaste ajaloo-kirjad, mis hoolega iga asja ta kõige põlastust äratawamas walguses esitelewad, ühtegi näitust, et mõni Läti würsd rahwarõhuja ehk et ta alamad mässajad oleksiwad olnud. Iga maakonna würsd ei olnud muud midagi, kui tema kõige enam lugupeetud pereisa, eesistuja nõupidamistel ja eestwedaja sõjakäigul. Ei tundnud nad narikeid auutähta, ei orjameelseid auukartuse awaldusi, mis nii mõndagi nõrga ajudega ilmapoega ta eluaeg aru saada ei lase, et õieti tema selle hulga pärast, mis ta ümber roomab, olemas on ja mitte see hulk tema pärast. Ühtegi auustawat toredust polnud nendel, ühtegi toredat saatkondal! Ja selle tõttu siis ei olnud ka mitte ülekohut, mitte maksusi, mitte laisklejaid, kelle kuritööde eest nõrk kroonikandja tihti kannatama peab, ning mitte — mässajaid! Würsd oli oma rahwa nõuandja, muud midagi, ja kus ta aidata ei oskanud, seal tegi seda wanaisa Romnowe tammehiies. Nii täieline ühesugusus ja wabadus walitses widioarialaste maades, et Preisimaale sissetunginud sakslased alles sõjas ja läbi-rääkimiste puhul aru saiwad, et neil würsdid oliwad.

Niisuguse auu- ja kiiduwäärilise elu järele suri Widewut kõrges wanaduses. Nagu mõned kroonikad tõendawad, laskis ta ennast awalikult ärapõletada, et rahwale, keda ta sünnitanud oli, jumalate armu wõita, ning tänuks selle eest seadis see teda, Ischwambrotase nime all, oma alamjumalate ehk pühade meeste etteotsa ja andis temale sellega auu, mida peale tema wist küll kaks teist surelikku nii suure õigusega enesele nõuda ei wõinud.

VII.

Lätlaste pärastpoolne laialilagunemine.

Suuremat auu, kui see jumaldus, tõi temale aga ta wiitide jäädaw õnn. See üleüldine õnn peab kindel, peab suur olnud olema, ehk Rousseau õnneliku rahwa tundemärk on wale. Nad kaswasiwad nimelt nii jõudsasti, et nende maakene neile peagi kitsaks läks. Igasse külge saatsiwad nad asunikka wälja. Kõige pealt wõtsiwad nad terwe praeguse Preisimaa oma alla, siis tungisiwad nad läänepoolse Pommernisse ja isegi Meklenburisse sisse, kus weel mine-

wal aastasajal wana Preisi keele jätised nende asumaade olemisest tunnistust olla andnud. Idapool wõtsiwad nad esiteks Schamaiteni *) ja üheksandamal wõi kümnendamal aastasajal kõik muu Leedumaa ning, jazwingide nime all, Podlachia oma alla. Siit läksiwad mõned asunikud põhjapoole ja jäiwad sisemises Kuura- ja Liwimaal paigale. Kuhu nad aga tuliwad, taganesiwad rändajad slaawid ja soomlased eest; esimesed oma metsade keskpaika, wiimased mererannale, et oma kalapüüdmist ja mererööwimist edasijada wõida. Igalpool raiusiwad need asunikud metsad maha, tegiwad metsaaluse maa põlluks ja saiwad sellest nime „metsalaastajad“, Latweeschi ja Lietuwniki, sõnadest Lata ja Liidum, mis laastatud kohta tähendawad **). Igaipoole wõtsiwad nad enestega oma patriarhaliku riigiseadluse, oma usu ja oma auustuse Kriiwe wastu ühes. Mehele, kes tema kepi ehk mõne muu tema saadetuse tundemärgi ühes tõi, awaldati kõige suuremat auupakumist, nagu Ulissesele Iliadas, kui ta, Agamemnoni skeptrist kinnihoides, nagu tema mõjuga rahwale kõnet pidas.

Mitte alati aga ei õnnestanud nende Cereze (põllutöö-jumalanna) apostlitele rahulikult elama asuda. Pommernis pörkasiwad nad sõjakate germanidega kokku, Podlachias ja Leedumaal sattusiwad nad üheksandamal ja kümnendamal aastasajal tekkinud uute Poola ja Wene riikide peale; siin siis sai ka nende riigi-sisseseade wälimise õerumise läbi kõwemaks karastatud. Alaline sõda nõudis sõjawäe-eestwedaja wahetpidamata ametisse jäämist, selle pärast leidsiwad Saksa rüütlid Pommernis ja Leedumaal juba terve maa hertsogisi eest, Preisimaal, Kuura- ja Liwimaal aga, kus elu rahulisem oli olnud, ainult wäiksemate maakondade würstisi.

*) Kojalowicz räägib Widewuti poja Littalani wäljarändamisest sinna pikalt ja laialt. Ma pean üleliigseks selle kohta midagi tähendada.

**) Sarnaseid nähtusi, et rahwad oma nime kas oma peategevusest ehk oma maa loomusest saiwad, leiab Slaawi ja Soome rahwaste juures tihti. Nii saiwad poolakad oma nime sõnast Pole, lagendik, ezeritlased sõnast Etser, järw. Soomlased Lapi- ja Soomemaal nimetasiwad ise endaid Suomah lainen ehk Sabmeladzh, soo-elanikud, ning Dütina jõe suus sõnast Lib, liiw, Liwa lainen, liiwalanikud. — Latweeschi nimetawad ennast lätlased nüüdki weel.

Ka lätlaste iseloom muutis ennast ühes nende oludega. Üks kirjanik üheteistkümnendast aastasajast, Adam Breemlane, kirjeldab Läti samilasi kui kõige kaastundlikumaid, tasemaid, abiandjaid inimesi *), kuid üks teine kaheteistkümnendast aastasajast jutustab juba, kuidas naabrirahwad waewalt wäikestes külakestes nende ligi elada julgesiwad ja kuidas sadanded nendest, mõnda ainult lätlast nähes, kui arglikud jänesed küttide eest põgenesiwad. Nad oliwad enestele juba rauast sõjariistad soetanud, läksiwad lippudega sõtta ja ehitasiwad kindlusi, ning kui poolakad aastal 1265 jazwinglased ärawõitsiwad, sai see rahwas ainult selle läbi hoopis hukka ja nende maa kõrbeks, et ükski wõitleja põgeneda ehk allaheita ei tahtnud.

Preisimaal oldi kõige esmalt ristiisku pöörmise tööd lätlaste kallal tegema hakatud. Püha Adalbert, Praga ülempiiskop, sündinud böömlane, oli missionarina nende juurde läinud, sai aga, kui wana usukõmbete teotaja, aastal 997 tapetud. Poola kuningas Boleslaus Chrabri ei teinud esiteks muud, kui lunastas surnukeha nii palju hõbeda eest wälja, kui ta kaalus, ja laskis ta pühalikult mahamatta, siis aga, keisri ja paawsti ässitusel, wõttis ta nõuks kättemaksta, tungis Preisimaale ja laastas ta üleni ära. Et ta isegi Romnowe ärahawitas, oli ta preislaste kõige hellamat külge puudutanud ja neid leppimata kättemaksule äritanud. Sellest ajast peale möllas siis alaline, ainult arwa lühikeseks ajaks rahulepingute läbi takistatud sõda preislaste ja poolakate wahel, millest isegi mitmed Rooma keisrid osa wõtsiwad. Wiimaks aga saiwad Preisi lätlased nii tugewaks, et nad täitsa oma pead Masowia hertsogi Konradi maal talitasiwad ja enestele maksu riietena **) jne. tema poolt maksta lasksiwad. Liiaks jõuetu, et ennast ise kaitsta, asutas ta, Liwimaa mõgawendade eeskujul, aastal 1223 Dobrzini rüütlite ordu, ja kui need

*) Sembi homines humanissimi, ütleb Adam Breemlane ja nii sama Helmold: Pruzzi — humanissimi erga necessitatem patientes.

**) Kord, kui tal seda maksu wõimalik ei olnud maksta, kutsus ta kõik oma maa lugupeetud mehed wõeraks, ja kuna nad pidu pidasiwad, laskis ta nende ettekotta jätud ülikuoned preislastele anda.

ka weel liiaks nõrgad oliwad, kutsus ta Saksa ordu appi, kellele ta Kulmi maakonna anda tõotas ja kõike seda peale kauba tasuks lubas, mida ta paganatelt nende hingeõnnistuse heaks riisuma saaks, mille peale rüütlid siis ka raswaaku tõttasiwad — nii nimetasiwad nad Preisimaad oma eht neelkuke naljatujus. — Nüüd siis algasiwad aastal 1226 need ristiusku pöörmise koledused, mis püha neitsi Maarja ja ristiusu auuks wiimse wiimaks selle maa endiste elanikkude, kõigiti lugupeetawa rahwa, täielise häwitusega lõppesiwad.

Kuuskümmend aastat *) warem oldi nendega juba Liiwimaal alustust tehtud. Siin elustasiwad lätlased kaheteistkümnendamal aastasajal, kui hiljutised sisserändajad, alles lahus. Nad oliwad küll juba suurema jao sisemist maad põlluks harinud, kuid neil polnud weel külasti, nad elasiwad üksikutes hoonetes ja maksiwad Wene würstidele, kelle maksualused endised elanikud, eestlased ja liiwlased, oliwad, niisama maksu. See oli siis Läti riigi kõige nõrgem jagu ja tema sattus kõige esmalt Saksa rööwlitele tee peale ette. Siin poetas ennast esiteks pappide salakawalus sisse, ja kui ta omale lipitsetes asupaiga oli saanud, hõikas ta oma abilisi, werejānu ja rööwihimu, et oma lahkeid peremehi orjadeks nende eneste koldel teha.

Kauemine kõigist Läti riikidest seisis jalul Leedumaa, sest siin oli rahwuse peajõud kogutud; siia põgenesiwad Preisi ja Liiwi piiriäärsetest maakondadest kõik hädalised, kellel wabadus armsam oli, kui isaisade pärandus, siit läksiwad ka wahetpidamata sõjawäed wälja oma rõhutud wendadele abiks. Leedumaa, mis enesele warakult ülema ehk suurwürsti walis, wõitles mitu aastasada õnnelikult sakslaste, poolakate ja wenelastega ja wõttis iseäranis wiimastelt mitu würstiriiki ära. Ta elanikud jäiwad oma

*) Siiski ei olnud sakslased esimesed, kes neid maid ristiusku pöördma katsusiwad. Adam Breemlane ütleb omas Lib. de Situ Daniae Kuuramaa kohta: „Ühe kaupmehe waewanägemisel, keda daanlaste kuningas rohke kingituste läbi wõitis, on nüüd sealsamas kirik asutatud.“ Adam suri aastal 1076. Arwatawasti sallisiwad kuurlased seda asutust, ilma temast palju hoolimata, ja nii lõppes ta iseenesest. — Ehk oli tema saar Kuuramaa praegune Kuresaar.

isade usule truuks, kui kõik ümberkaudsed maad ennast juba õnnistust kuulutawate luupainajate ikke alla oliwad alandanud. Kui wiimaks isegi wiimane Kriiwe, Allups, argtuse pärast, suurwürst Jagjel aga auukartuse poolest ristiusu wastuwõtnud oliwad, tegiwad nende alamaid neljateistkümnendamal aastasaja lõpu poole nende eeskujul sedasama, mitte nõrkusest, waid et hiljuti ristiusku pöördud Poola kuningas iga ristitule walge willase kuue kinkis *).

Liiwimaa ajaloos mängisiwad leedulased wäga tegevat osa, kuid, enne kui ma sellest rääkima, enne kui ma kohutawat pilti asjata heitlemisest wabaduse ja isamaa eest looma, enne kui ma oma rahwa surmawõitlust kirjeldama hakkan, olgu mul lubatud äraütelda, mis ta elus oli. Lätlaste iseloomu, eluwiisi ja usu kirjeldus käigu nende häwitamise loo ees.

Lisa.

Imelik lugu on inimese surematusega, selle õhukerge wiirastusega, millele arwuta inimesi õnne ja elu ohwerdasiwad, mida auusa tegudega ja kuritöödega kättesaada katsutakse ja mida ta kõige õnnelikum taganõudja ometi omas mõttekujutuses ainult omaks nimetada tohib! Mis on siin põhjuseks? Kes wõib õigusega loota teda ärateeninud olla? Kurjategijatele, lõhkujatele annetab teda inimestesugu, kuna ta tihti oma suuremaid heategijaid enam ei mäleta, nii pea kui neid enam olemas ei ole. Juhtumisest, ainsast kordaläinud mõtteawaldusest saab tihtilugu küllalt, et teda omandada, ja teinekord ei aita terwe kasutoow, kõige kõrgemate püüetele pühandatud elu unustuse käest peasta. Taaruw juhtumine loatab lorberi-pärgasi niisama kindluseta käega laiali, nagu ta kroonisi jagab. Kas peaks, kõige selle peale waadates,

*) See oli pöörmisewiis, mis esimese aastasaja kristlaste keskel niisama mõjuw oli, kui siin paganate juures. Julian Apostata laskis oma sõjawäele kingitusi wäljajagada, aga igaüks, kes kingitust wastuwõtma astus, pidi mõõdamannes mõne tera wiirukit Rooma jumalate altariile pilduma, ning mitmed tuhanded taganesiwad sel wiisil ilma miski kahtluseta ristiusust, millele nad piina all truuks oleksiwad jäänud.

mis Widewut tegi, küll arwama, et weel waja oleks selgeks teha, ta olewat ülepea olemas olnud?

Kuid ajaloo-uuri ja nõudmised selles asjas on tingimata ja paljast mõttearutusest ei saa temale küllalt. Meie peame neid nõudmisi täitma, ehk meil tuleb ta pilkamist kannatada ja tunnistada, et meie ennemuistseid juttusi sepitsenud oleme. Hea küll siis! ma tahan tunnistusi tuua selle kohta, millest ma kirjutasin.

Lahus ja häkitselt ilmuwad lätlased, nagu Deus ex machina, põhjamaa ajaloos, ilma et nende päritolemisest, nende sinna asumisest aru anda wõiks. Missuguse endise ümberkaudse rahwa hulgast oliwad nad? Ei ühegi. Mitte nagu ei ilmutaks nende keel sarnasust mõne teise rahwa keelega: ei! just ümberpööratud, selles, et kõik naabrirahwad, soomlased, slaawid ja gootid, silmanähtawalt ühewõrra teda luua aitasid ja et lätlased, selle peale waatamata, nii pea kui nad tegewaks hakkasid, ilma erandita kõigi naabrite waenlasteks said, selles seisab just raskus. —

Preisimaal leiame lätlasi esmalt; meie tunneme selle maa endiseid elanikke ja teame kindlasti, et nad mitte lätlased ei olnud: kust ilmanurgast siis, missugustel teedel on need sinna rändanud? Asjata ootame wastust teiste rahwaste ajaloo-uurijatelt. Nad suudawad madshiaride ehk ungarlaste jälgesi Jäemerel ja süda-Asias jälleleida, nad näitawad meile wandalide tungi Läänemere rest Karthagoni, kuid lätlastest ei leia meie peale selle maa, mis senini weel suuremalt jaolt nende päralt on, kusagil ühtegi jälge, kusagil ühtegi tunnistusmärki. Mitte seda ei leia meie, kust nad Preisimaale tuliwad, waid seda, kuhu nad ennast sealt igasse külge laialilaotasid: sellega peab siis see nende sündimisepaik, nende päris isamaa olema, seal peawad nad — sest et wanemad elanikud, nagu öeldud, mitte lätlased ei olnud — mitme rahwuse segist tekkinud olema. Sarnane järeldus on vähemalt põhja ajaloo tundjale tarwiliselt arusaadaw — ja kuhu ta wiib, sinna juhatawad meid vähemalt üksikud näpunäited. Küsime esiteks Rooma ja Greeka kirjanikkudelt nõu; ainult teeme enne kindlaks, mis nad meile pakkuda wõiwad. Rahwake, kes paarsada penikoormat Italia

ja Greekamaa välisematest piiridest eemal waikselt elusse asus ja rahu sees oma põldu haris, kuna teised põhja rahwad metsiku mässuga lõunamaa jõuetu saagi kallale tormasid, wõis see rahwake küll wäga tuttawaks saanud olla selleaegsete wahesete õpetlastele, kelle keskel maadeteadus alles nii tundmata oli? On see üleüldse wõimalik, et nad ta saatustest midagi teawad? Et mõned teated, mida meie nende kirjades teiste suuremate rahwaste kohta leiame, Preisi ajaloo-kirjutajate tähendustega ühtekäiwad ja et nad wiimaks paljalt selle rahwa olemas olemisest tunnistust annawad, on kõik, mis me õigusega nendelt oodata wõime, ja seda me leiame ka.

Tacitus jutustab, nagu juba ülemalpool tähendatud, et aestiid ehk guttonid Läänemere rannal Weikseli jõe suus elasiwad ja et soomlased nende lähemad naabrid oliwad, kes, nii pea kui gootid eestläksiwad, kahtlemata nendele järelenihkusiwad. Wiiskümmend aastat pärast Tacitust nimetab meile Ptolemäus juba wendisi ehk slaawisi nende maanurkade peremeestena, aga ka guttonid elasiwad weel seal, nagu eespool tähendatud maksud tunnistawad, mida Ermanrichile ja Theodorichile (waata Grotii Prolegom. tema Historia Gothorum juurde, lhk. 3 ja 4) merewaigus makseti. — Alanide ajaloo kohta wiimaks, nagu nende lahingute kaotused, nende kokkusu- lamine wandalidega jne., nende asumine Läänemere randa jne, ei ole miski kahtlust, kui de Guignesel, Gibbonil *) ja kirjanikkudel, kelle järele nad käisid, Ammia-

*) Gibbon ütleb 27-mas peatükis: „Teine Alani asunikud osakond läks suurema julgusega Läänemere kallaste poole, ühendas ennast põhjapoolsete Germania suguharudega ja jagas nendega saaki jne.“ ja siis jälle 30-mas peatükis: „nende (hunnide) põgene- mine oli wiljarikaste ja ühetasaste legendikkude poole juhitud, millest Vistula waiksesti läbi Läänemerde woolab. — — Wist wõtsid nende maade elanikud nõuks — — oma ülearu salkasi Rooma riigi maakondade kallale läkitada. — — Upsakas Rhodogast läks Germania põhja-serwast teele. Wandalid, suewid ja burgundlased oliwad selle wõimsa sõjawäe kogus, alanid aga, kes oma uuel asumaal lahket wastuwõtmist oliwad leidnud, lisasid oma tegewa hobusewäe juurde jne. — — Pärast nende barbaride äraminekut jäi nende isamaa (Läänemere rand) mitme põlwe jooksul koledaks ja haledaks kõrbeks, kuni — — — uute elanikkude juurdetulek selle

nil, Jornandesel ja Procopiusel, vähematki usutawat tähendust on.

Nii oleksiwad meil siis Läti rahwa algusollused koos, mille segimine juba wõimalik näitab olewat, kuid meil on weel enam, meil on ka üks tunnistusmees selle kohta. Jornandes, kes kuuendamal aastasajal kirjutab, ütleb otsekohe, et Weikseli jõe suus rahwas elas, kes mitme teiste rahwaste segist tekkinud oli ja keda widioarialas- teks nimetati *), — nimi, mis mu lugejatele Widewutti meelde tuletama ja kahtlemata kindlaks tegema peab, et siin ainult Alani targa kaitsealustest juttu on, seda enam, et weel Prätorius Samimaad ja terwet Preisimaad Wiitimaaks nimetab ja Liiwimaa lätlased, Preisi asunikud, ennast nüüdki niisama tihti wiitideks kui lätlasteks hüüawad, koguni et nendel omas keeles teist nime oma maa jaoks, kui Widumaa **), ei olegi. — Enam meile lõunamaa kirjanikud ei paku ja enam ei tohtinud meie neilt lootagi. Mis puudub, peawad meile kohalikud kroonika-kirjutajad kättemuretsena — ja seda nad teewad.

Ma wõiksin küll nüüd ka weel nimetada, mis elulugude kirjutaja Adalbert Kriiwest jutustab, mis Wulfstan,

tühjuse täitis. — Siin alustawad Leedu teated. — Ma pööran kõige uuema tunnistusmehe poole, sest et ta lugejal wist kõige ligemal käepärast on.

*) Eginhard üheksandamal aastasajal juhatab Karl Suure ajaloo ae-tiidel koha lõunapoolsel Läänemere rannal; kuid frankide walitseja koolitatud salasekretär arwab wist praeguseid eestlasi ehk ta käis ainult oma Tacituse järele ehk, wiimaks, ta laskis ennast sellest eksitada, et daanlased ja anglid, Suhmi järele, kõiki idapoolseid rahwaid oestionideks nimetasiwad.

**) Seda nime on sõnast „w i d d u“, keskaik, tuletatud; kuid praegused widulased, Liiwimaa lätlased, ei elanud mitte Läti riigi keskaigas, waid tema piiride ääres ja rannaäärsed elanikud nimetawad ennast niisama hästi, kui sisemise maa elanikudki, widulas- teks. Tahawad nad wahet teha, siis teewad nad seda sõnadega: mallineeschi ja sensis (waata Hupeli topogr. teated II anne). — Näha on, et herra Thunmann oma arwamistes oma wiitide kohta mitte nii väga eksiteel ei ole, nagu herra öuenöunik Schlötzer kord näidata katsus, seletates, et see nimi sõnast „w i t t e“ ja Balti nimi sõnast „balta“, walge, tulewat. Oleks see arwamine põhjendatud, siis peaksiwad lätlased oma nime Saksa keelest saanud ja wõerad kirjanikud Läänemere nime Läti keelest wõtnud olema.

kes Helgolandist kümnendamal aastasajal Drausenisse Elbingeni ligidal reisis, et kärbinahku willaste nõnda nimetatud paldrokkide wastu wahetada, ja mis Adam Breemlane üheteistkümnendamal aastasajal (Lib. de Situ Daniae) Preisimaast räägiwad, kuid nende aegade jaoks ei ole meil neid puudulisi teateid enam tarwis. Kohalised ajaloo-kirjutajad tulewad meile siin appi, kui meie, nagu loomulik on, nende hulka mitte ainult Liiwimaa kirjanikka ei loe, waid peaaesjalikult Preisi ja Leedu omasi ja nendelt nõu küsime.

Missugune nõidus oli siis mõjuw küll metsalisi igast ilmakaarest nii kokkusulatama? Kust saiwad nad selle hoopis iseäralise usu ja waimuliku sisseseade, mida kõik Preisi ajaloo-kirjutajad nende omaks tunnistawad? Nende küsimuste peale wastab Erasmus Stella wanade muinas- juttude järele, wastab Stryikowsky enam kui neljakümne Preisi, Leedu, Wene ja Poola kroonika järele, wastab Grunovius, kes kuueteistkümnendama aastasaja algul elukardetawa hädaohuga ühest sikupühitsemisest osa wõt- tis ja nõnda siis öieti selle rahwa saladuste kaasateadjaks sai, wastab wiimaks nende järele Kojalowicz kõige liht- samal ja meeldiwamal wiisil, ilma oma jutustust Widewu- tist mõne imeloo läbi nurja ajamata, sest, nagu juba tä- hendatud, Widewut on kõigi teiste usupõhjendajate seas, Hermesest peale kuni Manko Capakini, ainuke, kes oma mõju kindlustamiseks mitte imetegusi appi ei wõtnud. Tema elulugu on täis ülendawat lihtsust, nagu ta iseloom oli, puhas kõigist, mis uskumata olema näitab, täitsa nii, nagu ma ta oma lugejatele ärajutustasin, ja siiski on enam kui üks ajaloo-kirjutaja ülekohtuse ninakärsutusega *) temast möödaminna heaks arwanud. Oli neil selleks aga ka põh- juseid? Emba kumba, kas nad ei nimetanud neid põhju- seid, ehk kui nad neid nimetasiwad, siis oliwad nad uisa-

*) Kes õnnetumat katset näha tahab, kuidas tõsine lugu ta ärajutustamise-wiisi tõttu otse wõimatuks wõib tehtud saada, waadaku üleüldise ajaloo 50-mas jaos 25-ma lehekülje peal Widewuti ajalugu. Alanid, seisab seal, mestasiwad Preisi tüdrukutega, nad rüsesiwad jne. Kui öeldakse, roomlased mestasiwad Sabini naisterahwastega ja rüsesiwad siis nende isade ja wendadega, kas tunnistaks see siis, et Sabini naiste rööwimist ei olnud? — Mu auukartus selle ajaloo-kirjutaja teenistuste wastu keelab mind enam ülemast.

päisa kokkuaetud. Neid siin kohal korrata tähendab peaaegu niisama palju, kui neid waleks tunnistada, ja nii tahangi ma nende tühisust ainult nagu lennus näidata.

„Wanemad Preisi ajaloo-kirjutajad, öeldakse, ei nimeta Widewutti mitte; Stella wiieteistkümnendama ja Stryikowsky kuueteistkümnendama aastasajal on esimesed, kes temast räägiwad.“ Õige küll; kuid nemad on aga ka esimesed, kes ennast päriselanikkude muinasjuttude ja nende järele kokkuseatud aastaraamatute *) poole pöörasiwad. Nendest wanemad kirjanikud tahtsiwad terwe Läti ajaloo teadete järele kokkuseada, mida Rooma, Greeka, Saksa ja Briti kirjanikud möödamattes Läänemere ranna elanikkudest andsiwad: kas on see vähem meeletu, kui Prantsuse ajalugu selle järele kokkuseada tahta, mis ehk Türgi saadik Parisist koju jõudes temast jutustab? Preisi lätlaste eneste teateid nad tarwitada ei wõinud, sest et nad nendega ühes ei elanud ehk aga sõda nendega pidasiwad. Nende arwates tulewat Preisi nimi Bithynia kuningast Prusiasest, liiwlaste nimi Rooma rüütlist Libojne. Ja sarnaste isikute tõendustel peaks enam tähendust olema, kui Läti lugulauljate eneste ütelustel? — „Kojalowicz ja teised teewad oma teated selle läbi kahtlaseks, et nad ka lausa luuletusi niisama ustawalt ärajutustawad, nagu Widewuti lugugi. Nad lasewad, näituseks, kellegi rüütli Palämoni Italias laewale astuda ja tormist üle nelja mere ja kolmest merekitsusest läbiaetud saada, et Leedu rannal maale tulla ja Leedu aadelisugu asutada.“ Tõsi küll!

*) Kus on aga need aastaraamatud, küsis üks auuwäärt uurija, kes ainult siin waewaks wõtta ei tahtnud põhjalikult proowida. — Hea küll, ei ole neid enam olemas, siis oleme Stryikowskile, kes nendest wäljawaliku tegi, kahewõrra tänu wõlgu. Nende muistne olemas olemine ei saa kellegile wõimata näitama, kes selle peale mõtleb, et Liwimaa parem, ustawam ja tõesti meistrilik kroonika, Origines Livoniae, aastate 1196 ja 1226 wahel ühe lätlase kirjutatud on. Ta jäi peaaegu päriselt tundmataks ja wähesed ära kirjad temast oleksiwad ehk juba häwitatud, kui mitte üks — Hannoveri bibliotekar, Gruber, teda wäljaandnud poleks. Wõimalik, et kord keegi roomlane sedasama Leedu kroonikatega teeb, mis Stryikowsky tarwitada oliwad. On nad aga tõesti kaduma läinud, siis sündis see kindlasti sel teel, et Saksa ordu, nagu Kulmi kanzler Lukas David jutustab, kõik kroonikad, mis ta aga kättesaada suutis, ärapõletada laskis, peale Dusburgi ja Jeroschini.

Aga et wõimata on, et Piileami eesel tõesti kõneles, tohime me sellest järeldada, et Moosest olemas ei olnud? — Luuletus Palämonist tõendab, õieti öeldud, ennem Widewuti lugu, kui et ta tema wastu käiks. Temast on näha, kui hoolega ta wäljamõeldud sai, et aadelisoole hiilgawamat algust anda ja nii — mõttemõlgutusi sulguda, mida teadmine kõigi inimeste ühisest ja ühesugusest tekkimisest sünnitama pidi. Arukas, teadusliselt haritud Kojalowicz *) ei oleks kindlasti selle naeruwääriliselt sepitsetud luuletusega lagedale tulnud, kui sarnane jutt, millel ta sel teel just põhja alt ärawõtta tahtis, mitte nii ülikindlaks poleks tehtud olnud, et temast wõimata oli waikides möödaminna.

Need on pea wastuwaidlemise-punktid ja ometi ei ole nad, nagu näha, peaaegu selle wäärilisedki, et neid waleks ajada. Teised, mida nimede ja ajamääruste najal ettetuakse, ei teeni täitsa vähematki tähelepanemist ära. Esimesi nendest wõiks, muutes, mis muuta tuleb, niisama hästi tarwitusele wõtta, et Romuluse, Numa ja Julius Cäsari **) olemas olemist kahtlaseks teha, ja wiimased on kõige paremal korral ehk selleks ainult head, et waielda, kas see wiies wõi kuues aastasada oli, mil Widewut oma imesi tegi; kuid see on lõbu, mille pärast ma uurijate peale mitte kade pole. Mis wiimaks sellesse puutub, et Stryikowsky ja Kojalowicz, näituseks, nii põhjalikult kõne sisu ärajutustawad, mida nende kangelane pidas, (mitte õieti kõne enese, nagu Livius ja Tacitus seda oma kangelastega tegiwad) — siis olen ma walmis seda tunnistuseks Widewuti wastu pidama, kui mulle sel samal põhjal kinnitatakse, kõik olewat luuletus, mis nimetatud ajaloo-kirjutajad weel palju põhjalikumalt läi-

*) Selleks tunnistab teda isegi herra õuenõunik Schlötzer, kes oma üleüldise ajaloo 50-mas jaos Leedu ajaloo peaaegu üksi Kojalowiczi järele ärajutustab.

**) Et nimelt üks Leedu sõna, millel sarnasust Widewutiga on, „teadma“ tähendama peab (ma ei tunne niisugust sõna, ehk ma küll Leedu keelt oskan) ja et ametinimi Wojewod — sõja juht ja kohtunikku tähendab, siis tõendati, see nimi olla nendest sõnadest sepitsetud. Kas ei wõiks ametinimi ennem pärisnimest tekkinud olla? — Kuid ma ei taha sarnaste põhjendustega tegemist teha, sest muidu — missugune wäli oleks meile siin awatud!

nud aegadest jutustawad. Ma arwan, et vähemalt raske on mõlemi kirjaniku juures ühteainsat kõnet leida, mis nii wäga kõneleja ja kuulajate kohane oleks, nii selgeid tõsiduse tundemärkisi kannaks, kui see kõne Alani targa suust. —

Auuwäärt ja puutumata peab iga ajaloo-uurijale see seadus olema: mitte midagi ilma põhjusteta õigeks tunnistada, kuid niisama tähtjas on teine seadus: mitte midagi ilma küllaliste põhjusteta kõrwaleheita. Esimene nendest seadustest teeb võimalikuks tõsise ehk ka ainult enesemõeldud mõtteterawusega hiilgata, wiimane paelustaks tihti uisapäisa arwustaja käsi, sunniks teda tihti hoopis lihtsalt ka seda ärajutustama, mis tema enese kawatikku ei mahu. Kui magus on aga suurstawal iseteadwusel millegi üle kohut mõista, oleks see ka ainult wana rahwa-muinasjutt! Selle pärast on ajaloo-uurijad wäga walmis esimesest seadusest kinnipidama ja teist oma heaksarwamise järele tähelepanemata jätma, selle pärast juhatawad nad ka tubli Widewutile koha luulekujutuste seas, ilma meile mõistatust Läti rahwa ja tema korraldatud usuõpetuse tekkimisest teisel wiisil seletamata. Ma arwan, ma olen tähtsaid põhjuseid selle loo tõendamiseks ettetoonud ja kõik wastandarwamised ümbertõuganud, nii kaugelt kui selle töö sihi tõttu võimalik oli. Ma wõin siis õigusega lugeja poole kutsega pöörduda ajaloo ühte suurt meest enam terwitada, ilma et tal kartust oleks liiga kergeusuliste hulka loetud saada. Inimesesugu üleüldse ei ole nii rikas sarnaste iseloomude poolest, et meie hoolimata möödaminna tohiksime, kui meile üks nendest minewiku waremete wahelt wastupaistab

Teine jagu.

Lätlaste kirjeldus kaheteistkümnendamal aastasajal.

I.

Eessõna.

Kust tuleb see isesugune igatsus kodu järele, mis igasse waiksesse ja rikkumata südamesse asub ühte rahwast ta loomuolekus nähes? Kust tuleb see külgetõmbaw mõju, mida lihtsa, loomuliku eluwiisi kirjeldus meie peale awaldab ja mida kuningalinnade toredus iialgi ilmutada ei suuda? Miks sammume meie kirjaniku kannul ennemine ja rõemsama meelega looduseinimese urtsikusse, kui hiilgawa seltskonna uhkesti ehitud kojasse? Olge awalikud, kultura ja pillawa toreduse orjad! Kui wäga need teid ka rikkunud on, siiski näitate teie isamaa õhku hingama, kui ajalugu ehk luule teid silmapilguks selle oleku juurde tagasiwiib, milleks inimene õiguse pärast sündinud on ja milles üksi — meie võime seda salata, nii palju kui tahame — ta seda täitsa olla wõib, mis ta olema peab. Siis tunnete teie, et teie hellitatud päewawargus, teie lihawus, teie suurtsugu wäetimus hiilgaw wiletsus on selle mehise tugewuse-tundmise kõrwal, milles loodusepoeg teie ees seisab, kui oma peremees ja peremees selle maa üle, mis teda piirab! Te tunnete seda ja salajane kahetsus oma tahtmata ülekättemineku pärast asub teie põuue, asjata katsub teie wale mõttetarkus teid selles trööstida. Teie kunstlikult loodud tarwidused, teie loomuwastalised lõbud, teie sunnitud rõemud, mis teie tühjust ei täida, kui nad teid ei joowasta ja uimasta, kõik nad ei suuda teie

wiletsuse-tundmust täitsa lämmatada; isegi nende kõige lo-
barikkam ja ninakam eestkostja wiskaks — keset oma kii-
dukõnet pillawa uhkustuse ja hariduse kasust — heamee-
lega kõik need hiilgawad hilbud enesest ja pööraks tagasi
looduseinimese kunstita terwe toidu, toreduseta urtsiku,
lausameelse lihtsuse ja oh! nii õndsa oma woli juurde —
kui ta ennast mitte juba liig nõrga ei tunneks olewat tõ-
siselt õnnelik olla.

Üks hariduse aste on olemas, millel inime kõiki oma
jõudusi takistamata, aga ka moondamata tarwitab ning
omasugustega sunduseta, nii et sellest weel kütkeid ei tekki,
wennaks saab ja nõnda loomuoleku ja seltskondliku elu
kasulikumaid omadusi eneses ühendab. Ta selja taga on
toorus, ta ees üliküpsus — s. o. algaw mädanemine. Sellel
astmel ainult on inime tõesti inime, sellel astmel peab mõtte-
tark teda uurima, kui ta inimese südame ja waimu tõsisele
tundmisele rikkumata olekus jõuda tahab; pärastpoole
leiab ta ainult ebawooruste, nõrkuse ja wiletsuse põimi-
tuse. Sellel astmel on tarwis teda kõige pealt kirjeldada,
kui toreduse hellitatud elukaid vähemalt silmapilgukski
tahetakse punastama panna, neile pildikest sellest näidates,
mis nad olla wõiksid ja mis nad ammu juba olemast
on jätnud. Sellel astmel seisawad Põhja-Amerika kõr-
gehingelised, mehised ja auusameelsed rahwad, keda
meie naeruwäärt upsakus metslasteks nimetab, sellel ast-
mel seisiwad ka lätlased kaheteistkümnendamal aastasa-
jal, kui waenulik saatus sakslased nende rannale
uhutas.

II.

Lätlaste haridus, kehakate ja terwis.

Wanad lätlased oliwad pika kaswuga ja tugewa ke-
haga, nende näojume oli punakas tõmmu, silmad oliwad
sinised, siledad pruunid juuksed rippusiwad üle õlade
alla ja habeme laskiswad nad nii pikaks sirguda, kui ta
aga kaswas: nende juures oli habe, nagu nüüdki wene-
laste alama kihtide juures, mehisuse ja eluküpsuse tun-
demärk, mille peale nad suurt rõhku paniwad. Ainult

sellel, keda nad nuhelda, keda nad auutaks tunnistada
tahtsiwad, lõikasiwad nad habeme maha ja siis ei tohti-
nud ta enam nende koosolekutel ilmuda: teda nimetati
narritud meheks.

Mehed ja naised kandsiwad talwel laiu kasukaid ja
suwel enam pinewil linaseid ehk willaseid riideid, mida
nad wõõga puusa peal koondasiwad. Kingu punusiwad
nad pajukoortest ja kinnitasiwad neid paeltega, nagu
greeklased oma sandalisi. Naised kandsiwad linaseid
mütsa, neiud pikki patsisi, kirju willaseid pärgasi ja
kulluseid wöö küljes. Ka noortele naistele jäi pärg seniks
alles, kuni nad poja sünnitamise läbi eide-ehte peale õiguse
saiwad; ainult nende lühikeste juukste ja puuduwater
kulluste järele wõis neid tunda.

Nende lapsed käisiwad suwe ja talwe läbi peaaegu
alasti ja tallasiwad nii rõemsasti paljajalu läbi lume,
nagu kargaksiwad nad õitsewatel aasadel; alles sugulise
küpsuse ligenemisel, kui tüdrukutel wõrgutusi peita tuli
ja poisid isade tööst wõisiwad osa wõtta, hakati neid kor-
rapäraliselt riidesse panema.

Sarnasele karastawale kaswatusele järgnes tegew, töö-
kas elu. Mehed harisiwad põldu, küttisiwad metsaloomi,
peletasiwad karu ta talwelaagrist ja hundi ta pesast, püü-
dasiwad kalu oma arwurikastes järwedes ja jõgedes; nai-
sed ühes tütarlaste ja lastega hoidsiwad karja, pidasiwad
mesilasi, walmistasiwad toiduks ja tarbeasjadeks meeste
toodud saaki. Üleüldine tegewus edendas üleüldist terwist.
Ilma raskuseta täitsiwad naised oma määrust ja kaks ehk
kolm päewa pärast sünnitamist oliwad nad juba jällegi selle
wõrra kosunud, et nad oma tööle tagasipöörata wõisiwad.
Tihtilugu juhtus koguni, et nad tee peal sünnitasiwad,
lapse põllesse mähkisiwad ja nii penikoorma kauguselt
jala koju tagasitõttasiwad. Mehed elasiwad enamasti
märksa wanaks ja mõnigi, kes oma kaheksakümnendama
aastani oma rahwa lahingutes oli üheswõidelnud, oli weel
kolmkümmend kuni nelikümmend aastat pärast seda oma
wendade juhatajaks nende läbirääkimistel ja nõupidamis-
tel. Mõnigi Läti Nestor raskendas sakslaste edasitungi-
mist siis weel, kui nooremad wõitlejad juba pakku löö-
dud oliwad. Külgehakkawatest tõbedest iseäranis tead-

siwad lätlased õige wähe, kuni sakslased oma tapmisega wäljasi surnukehadega täitsiwad ja nii tihtipeale katku laialilaotasiwad; ületuldse ei tundnud nad peaaegu miskisugu haigust, peale haawade ja wanaduse nõrkuse. Nii-suguseid haigeid aga rawitsesiwad nad mitu kuud suure hoolega ja nende nõiad ja preestrid pidiwad palawates saunades kõike oma oskamist ärakatsuma, et neid terweks teha. Oli aga see aeg mööda, ilma et paranemist oleks märgata olnud, siis tunnistati haigus parandamataks ja harilikult nõudsiwad siis kannatajad ise enestele surma. Siis kutsuti kõik sõbrad ja omaksed kokku ja peeti haige sāngi ääres leinapidu, mille puhul trööstiwatel ja kallistawatel sõnadel otsa ei olnud, ning pärast seda pidiwad kaks selleks walitud meest haige häkitselt äratapma: määrus, mille tagajärg meie nõrku erkusi kohkuma paneb. Ehk on ta aga inimlikum, kui need arstikunsti abinõud, mis parandamata kannatajat aastate kaupa olekus hoiawad, milles surma wõimetus kõigi elu waludega üheneb, ilma et nad inimesele esimese tuimust ja wiimase rõemusi jagaksiwad.

III.

Nende iseloomu tasadus.

Selle peale waatamata, et praegu kirjeldatud kombest iseloomu toorust wõiks järeldada, ühenewad ometi kõik kirjanikud, kes lätlastest enne sakslaste sissetungimist räägiwad, selles, et nad neid kui tasast, inimlikku, rahulist rahwast kirjeldawad ja neid „omnino pacatum genus“ *) (igalpool rahuliseks jäänud inimesesooks) nimetawad. Nad oliwad rikkad, sest et nad peale selle, mis neil oli, midagi enam ei soowinud, oliwad õnnelikud, sest et nad täitsa wabalt ja omal wolil takistamata terwisega oma elu maitsta wõisiwad, ning selle tõttu oliwad nad ka kaastundlikud ja abiandjad iga hālise wastu. Sai wõeras laew nende randa tormist aetud,

*) Jornandes Lib. de rebus Geticis c. V. Ka selle kirjelduse tõttu saab tõenäoliseks, et saadikud, kes awaride khaani juures käisiwad, widoarialased oliwad.

siis tõttasiwad nad oma lootsikutes temale appi *); tungisiwad Eesti ja Liiwi mereröowlid ta kallale, kohe oliwad nad walmis wapralt ta kaitsmisest osa wõtma ja wiisiwad siis suure rõemuga peastetud oma urtsikutesse sõbralise söögile. Palju kiitwat, ütleb Adam Breemlane, wõiks selle inimesearmastaja rahwa kombetest jutustada, kui — nad ainult kristlased oleksiwad. Nii mõtles tema terwe ristiusklik aastasada. Mis mitte Rooma peakarjase lambakarja hulka ei käinud, oli põlgtusele ja häwitusele pühandatud. Meeletumad! Mis on siis teie usu siht ja otstarbe, kui teie soowite, et teda mitte paljalt läila naeruwäärsuse põimituseks pidama ei pea? Mis muud wõib see olla, kui inimesi auusamaks teha, neile tasadust ja wennaarmastust õpetada? Siin leidsite teie rahwa, kes seda juba oli, milleks teie usu õpetused teid tegema pidiwad, ja teie — teie häwitasite ühe jao temast ja heitsite teise jao orjakütikesse, selle pärast et — keegi preester teda weega ülekastnud ei olnud, et ta oma põlwi mitte teie, waid oma jumalakujude ees paenutas.

Ainult sõdades Saksa rüütlite wastu ilmutas see rahwas waljust, järelandmatust, werejānu, kuid kas wõib seda temale pahaks panna? Kuidas wõis ta inimlikku olemist wõeraste wastu ülesnäidata, kes äritamata, ilma miski põhjusest koguni, kaugelt tuliwad, et ta urtsikuid mahalõhkuda, ta oraseid põlema pista, karjasi rööwida ja ta jumalate pühamaid paikasi teotada, ainult selle sihiga, et teda aruta kombeid tähelepanema sundida? Ja kes need kombed wastuwõttis, ei saanud selle läbi õnnelikumaks: ristimine pühitses tema orjaks. Kas ei pidanud selle tõttu siis see rahwas ihust ja hingest neid wõeraid wihkama, kes tema maal pesitama asusiwad, kes rahu teha ei tahtnud, enne kui nad wõimetuks nõr-

*) Adam Breemlane ütleb: „Kolmandamal saarel, mida Semland kutsutakse, — — — elawad Sembi wõi Pruci, kõige inimlikumad inimesed, kes kohe appi tõttawad, kui keegi merel hädasse, ehk mereröowlite kätte sattub“. Kristlased! õpetab teie usk teile suuremat auusameelsust? — Tasu neid metslasi aitama ei ahwatlenud, sest, nagu seesama kirjanik ütleb, nad põlgasiwad kulda ja hõbedat ja wõtsiwad wõeraid tasuta wastu, ainult nende pühadesse kohtadesse ei tohtinud nad oma jalga tõsta.

gestatud oliwad, ja kes seda rahu ainult nii kaua pidasiwad, kuni nad uuteks jõledusteks jõudu oliwad kogunud, kas ei pidanud ta neid kiskjate loomade hulka lugema, kelle hävitamine ainult temale julgust ja rahu tuua wõis?

Siiski leiame meie, et ka olemises nendegi wastu lätlastes tihtipeale nende loodud inimsus nähtawale tuli ja et nad, nii pea kui wõisiwad, kohe jälle oma endist tasadust ilmutasiwad. Kümme mõegawenda langesiwad kord Wiljandi lossis lätlaste kätte wangi, tehti otsuseks neid nälga surra lasta ja nad pandi selle pärast ühte maa-alusesse lossiruumi kinni. „Miks peaksiwad ometi need kurjad sakslased nii kaua elusse jääma?“ ütles üks Läti naine. „Ma wiskan nad kiwidega surnuks“. Kiwide asemel aga pildus ta toidumooni alla. See heasüdameline pettus tuli wiimaks awalikuks ja sai — nuheldud? Ei! lätlased polnud ju kristlased. Nad häbenesiwad oma jõledust ja laskisiwad wangid wabaks.

IV.

Lätlaste auusus ja lahkus wõeraste wastu.

Kõige armsamal kujul ilmuwad nad meile omas olemises üksteise wastu. Nende hulgas polnud waeseid, keda rikkamad mitte jalule aitanud ei oleks, polnud kerjajaid, sest kellel midagi ei olnud, oli igalpool lahkesti wastuwõetud külaline. Nendele, kellel oma hobust ehk oma karja ei olnud, andis iga jõukam naaber, keda nad palusiwad, kas mära, lehma wõi mõne emalamba tarwitada ja ennem polnud sarnasel korral waja neid tagasituua, kui nad kolm korda poeginud oliwad. Kellel põldu ei olnud, otsis enesele metsas lapikese maad, raius puud pealt maha ja tegi ta põlluks, mida igamees tema pühamaks omanduseks tunnistas, isegi see, kelle ukse ees ta juhtus olema. Nii tundmata oli neil iga kartus ja ka iga kahtlus üksteise wastu, et nad iial midagi luku taha ei pannud. Eluhoone, laudad, aidad, kõik seisiwad lahti; mõnes Liiwimaa nurgas on see komme tänase päewanigi weel alalejäänud. Hoopis üleannetu inimene, hullumeelne pidi see olema, kes midagi warastada oleks tahtnud, sest oma

tarwiduse täitmiseks ei olnud tal nende armuliste surelikkude juures muud waja, kui aga sellekohast soowi awaldada.

Ainult ühel korral oli harilik wõerast wara tarwitusele wõtta: kui seda külalise wastuwõtmiseks waja läks. Siis mindi kartuseta lähemasse peresse ja toodi, mis tarwis oli, isegi kui peremeest ennast kodu ei olnud; temale seda tema tagasitulekul teatada oli ainukene oma peale wõetud kohus. Ja neid inimesi täis ülendawat lihtsust, täis auusust ja wenameelt tahtsiwad kõlwatumad, rikutud mungad ja munga-seltsimehed parandada, harida? Nad nägiwad waewa küllalt, enne kui neil korda läks selle rahwale oma ülekohut, ahnust, wõlskust ja oma werejānu kätteõpetada. Ja kui see wiimaks õnnestas, siis nuhtlesiwad nad neid inimesi nende õpetusewõtmise eest sellega, et nad neid kõige sügawama alatuse, orjameelsuseni alandasiwad.

Lahkus wõera wastu oli tähtsam seadus lätlaste juures, nagu iga rahwa juures, kes weel wõeraste poolt pole tüssatud, rõõwitud ja rõhutud saanud; selles omaduses ilmutab ennast kõige silmapaistwam, kõige meeldiwam woorus, mis looduseinimest loomast lahutab. Kui ka loom, kui ka hunt, koer, tiiger omatõugu näljase eluka enese külluse kallalt, mida ta ise süüa ei jaks, põlewate silmadega eemale peletab, inimene peaks oma puudust kannatawa wenna oma katuse all, oma söömaajal lahkesti wastuwõtma, armastusega ta kehwust kahandama ja rohket lõbu selles tänus leidma, mis talle söödetu ja joodetu pilgus wastuwilgub. Selle jaoks ju anti temale mälestusewõim, et teise häda nähes enese häda tundmused tal meelde tuleksiwad, anti temale tundlik süda, et ta teise walu ja rõemu juures mitte külmaks ei jääks, et ta tungi eneses tunneks wõerast walu waigistada, teiste rõemu segamata alalhoida. Seesama inimesearmastaja jumalus, kellel lahkus wõeraste wastu nimeks on, naeratab ju ka kanadialase suitsuonnist, tabeitide leiwapuude alt, arablaste telgist ja wana sakslaste tammepuude warjult meile niisama sõbralikult wastu, nagu kord lätlaste koldelt. Ta eeskirjad on igalpool makswad, igalpool loetawad, sest loodus ise kirjutas nad südamesse. Kul-

tura peab tarwidusi juba otsata rohkendanud olema, kui inime enese liig waese tunneb olewat, et midagi käest äraanda. Oh, te haritud rahwad! Missugune mõistuse täius, mida te nii waewaga kättesaada püüate ja millega te nii hooplete, wõib teile tasu anda selle ühe kaotuse — oma südame kaotuse — eest?

Kes lätlase uksest sisseastus, seda terwitati rõemuga. Pereema ise walmistas talle istmekoha, kandis talle toidud ette; pereisa tõi kausitäie mõdu ja jõi temaga sõprust. Kes ta on, kust tuleb, kuhu läheb? seda ei küsinud keegi, aga kui wõeras ennast ise ilmutada tahtis, siis wõis ta julge olla osawõtmist leida ja igatsugu abi, mis ta aga soowida wõis. Teda toideti, kuni tagawara jätkus, ja siis wiis teda peremees ise lähemasse peresse, kus juba niisamasugune wastuwõtmine teda ootas. Tehti temale mõnes kohas liiga, siis pidas esimene peremees, ehk ka teine ja nõnda edasi, omaks pühamaks kohuseks teda kaitsta, talle tasu nõuda, tema eest kättemaksta. Ta ei wõinud oma enese kodumaal rahulisemalt ja julgemalt elada, kui siin inimeste juures, keda ta esimest ja ehk ka wiimast korda elus nägi.

See suuremeelne olek aga tõi ka tihti neile hukatust. Nii kaotasiwad kord rüütlid lahingu liiwlaste wastu ja üks Saksa põgeneja peastis ennast ühe lätlase talusse. Ta wõeti lahkusega wastu ja peremees ise läks teda järgmisel päewal Üksküllasse saatma; üks ümberhulkuw Liiwi salk aga sattus nende peale ja tappis wõera ära. Sellest tekkis werine sõda mõlemi rahwa wahel, mille puhul sakslased kummalgi pool oma rööwimisetööd tegiwad.

Kui väga teises walguses ilmub aga lätlaste truumeelise, auusa lahkuse kõrwal iseäranis järgmine juhtumine! Üks Nattangeni ja Ermelandi kohtuwanem kutsus kord palju lugupeetud Preisi lätlasi oma juurde Lenzenbergi lossi küllasse. Sööma ajal aga tõusis ta üles, pani kõik ukсед hoolega lukku, pistis lossile tule otsa ning see põles kõigi ta külalistega maha: nad olewat salaja nõu pidanud teda surmata, tõi ta walepõhjuseks ette. Vollrath oli selle kelmi nimi; õigusega, ütleb Dusbürg, anti talle sõimunimeks Kentsakas ja see nimi — oli kõik ta nuhtlus selle truuduseta teo eest.

V.

Lätlaste eluwiis.

Lätlaste elumajad oliwad seda, mis nad nüüdki weel on: onnid kooritud palkidest, mille wahesi sammaldega täideti. Õlekatus ulatas pikerguse neljanurga laiematel pooltel peaaegu maani, põrand oli kõwasti tammitud sauest, aknaid ja korstnaid nad ei tundnud. Esimeste asemel oliwad neil lihtsalt augud seinte sees, mida puust luukidega kinnipanna wõis. Poole igast elumajast wõttis suur eeskoda oma alla, milles pere kari hoiti, teine pool temast oli ruumikas tuba, kus terve perekond talwel elas; suwel aga magasiwad nad lakkades ehk kus nad paraja koha leidsiwad. Tagapool toa nurgas seisiwad kiwi-altari sarnasel kõrgendusel nende kodujumalad. Eespool oli päratu ahi ilma korstnata. Selles keetsiwad nad oma toitu ja küpsetasiwad leiba; talwel soendas ta nende tuba, täitis teda aga ühtlasi nii väga suitsuga, et nad alati luugid lahti pidasiwad. Selletaolised on lätlaste elumajad weel praegugi peaaegu kõigis Liiwimaa nurkades. Kuna terve Europa elu awarustes, nagu ka hariduses, edasijõudnud on, kuna isegi nende agar-metsikute ristiusku pöörajate järeltulejad nii väga ennast muutnud, nii väga igapidi peenenud on, et nad — peale rõhujameele — vähematki jälge oma päritolemisest enam ei ilmuta, ei ole lätlased ise elu maitsmise lõbudes sammugi edasias-tunud. Kõik, mis nende endises tooruses nende elu tülitas, mis neid rõhus, on weel alles; ainult, nagu ma juba ülemalpool tähendasin, elu kallim wara, mehemeel, iseteadwus ja wabadus, riisuti nendelt.

Toiduks tarwitasiwad wanad lätlased kõige pealt seda, mis nendele pöld, küttimine, kari ja kalapüük pakkusiwad. Aeapidamisest ei näita nendel suurt aimu olnud olewat. Kohalisi wiljapuid on väga vähe ja nende wili pole just kõige parem. Keeduwilja aga ei tundnud nad sugugi. Üks Preisi lätlane, keda kord Balga lossi saadeti, et waenulisi wõeraid tundma õppida, nägi, kuidas need kapsaid, salatit ja muud sellesarnast sõiwad. Kohkunult tuli ta oma wendade juurde tagasi. „Meie oleme kadunud, ütles ta. Nendest meestest ei saa me

isegi näljaga jagu; nad sööwad rohtu, nagu härjad ja hobused“.

Küttida oli igalpool ja igalühel lubatud, „sest, ütle siwad nad, et keegi metsakarja (nii nimetasiwad nad metsloomi) kaswatanud ega hoidnud ei ole, siis ei ole ka kellegil õigust teisele tema tarvitamist keelda; ta on selle päralt, kes teda tabab.“ Kõik, mis nad püügil kätte saiwad, söiwad nad ka: karu, hundi, rebase ja määra liha niisama, nagu põdra ja jänese lihagi. Oma lihatoitusi walmistasiwad nad pealegi puust nõudes, millesse nad tuli-seid kiwa wiskasiwad; niiwiisi pruulitakse praegugi weel mitmes paigas õlut. Kalu keetsiwad nad kasetõhust riis-tades, mis tuld külge ei wõta, nii kaua kui neil wedelik sees on; see keeduwiis annab õrna kalalihale hea maitse, mida tal rauast, wastest ehk sauest nõudes kee-detult iial ei ole. Roogade maostuseks tarwitasiwad nad peale soola, mida nad arwatawasti naabritelt kauplemise teel saiwad, iseäranis tõugatud kanepi-seemneid ja kanepi-piima, s. o. kestadest litsutud seemneteradest mulju-mise teel saadud wedelikku; weel praegugi loewad nad mõlemaid oma himuroogade hulka.

Joogiks oli neil endistel aegadel hobuse-piim ja ho-buse-weri; esimesest oskasiwad nad, nii nagu tatarlasedki, üht joowastawat jooki, kumissi, teha. Pärastpoole õppisi-wad nad kase- ja wahtramahla koguma; selle tarwis puu-riwad nad aprilli-kuul puude tüwidesse augud ja lasewad wäljaimmitsewat mahla rennide kaudu allapandud nõudesse woolata. Õlu näitawad nad alles sakslaste käest tundma õppinud olewat, kellest juba Tacitus kiidab, et nad wilja peal käärinud wett wiina sarnaseks joogiks rikkuda os-kasiwad. Mödu *) selle eest oli Widewutist saadik nende

*) Noorema Theodosiuse saadikuid, Maximust ja Vigiliust, kes Attila juures käisiwad, jootsiwad nende teel aastal 448 barbarid mõ-duga ja ühe teise joogiga, mida Priscus kamuseks nimetab. Ka see on üks näpunäide enam, kust lätlased oma kultura saiwad. — Lõuna-poolsetele sakslastele, ütleb D. Anton, oli miöd (mõdu) kaheteist-kümndamal aastasajal tundmata. Missionarid püha Otto saatkon-nas kiitsiwad mõdu, mida nad Pommernis esmalt eestleidsiwad, kui tundmata jooki, mis peenemate wiinade taoline olewat. Vita S. Ot-tonis. — Waata Schlötzeri „Proowid Wene aastaraamatutest“.

rahwusline jook, nende waimustaja ja õnnestaja pidusöö-kidel. Isegi awalikkudel ohwripidudel mängis ta pea-osa ja nad ei unustanud rõemutoowate mesilaste edene-mist ühe isepäinis jumaluse hoolde anda. Üks wanem ajaloo-kirjutaja, kes läinud aastasadade harjunud kombe järele igalpool Greeka ja Rooma jumalaid jälleleida arwas, pidas seda jumalust Bacchuseks; kuid kusagil ei ole sarnane narrus naeruwäärilisemaks saanud, kui siin. Sweetais Uusingsch, selle jumala nimi, tähendab — püha püksike, selle kollase kihi järele, mida mesilased oma reite külles aasadelt koju kannawad.

Jooginõudeks oliwad neil puust kausid ja sarwed, mille all otsas punn oli; sai see punn eest ärawõetud, wõidi neid ka pubkpillideks tarwitada, mis nende pidu-sööki löbustasiwad ning jahil ja sõjas waenuosalisi kokkukutsusiwad. Nende rutulisteks tantsudeks, mis — ilma ühegi korrata — muud ei olnud kui rõemuawaldu-sed, mis ennast tugewas trampimises ilmutasiwad, üür-gas tantsulugusi torupill, see kõigi Slaawi-, Wendi- ja Soomesugu rahwaste armsam mänguriist.

Sõjariistadeks tarwitasiwad lätlased ambusi, odasi, mõekasi ja wäikseid tammepuust nuiasi, mis mõnikord tinaga seest täidetud oliwad. Iga mees kandis mitu nii-sugust nuiat wöö wahel, et neid waenlasele, kui mõek enam ei ulatanud, järelewisata. Kilpisi õppisiwad nad alles sakslaste käest tundma; nad tegiwad nad kergest puust ja nii suured, et nad neid oma ette püsti panna ja nende taha peitu pugeda wõisiwad.

Neid sõjariistu walmistas igaüks omale ise, niisama nagu kõiki majariistugi. Kuna naised talwel riidet kudu-siwad ja ketrasiwad, istusiwad mehed tule ümber ja woolistasiwad puid, kui neid kütitöö ehk sõda kodukol-delt eemale ei kutsunud. Loomuanded sünnitasiwad siin kunstnikka, kelle tööde üle sakslased tihti imestasiwad. Kõik, mis nad neid walmistama nägiwad, tegiwad nad imekergesti järele ja läksiwad tihti oma meistritest ettegi.

Isegi kiri ei näita nende juures, preestritele wähe-malt, mitte tundmata olnud olewat. Oma esimestes la-hingutes rüütlite wastu kandsiwad nad lippu pealkirjaga sirwitähedest: „Jumal Kurho! ole wihane laastajate

wastu! löö neid!“ Teiste lippude peal oliwad nende kolme peajumala kujud, mis tunnistab, et neil vähemalt alustus ka maalimisekunstis tehtud oli.

Raha, see iga tarwiduse ja iga hinna esiteleja, ilma et ta ise tarbeasi ja hinnakandja oleks, peab lätlastele tingimata tuntud olnud olema, sest neil on isenimi tema jaoks ja nad kauplesiwad õige warakult teiste rahwas- tega. Et nad aga mitte rahas kinkisi oma jumalatele ei teinud, niisama ka Liiwimaal oma maksusi wenelastele mitte rahas ei maksnud, siis on näha, et nad teda oma keskel ei tarwitanud ja et neil isepäinis oma raha ei olnud. Hõbenaeltega kaunistatud orawa kõrwad, mida nad, Neustäditi teadete järele, sakslastele esimese kauplemise puhul pakkusiwad, oliwad wist ainult ehteasjad, milleks nad ju ka kogemata saadud rahatükid sel teel muutsiwad, et nad neil augud läbipuurisiwad ja siis nad paelaga kaela riputasiwad. —

Pärastpoole kaowad kõik kunstiuseinuse tähed lätlaste keskel. Mida uuemad teated, seda tooremad ja harimatamad kujunewad nad nendes, seda vähem jälgesi kombusest ja hariduse poole püüdwatest annetest ilmutawad nad *). Kuid see on väga arusaadaw. Lõhutakse riik ühest ära, siis läheb tingimata ka rahwas metsikumaks; ainult rahu ja wabaduse hõlmas puhkeb inimese waimu õrnem õilme, kunsti-armastus. Suur ülekohus oleks selle pärast wanade lätlaste üle selle järele otsustada, milleks nad pärastpoole saiwad ja mis nad weelgi on. Rüütliid häwitasiwad nende waimu, niisama nagu nende urtsikud ja nende riigi. Aastasadade kaupatäit- siwad nad kõik Läti rahwa asupaigad laastamise ja ahastusega. Ükski urtsik, mis selle wagusama rahwa päralt oli, ei olnud silmapilkugi julge rööwlite eest, kes ennast seda pühmaks pidasiwad, mida rohkem nad ennast kuritöödega koormata wõisiwad, ja kes iga silmapilgu kadunuks tunnistasiwad, mille puhul nad mitte ei tapnud. Igas paganas nägiwad nad oma werejānu

*) Teate sellest sirwitāhtedega lipust on esimene Preisi piiskop Kristjan oma raamatus Beliali lastest alalhoidnud. Tema oli see, kes Saksa ordu appikutsumiseks kaasamõjus.

saaki; mitte ristitud olla oli küll selleks, et surmale pühandatud saada. „Et meister Dietrich, ütleb üks kroonika, Liiwimaad waatamas käinud ja tähelepannud oli, et tema ligi suur maa täis paganausulisi seisis, kogus ta palju rahwast kokku ja tungis Jumala nimel Kuuramaale, löi inimesi surnuks, tegi suurt rööwitööd ja jäi maale“. — Õigusega waadatakse põlates inkwisitsiooni peale, kuid ta oli ainult wäiksel mõedul seda, mis rüütli- ordud suurel mõedul oliwad, nimelt: pühitsetud mõrtsu- kate-liik igaühe wastu, kes mitte ülemat munka Roomas ei kumardanud. Inkwisitsion tappis üksikuid, need mõrtsu- kad aga kāgistasiwad terwed rahwad korraga.

VI.

Politikiline sisseseade.

Lätlaste politikiline sisseseade, nii kui ka nende kombelik haridus ilmuwad üheteistkümnendal ja kahe- teistkümnendal aastasajal just ülemineku-astmel kesk- misest loomuolekust sellesse olekusse, milles Greeka wabariigid oma suuremaid mehi, kangelasi, niisama kui ka mõttetarkasi ja kunstnikka, sünnitasiwad. Iga loomu- likkudest piiridest piiratud maakond oli riik oma ette; kuid kõikidel nendel lahus riikidel, kui ka nad wahest waenluses ja sõjas üksteisega oliwad, oli ühine püham paik, oliwad ühised jumalad ja preestrid ning kuni saks- laste sissetungimiseni astusiwad nad alati üheskoos wälimisele waenlasele wastu ja tunnistasiwad ennast wendadeks.

Nagu iga maakond, nii oli ka iga perekond tema piirides riik oma ette, mille würost pereisa oli, kes kitsen- damata oma naiste ja laste üle walitses, ennast aga kok- kupuutumisel teiste perekondadega ülema würosti otsuse alla alandas. See elas harilikult wallidest ja põesastikku- dest piiratud kantsis kusagil jõe kaldal ehk mäe harjal. Ta oli rahu ajal kohtunik ja sõjas juht, kui tal selleks wahwust küllalt oli, kuid mõlemil korral ei olnud tal kitsendamata woli. Et kohtuotsust mõista, kogus ta tea- tud jao wanemaid pereisasi kokku ja pidas nendega pūhas hiies kohut, ja kui sõja ehk rahu üle otsust teha tuli, kut-

sus ta tulega, mis kusagil künka harjal põlema pandi, terwe rahwakeste nõupidamisele. Igalühel oli sarnasel koosolekul hääleõigus, igaimeest wõeti kuulda; sest kus kõik nii julgelt selles on, et kellegi õigust jalgadega ei tallata, kus igaüks oma õigust nii kergesti kaitsta wõib, seal ei tule kellegilgi meelde teist omasugust mitte üleüldise koguduse liikmeks tunnistada. See riigiseadlus peab juba väga wil-dak olema, kus mitte iga mees täie ette loetud ei saa, ja sarnast wiga nii uutel riikidel weel küll ei ole. Igaüks kõneles otsekohe kokkukogunud rahwaga ja igaüks oli kõnemees, sest ta rääkis tõsise osawõtmisega. Oli wiimaks otsus tehtud, siis anti tema täitmine würsti hoolde. Ta walis saadikud, kes rahwa nimel odasi waenlasega waheta-siwad, kui rahu pidi tehtud saama; ta walis rahwahulga seast need, kes wõitluseks kõlblikud oliwad, kui rahwa tahtmine sõda määras. Sõjawägi walis siis ise omale juhataja ja töötas talle, käsa paenutatud kukla peale pannes, truudust ja sõnakuulmist; aga nii pea kui sõja-käik lõppes, oli ka tema auu otsas ja kõik pööراسiwad tagasi wanale korrale, endisele ühesarnasusele. Siiski oli rahwal nii palju auukartust ja lugupidamist selle kan-gelase wastu, kes teda mitu korda wõidule oli wiinud, et enamalt jaolt kõik tahtmata ta järelkäijateks saiwad ja ta eesmärgi järele tegiwad. Kui Toreida würost Kaupo ristiusu wastuwõttis, tegiwad seda ka peaaegu kõik tema nurga mehed.

Isa suured teod juhiwad awaliku tähelepanemise ja rahwa lootuse poja peale ning säärane poeg peaks ise väga auuta olema, kui eesmärgist ja usaldusest küll ei saa ka teda wahwate etteawõtetele julgustamast, et seda lugupidamist ärateenida, mida temale juba ette usaldati. See on päranduslise auu esimene algus iga maailma rahwa juures olnud, kuni wiimaks seadused ta päran-dusliseks kinnitasiwad ja nõnda ühekorraga suure wea äratgeiwad, sest nad wabastasiwad suurte meeste järe-l-tulejaid waewast ise suureks saada katsuda ja sünnita-siwad sel teel, ilma et nad tahtnud oleksiwad, haleda wahe aadelisoo ja auusa soo wahel; see eksisamm nõr-gendas peagi rahwa paremate poegade tegujõudu ja kut-sus ebakorraldusse, mis aastatuhandeid wältab.

Lätlaste juures walitses alles esimene kord, mitte aga weel wiimane. Isegi würosti-auu ei olnud weel iga-l-pool pärandusline, ta sai selleks alles Saksa sõdade ajal. Aadeliseisusest aga oli nende juures igaüks, kelle teod auusad oliwad.

VII.

Kodused olud.

Oma perekonna üle walitses iga mees täielise pe-remehena. Tal oli õigus oma heaksarwamise järele iga-kord äramäärata, missugust ta lastest, keda ta naised talle sünnitasiwad, üleskaswatada tuleb; kõik teised, ise-äransid kõik wigaselt sündinud, hukati ära. Sellest ajast peale aga, kui lapsed iseseiswate olewustena toimetama hakkasiwad, ei takistanud ka wanemad nende priiust ja weel nüüdki ütleb lätlane mõnelpool omast pojast: „Kui-das wõin ma teda sundida? Ta on inimene nagu mi-nagi!“ *) Et see mõttewiis, see oma kaasinimese waba-duse õrnem auustamine, orjaküttete rikkuwa rõhumise all nii mitu aastasada läbi allesjäänud on, annab meile märksat aimu selle rahwa endisest õiglasest meeolust. Ja tõesti, et inimesi kaswatada, kes wabaduse wäärilised oleksiwad, peab neid seda wabadust juba lapsepõlwes maitsta laskma ja ainult nõuandmise teel, wäliste näituste kaudu, neid juhtima. Poisikese aga, kes karistaja witsa all wingerdab ja selle läbi õelaks ja wastikuks ei saa, seda — tehke ainult würostiteenijaks, sest keegi ei kõlba omas meheas paremine selleks, et ennast rõhuda lasta ja ise teisi rõhuda. — Mõistlikuid põhjasmõtteid lastekaswa-tuse asjus laialilaotates aitas ehk Rousseau enam Prant-suse wabadust edendada, kui oma „Contrât social“ läbi. Selles kirjatöös äratas ta ainult rahwa õiguseid mäletama, kuna ta esimesel teel meeste kaswatamiseks kaasamõjus, kellel jõudu küll oli neid õiguseid makswaks teha.

Nii pea kui noor mees selle ealiseks sirgus, et ise oma kodu asutada, sai ta täitsa wabaks oma isa mõju alt, kui

*) „Aga sa kaswatasid teda ju?“ ütlesin ma kord mehele, kes nõnda rääkis. „Ma tasusin ainult, wastas ta, seda waewa, mida minu isa minu kallal nägi“.

mitte auukartus ja tänulik meel teda tema külge ei köitnud; need sidemed aga oliwad nii heasüdameliste inimeste juures kõwad küll, et wanakesed julged wõisiwad olla kõige hellamat hoolekandmist leida, kuni nende elu paljaks kiratsemiseks sai ja nad ise surma omale peastjaks ihaldasiwad.

Ainuke nuhtlus, mida isa sõnakuulmata pojale pealepanna wõis, oli — teda oma urtsikust wäljaajada ja päranduseta jätta. Niisugusel korral sidus ta pojale kirwe ölekõrrega kaela ja ütles: „Sina, kes sa oma isa mitte enam ei armasta, kui sulgi saanud lind, mine oma teed selle kaasawaraga, mida lind oma pojale annab!“ Katkes ölekõrs, enne kui päranduseta jäätud üle läwe sai, siis jäi isegi kirwes maha. Oli tal aga osawust küll teda üheswiia, siis oli ta tema päralt — ja jätkus selleks, et talle peatoidust muretseda.

Isa pärandus sai harilikult nooremale pojale, sest, ütlesiwad nad, wanem poeg on kauem isa warast osa saanud ja selle pärast peab tal ennem wõimalik olema oma wara koguda. Noorema poja juurde jäi ka ema.

VIII

Pulmakombed ja naiste seisukord.

Naisewõtmine on kõige tähtsam toimetus noore loodusepoja elus; tema peale kulutasiwad alati kõik rahwad iga toreduse, mida nende kujutuswõim neile aga kättejuhatas, ja kõige tähenduserikkamaid kombeid leiame igalpool selle toimetuse juures. Ka lätlaste juures oliwad need kombesid väga mitmekesised.

Oli noorelmehe oma kallikesega nõu kokkupeetud, siis läks ta tema wanemate juurde külasse, ja kuna ta ise nende aega wiitis, pidiwad mõned salaja ühestoodud kaaslased katsuma õrnakese, keda õuue meelitati, silmakirjaks wägiwallaga ärariisuda. Warsti tuli nendele peigmees ise järgi. Kui wanemad tagaajades nad kättesaiwad, tekkis silmakirja-wõitlus, mida wiimaks läbirääkimistega lõpetati. Kosilane pakkus ostuhinna ja wanemad tõrkusiwad wastu, kuni pakutud hind neile küllalt näitas. Siis määrati pulmapäew ja pruut pööras kuni seniks wane-

mate koju tagasi. Need kombes on toored, kuid nad põhjenuwad niisama hästi, nagu kõrgelt haritud rahwaste juures, häbenemise-tunde ja kõlbluse peal, mille wälimist wiisakust ka kõige metsikumad rahwad alalhoida kasutawad. Tütarlaps tahab igalpool näidata, kui salliks ta ainult seda, millega ta ise nii heameelega nõus on; ja kui teda siin ta armsamal riisuda tuli, kas ei ole see, ehk küll karmimal kujul, wiimaks seesama, mis meie õrnatematel meeles on, kui nad ammu igatsetud nooreltmehelt omale mõtlemise-aga paluwad, enne kui temale oma kätt lubada, olgu ka, et ta ilma mõtlemise-ajata ehk palju enam juba saanud on? Ka kauplemine hinna pärast ei pea meile mitte nii hull näitama, sest wististi polnud sellel muud tähendust, kui et õnnelik armastaja nendele, kes temale armurikka kaasakese oliwad kaswatanud, oma tänu tunnistada tahtis, neile selle kahju eest, mida täiskaswanud tütre töölt ärawiimine neile tooma pidi, tasu anda heaks arwas. Haritud rahwad ostawad oma tütardele kaasawaraga mehi, sest et nad ei tea, mis nendega muidu teha; selles ei wõi minu arwates vähemalt mitte edene mist näha. Ostuhinnaks, ehk õigem tänutäheks, oliwad kas mõni weis, kasukanahad ehk teised sellesugused asjad, juhtus aga ka, et peigmehe mõni aeg pruudi wanemaid teenida tuli.

Jõudis wiimaks tähtjas päew kätte, siis kogus pruut kõik sõbrad ja sõbrannad oma juurde kokku. Söödi pidulikult üheskoos ja söögi lõpul kutsus tulewane noor perenaine kõiki enesega ühes neitsipõlwe kaotust kahetsema. Walju hädakisaga käisiwad kõik külalised temaga terwes peres ringi. „Oh, hüüdis ta, mu armas isake, mu armas emake! Kas ei wõi ma enam teile aset teha ja lauda katta? Kas ei wõi ma enam tuld ahju panna, et teie wanu liikmeid soendada? Kallis kolle, mille ääres ma lapsepõlwest saadik töös olin, nüüd pean ma seda tööd wõersil tegema! Armas truu kutsikas, kallid lambaja kanapojad! ei saa te oma toitu enam minu käest, ei rõemusta mind enam teie kosumine!“ Kõik kaebasiwad temaga ühes ja trööstisiwad teda wahete wahel jälle, kuni peigmehe rong ilmus. Siis tõsteti ta waipadega ja paeltega ehitud wankrisse ja kõik külalised saatsiwad

teda hobustel. Iga soo ääres, iga hallika juures, igal ristteel, millest nad möödasõitsiwad, pildus ta puntrakesi punaseid willu maha, kuna saatjad sinna juurde waljust laulsiwad. Kui ta peigmehe kodule lähenes, tuli talle mees wastu, kes ühes käes kausitäie mõdu, teises põlewa puuhalu kandis. Ta jooksis kolmkorda ümber wankri ja pakkus pruudile siis kausi maanitsusega: „Nagu sa wane-mate kodu tuld hoidsid, nii hoia teda tulewikus oma kaasa kodus!“ Siis hüppas kutsar, kes auunime Kelle-Weesse *) kandis, wankrilt ja tõttas tuppa. Siin seisis kõrge, wai-padega ja padjadega kaetud iste. Läks tal korda maast ühe hüppega ta otsa karata, siis oli kõik, mis seda istet kattis, tema päralt; kui mitte, siis aeti Kelle-Weesse hä-biga minema. Nüüd wiidi pruut sellesama istmele, pesti ta jalgu ja riputati siis seda pesuwett iga asja peale majas, kuna teda ennast kinniste silmadega ringitalutati, kus juures ta iga ust jalaga awama ja aeas, aidas ja lautades, isegi pühkmehuniku otsa, mõned rahatükid mahawiskama pidi, et kõiki seal elustawaid waimusi omale armuliseks teha.

Oli see ringikäik lõpetatud, siis asuti lauda ja siin, nii kui ka üleüldse terve pidu ajal, ei waikinud iialgi wallatu poiste ja tüdrukute laulmine, olgu siis, et aeg ajalt pidul olew waidelott ehk munk oma hääle tõstis, et abielurahwale nende uusi kohuseid meelde tuletada ehk mõnda korrapäralisemat laulu oma käsikandle saatel laulda. Paari tunni pärast läks abielumees sängi; pruut wiidi talle järele, ta tõrkus wastu ja tõugati löökidega ja hoopidega asemele. Siis sõiwad mõlemad küpsetatud karu- ehk sikuneerusi (testiculos) ja abielu oli kokku-liidetud. Järgmisel hommikul lõigati noorel naisel juuk-sed maha, mille eest ta kingitusi wäljajagas ja kallimaid wastu sai. Sestsaadik wõttis ta ilma iseäraliste kombe-teta osa pidust, mis weel mõne päewa kestis.

Tihti ja õigusega tähendatakse, et õrnema sooga ümberkäimine rahwa tooruse ehk hariduse kõige kindlam tundemärk on, sest ainult hariduse läbi omandab inimene enesele selle üliosawuse kiimaluse kihu täitmises ja selle

*) Õieti Zelle-Weddais, teejuht.

haiglase ärewuse omas hinges, mis selleks tarwis läheb, et isikut ainult selle pärast auustada, et ta lõbu tuua wõib, ja ennast tema ees alandada, selle pärast et ta — nõrk on, kuna ju nõrkus õieti ainult õigust annab halas-tamist nõuda.

Lätlaste haridus oli, nagu ma ütlesin, alles algamas, selle pärast ei olnud naistega ümberkäimine nende juu-res, nagu kõigi selletaoliste rahwaste juures, mitte just kõige õrnem. Et pruuti ta isalt osteti, pärast seda kui ta silmakirjaks riisunud oli, siis oli loomulik, et naise peale kui ostu ja rööwimise teel saadud majanduse osa peale waadati. Ta teenis meest, ei söönud koguni temaga üheski, ta pesi tema jalgu, pidi igas asjas tema sõna kuulma ja peeti nii täitsa oma mehe omanduseks, et wõerast-ema pärast isa surma poja naiste hulka loeti, nii-sama nagu kõik muu isa wara temale sai. Abielumehel oli koguni õigus mõnel korral oma naist surmata.

Abielurikkujad naised põletati kusagil kõrwalistes paikades ühes oma wõrgutajatega ära ja nende tuhk pil-luti tuulde; isegi nende lapsed pidiwad nende süü all kannatama, nad ei wõinud iial preestriteks saada. See-sama saatus sai ka nendele naistele osaks, kes oma meeste wastu abielu kohuseid täita ei tahtnud, siiski olla seda süüdi waga arwa ettetulnud.

Waremalt oli wiisiks, et naised surnud meeste tule-riitadel enmast surmasiwad, nagu banianide kaasad Indias. Pärastpoole aga paniwad lätlased pehmema kombe les-kede kohta maksma. Kes nendest lasteema oli, sellele anti luba jälle mehele minna, teised wõisiwad noortele meestele „copiam sui facere“, ütleb Hartknoch, kuni nen-dele laps sündis. Siis astusiwad nad naiswaidelottide ordu-sse, see tähendab, oliwad jumalate — ja preestrite päralt.

Omad nimed saiwad wanade lätlaste naised harili-kult lindudelt, mehed neljajalgsetelt loomadelt, seda mööda kuidas nende iseloom pealiskaudset sarnasust selle ehk teise looma omadustega ilmutas. Sedasama pruuki leiab nüüdki weel Amerika metsaelanikkude juu-res ja wõis waremine, vähemalt wäärnimedes, peaaegu kõigi haritud rahwaste juures leida. Ta paistab mul

mõistlikum olewat, kui komme inimest nimega nimetada, mis mõistusele midagi kindlat aimu ei anna ja ka tähendatawa isikuga muidu milleski ühenduses ei seisa. Alles kui seltskondliku olude segiminemisega teatud perekonnad enestele iseäralisi eesõiguseid nõudsiwad, kui päritolmine enam tähendama hakkas, kui isiklik väärtus, siis alles hakati selle eest hoolt kandma, et oma nimega meelde tuletada, mis liigist inime pärit on; see on üks näitus enam, kuidas iga kõrwalkaldumine loomukombest ikka inimliku seltskonna rikkiminemise peal selles ehk teises tükis põhjeneb.

IX.

Kombed surmakordadel.

Niisama imelikud oliwad kombed, mis lätlastel surnukehade juures wiisiks oliwad.

Nii pea kui keegi mees suri, pesti ta keha puhtaks, tõmmati temale ta paremad riided selga ja siis pandi ta laua ülemisesse otsa istuma, mille ümber kõik sugulased ja sõbrad kokkukogusiwad. Kõige wanem nendest wõttis kausitäie mõdu, jõi ta surnu poole tühjaks ning kõik tegiwad tema eeskujul sedasama. Siis tõusis hädakisa: „Oh, sa ei wõi enam terwist wastuwõtta! Miks surid sa ometi! Miks kurwastasid sa meid! Kas ei olnud su naine kaunis küll? Kas ei armastanud meie kõik sind südamest? Oh, ka wastust anda ei wõi ta enam“, jne.

Mõni päew pärast seda tuldi uuesti kokku. Sööma-ajaga algas jällegi pidu, mille eesistujateks aga surnu asemel seekord paar tillussoni oliwad. Need oliwad mehed, keda meile piiskop Jakobi priwilegium aastast 1249 täieliste leina- kõnemeestena ja juhtumise- luuletajatena kirjeldab, sest ta tunnistab neid kõige häbematamateks walelikkudeks, kes kurja heaks nimetasiwad ja surnuid kõigi nurjatu ja kõlwatu tegude eest kiitsiwad, mida need elus kord teinud oliwad. Need aumehed siis pidasiwad söögi puhul kiidukõnesi surnule ja pühalikus waikusel kuulati neid. Siis kanti surnukeha välja, et teda tuleriidale panna. Oli ta mees, siis pandi ta sõja- ja põllutöö- riistad ta kõrwa;

warematel aegadel ei saanud sellest koguni küll, et ta kallim hobune ja koer temaga ühes ärapõletati, waid ka, nagu ma ülemalpool tähendasin, ta armsam naine, ja kui ta würist oli, pidi ka ta usaldatawam preester ehk waidelott waewaks wõtma teda teise ilma saata. Naisele aga aeti tuleriidal ainult naiste-tööriistad ümberringi kuhja kõrwa. Puud riidas pandi põlema ja tillussonid hakkasiwad walju häälega laulusi laulma, mis sellega lõppesiwad, et nad silmi taewa poole pööritates ja waimustatult kinnitasiwad, nad nägewat lahkunut toredasti ehitud hobuse seljas, läikiwate sõjariistadega ja suure saatkonna keskel läbi pilwete teise ilma tõttawat.

Põlemata jäänud luud ühes lähema tuhaga pandi sauest nõudesse, mille sarnaseid weel minewal aastasajal Preisimaal hauakinkudest wäljakaewati. Need nõud maeti pidulikult kusagil lagedas kohas maha. Naissugulased saatsiwad surnu riismeid küla piirideni, mehed aga, kõik hobuste seljas, kuni matmisepaigani, mille puhul nad wahetpidamata paljaste mõekadega õhus wehklesiwad ja hüüdsiwad: „Põgenege, põrgu waimud, põgenege põrgusse tagasi!“ Haua ligidal seisis sammas püsti, mille otsa raha ehk mõni muu hinnaline asi pandi. Kõik ratsanikud ajasiwad tuhatnelja. Kellele see õnn juhtus rahatükki tabada, näitas teda hõisates teistele ja sai selle läbi auu osaliseks, kui pidu eestwõtja, tuhanõu mulda matta. Kui kink kuhjatud oli, pöördi pidule tagasi. Kord aastast aga weel käisiwad lapsed ja lähemad sugulased mulda pandud surnu riismetel kurtmas.

Pärastpoole on näha, et, iseäranis Liiwimaal, surnuid mitte enam üleüldiselt ei põletatud, waid tihti ainult mahamaeti.

Pereisa järeljäämus jagati tema laste wahel ühetasa ära, aga enne kui need seda jagamist ettewõtsiwad, pidiwad nad waidelottidega ehk ohwripreestritega toime saama, s. o. neile tublisti kingitusi andma; see oli kord ja kohus, mille üle Pikoll, allilma jumal, ise waljusti walwas, nagu me allpool näha saame.

Ei jäänud surnust lapsi maha, siis kulutati ta terwe warandus matmise peale ära. Peeti pidu mitu päewa, wiideti aega wõidumängudega jne.

X.

Ajaarwamine.

Igaaastased surnupühad, mida lätlased oma surnud omaksete auuks pidasiwad, käiwad mõne kroonika tõenduse wastu, kui ei oleks neil korrapäralist ajaarwamist olnud. Tõsi on, et me kusagil ühtegi jälge sellest ei leia, et nad oma aastaid mõnest tähtsast juhtumisest peale oleksiwad arwanud. Pärast Widewutti ei olnud sellele õnnelikule rahwale midagi juhtunud, mis üleüldiselt tähtjas oleks olnud; tema päewil aga ei olnud neil esiteks üleliigset prii aega, teiseks polnud nad selleks weel küpsed küll, et oma aastaid üksikult äratähendada, ka polnud nende waidelotid weel nii targad, et seda wäljaarwama hakata, millest neil miski aimu polnud, ehk nad ei olnud weel uhked küll, et maailma sündimisetundi kindlaks teha ja sellest pilgust peale oma suguwõsa tuletada. Igas aastas nägiwad nad midagi oma ette täielist: ta algas, muutis oma kuju ja tõttas mööda, nagu pilwed kaljurüngaste laugelt, ilma muud märki oma olemisest mahajätmata, kui õnnistust, mida ta toonud oli ja nemad maitsnud oliwad, kuni teine niisamasugune aasta jällegi niisama armuliselt nende aitasi ja küünisi täitis.

Nädalaid neil ei olnud, sest kuidas wõis ka see juutide seaduseandja sisseseade nende juurde ulatanud olla? Tahtsiwad nad ühte päewa mõneks ette wõtteks wõi nõupidamiseks äratähendada, siis tegiwad nad seda nende päewade arwuga, mis seniks weel möödaminema pidiwad, ning igaüks arwas siis üksikuid päewi sõlmede järele, mida ta iga hommiku oma wöö sisse tegi, ehk ka lõigete järele puu koore sisse. Siiski näitawad nad ka päikse käiku hästi tähelepannud olewat, sest kewade-püha pühitsesiwad nad iga aasta kewade tõsisel algusel, 22-sel märtsil. Waremine weel aga peawad tingimata kuukuju muudatused nende tähelepanemist paelustanud olema. Nad jagasiwad ka tõesti aasta kuudesse ja igale kuule andsiwad nad mõne kõige enam silmapaistwa nähtuse järele temas oma nime.

Januari nimetati talwekuuks, sest et sel kuul Läänemere äärsetes maades külm harilikult kõige käre-

dam on. Siis nimelt on eelminewad pakased külmad juba mere penikoormate kauguselt jäega katnud ja see takistab laeneid õhku maal soendamast.

Webruarile annawad kroonikad küünlakuu nimeks, kuid see nimi näitab mul wõltsitud ja uuema aja sepius olewat, sest et wanad lätlased küünlaid ei tundnud, waid ainult peergusi, ja et katoliklaste küünlapäew just sellesse kuusse langeb.

Märtsi nimetati kiilasjõe- ja

Aprilli mahlakuuks; wiimane sai oma nime sellest, et iseäranis sel ajal kase oksad tüwi kaudu ülearu üleskerkiwat mahla tilguwad, mille pärast puudele augud sisse puuriti, et nii oma armsamat jooki, kasemahla, saada.

Mai nimetati lehe-,

Juni õie-,

Juli pärnakuuks,

Augusti koerakuuks, sest et selle kuu jooksul marutõbi kõige sagedamine koerte seas möllab ja kõige kardetawam on.

Septembrit hüüti nõmmekuuks, sest siis pistsiwad nad nõmmed põlema, et tulewasel aastal head karjamaad saada.

Oktoabri nimetasiwad nad waimukuuks: kõik nende surnutepühad nimelt peeti sel kuul.

Nowember oli külma- ja

Detsember hundikuu, sest et siis huntide kihu-aja pärast teed käia ei juletud.

Need nimed iseenesest suurt midagi ei tähenda, kuid ka nemad näitawad seda igawest ringjoont, mida mööda inimese waim rändab, sest kõige haritumad rahwad on nimedelt, mis üheksa kümnendikule nende hulgast arusaamata oliwad, sarnaste kirjeldawate nimede juurde tagasi pööranud. Looduseinimese otsekohene, rahuline meelemõistus leiab suurema hulga asjade juures ime-ruttu õige seisupaiga. Kihu kirjatarkuse ja hiilguse järele eksitab ta teelt, kuid aastatuhandate järele tuleb ta jälle sellesamale paigale tagasi, kust ta teele läks. Nii on lugu hulga tähtsamate asjadega olnud, kui need nimed, näit. kaswatusega, kodanliste oludega, riigi-sisse-

seadega jne. Igalpool jääb kõrgema, tõsisema hariduse tundemärgiks — tingimata tagasitulek looduse hõlma. Mõistagi aga, et tagasituleja põhjusemõtete najal seda teeb, milleks loodusepoega instinkt sunnib, ja selle wahe pärast ainult ei ole meil paarituhande aastasest kõweritükimise tõesti mitte kahju.

Kolmas jagu.

Wanade lätlaste usk.

I.

Usu ja preestrite tekkimisest üleüldse.

Mitte kehalik ilm ükski, ka waimline ilm awab ennast inimesele esmalt idas ja nii hästi terve rahwastele, kui üksikule uinujale näitab kerkiw päike koidu- unägusi tooma. Kõik usu luulekujutused — Kadmuse muinasjuttudest peale kuni Mahometi ja ristiusu omadeni — woolasiwad idapoolt üle Europa ja mõõnasiwad siis pikkamisi lääne waimuwalgustuse eest jälle tagasi. Isegi Odin ja Manko Capak tähendasiwad idamaa kui oma teadmise hallika ja selle paiga peale, kust nende ettekuulutuste ja ilmutuste täitmine tulema pidi. Ka lätlastele näitab ta wäga tähtjas olnud olema. Kas nende usk ehk ka selles teiste uskude hällis tekkis wõi pidiwad nad seda ilmakaart ainult selle pärast auustamise wääriliseks, et hiilgaw päewawalgustaja iga päew sealt poolt oma õnnestawat teekonda algas ja selle tõttu seal tema kodu olema paistis, wõi waewalt osaltki kindlaks tehtud saada. Wististi oliwad mõlemad põhjused ühe- wõrra mõjuwad, et Austra-Semmes, idamaa, nende silmas pühaks sai. See oli tallermaa, kuhu nad kõik oma kujutuswõimu sünnitused asuma paniwad. Seal istus auujärjel päike oma kaasa kuuga, seal oliwad nad mõlemad oma arwuta hulga lapsed, tähtesi, sünnitanud ja süis nendele elupaigad taewas ehitanud; sealt tõttasiwad nende hiljem sündinud lapsed kuld-, hõbe- ja teemantist hobuste seljas läbi ilma ja riputasiwad, ainult wahel arwa preestritele silmapilguks nähtawaks saades, öösist kastet, wihma,

lund ja härmatist, aga ka taimeseemneid maha. Kriiwideks nimetasiwad nad selle ilmajao elanikka ja isegi oma pühama preestrile ei oskanud nad kõrgemat auunime anda, kui sedasama: ka tema kandis nime Kriiwe*).

See ühine algus taewakaare järele ei tohi meid aga naeruwäärilisele eksitusele wiia, millesse nii mitu õpetatut meest sattusiwad, kes igalpool Greeka ja Rooma jumalaid äranägiwad ja selle järele rahwa päritolemise, tema kombete jne. üle otsustada tahtsiwad. Läti muinasusk ei ole endisest Lõuna-Europa, ei ka Skandinawia omast tekkinud, küll aga ühes nendega ühest ja sellest samast hallikast wäljajoolanud, nimelt igalpool ühesugusest inimese waimu loomust.

Nii pea kui inimene enesele jäädawa elupaiga omandanud, enesele waiksema eluviisi walinud on**), hakkab ta nähtusi oma ümber tähelepanema; isegi kõige igapäewasemad nende hulgas, mida ta waremalt kütina silmitses, ilma et nad teda järelemõtlemata oleksiwad pannud, saawad temale tähtjaks. Ta waatleb, ta hakkab arwama, kuid tal puudub weel iga arusaamine. Seletusi, mida ta otsib, suudawad ta poja-poja-pojad alles tuhandate katsete ja kogemata leiduste järele anda, kuid siiski läheb ka temale juba wastust tarwis ning umbkottis olla on piinlik olek, mida inimese waim kaua ärakannatada ei jaks. Mis mõistus temale pakkuda ei wõi, seda nõuab ta siis oma kujutuswõimult. Ta näeb liikumist eluta looduses, ta peab seda ühe tundmata wõimu tegemiseks ja — waimuwald on loodud. Sellest ajast peale on päike ja kuu armulised jumalused, kes taewas rändawad, et maale õnnistust jagada; wiim woolab maha õhkudewalitseja käsul, kes oma tuultele käsib pilwesi***) kok-

*) Weel praegugi hüüawad Liiwimaa lätlased oma idapoolseid naabrisi, wenelasi, kreewideks ja Lauzi ja Leedu lätlased kriiwideks.

**) Ei karjase-, ei kütirahwastel ole mytologiat. Hotentotid on niisama wähe, kui Amerika metsinimesed katsunud oma wähest tumbledat aimu waimlisest ilmast korraldada.

***) Tähelepanna tuleb, et paganatel, kes iga asja elustasiwad, iialgi ja kusagil ilmakaarel mõtet pole tulnud ka pilwetele elu anda. Nende liikumine on liiga awalikult tahtmata. Tuul aga, kes neid tagaajab, oli igalpool jumalus.

kuweeretada ehk ühest äraajada, tihti ka wihaselt wälku lööb ja kurjalt kõuekõminal taewas tõreleb. Jõed jooksewad ühe tundmata olewuse tahtmise järele üle maa, woolawad wagusalt, kui ta armuline on, ehk neelawad kaldaid, kui ta wihasab.

Poleks neil nähtustel ühtegi mõju ehk oleks neil ainult hea mõju inimeste käekäigu peale olnud, siis oleksiwad wiimased wististi nende seletuste juurde paigale jäänud, mida nende kujutuswõim neile pakkus. Nad oleksiwad neid ilmumisi hoolimata, nagu mõnda näitemängu, waadelnud, oleksiwad ehk wast weel oma-luuletatud olewuste wägewa wõimu üle imestanud, kuid iialgi poleks neile meelde tulnud nende auustamist näidata, s. o jumalateenistust sisseseada. Tänutundmus, tunnistame seda aga lausa, on liiga nõrk kubjas inimese loodud tuimusele, et tema mälu midagi uudist wäljaarwama panna. Aga päike, mis idudest orased walgele meelitas, kõrwetas nad tihti ka hoopis ära ehk jäi pika rea päewade jooksul ühtejargi peitu; wiim jäi tulemata ehk tõi häwitust; tuul muutus tormiks, kiskus wiljapuud juurtega maast ja uputas laewalsõitjaid; jõed kerkisiwad kallastest ja matsiwad oma alla põllud ja aasad jne. Seda nähes ei wõinud abita inimene mitte selle juurde peatama jääda, et ta oma jumalate wõimu paljalt tõeks tunnistas, ta pidi katsuma nende meelehead wõita, pidi tänu heategude eest ülesnäitama ja nende wiha waigistamiseks sammusi tegema. Ta palus, paenutas põlwi, et oma palweid liigutawamaks teha, ja tõi kingitusi. Aga neid mererannal, mäekinkudel ja põldudel, hiietes ja aedades nägematadele mahapandud andeid ei wõetud wastu, ei söödud; nad seisiwad muutmata, nagu nad pandud oliwad. Selle tõttu oli siis tarwis neid jumalatele walmistada, neid, nõnda ütelda, nende sarnaseks õhuolluseks muuta, et nad nende söödawaks saaks. Põletamine, mis harimata metsikule iseenesest juba ime-line näitama pidi, oli kõige ligem abinõu selleks toitude waimliseks tegemiseks ja nii oliwad põletamise-ohwrid leitud. Kellele kõige esmalt mõte pähe tuli neid ohwrisi iseäraliste kombetega toime panna, kelle palwed kõige sagedamine täide läksiwad, seda paluti ehk meeli-

tati maksuga ka teiste abitarwitajate eest ohwerdama ja paluma, s. o. ta sai preestriks ja nõiaaks, sest need kaks seisust on täitsa üks. Mõlemate amet on kõrgemate olewuste peale mõjuda, et nad oma wõimu inimese tahtmist mööda tarwitaksiwad, selle pärast leiame ka kõigi metsikute rahwaste juures need kaks ametit ühes isikus ühendatud.

Preestrite seisusega ühes tekkis terwe jumalate-õpetuse, nõia-tembutuste ja imede sisteem; sest, et lugupidamist enese wastu äratada ja nii oma wõimu ühtelugu suurendada, et inimesi oma mõju sisse jumalate peale uskuma panna, püüdis see seisuseliik alati näidata, kui oleks tal kõige selgem teadmine loodusest ja tema õpetuswallast. Ta luuletas omast peast teatud kodanlise oleku jumalate keskele, ehtis igaühte nendest iseäraliste omaduste, püüete ja soowidega, rohkendas nende olewuste arwu, nii palju kui wõimalik oli, ja pani imetegusi toime, mida nemad ta palwete peale pidiwad teinud olema. Ta oli sellega alustanud, et ta tõlgi osa inimeste ja jumalate wahel täitis, nüüd aga tunnistas ta ennast omawoliliselt wiimaste käsutäitjaks esimeste juures ja maailm oli tema päralt, nii laialt kui ta jumalate mõju ulatas.

See on tee, mida esimene usk ja usu-sisseseade iga rahwa juures igal ilmakaarel käisiwad. Igalpool tekkisiwad nad ühesugustel põhjustel ja kaswasiwad ühesuguste tingimiste all, nad pidiwad selle pärast ka igalpool ühesuguseks kujunema. Igal rahwal, olgu ta Islandi elanik wõi samojedlane, skandinawialane wõi lätlane, oli oma kõuejumal, nagu greeklasel ja roomlaselgi, mitte selle pärast, et tal wiimaste Zeusist miski aimu oleks olnud, waid et tema juures kõu niisama kärkis, nagu teiselgi. Ta ohwerdas, sest see oli kõige kergem wiis oma andeid õhuks muuta. Tal oliwad preestrid ja ta kuulis nende sõna, sest igalpool on inimesi, kes arukamad ja kawalamad on, kui suur hulk, ja kes omadusi, mille poolest nad teistest ees on, selleks tarwitawad, et wõimule ja rikkusele jõuda. Kõik wahe mõlemate wastakuti seiswate mytologiate wahel peitub ainult teisen-dites, milleks rahwaste eluwiis ja selle ilmanurga loomus, milles nad elawad, põhjust annawad. Ka lätlaste

õpetus jumalatest peab tingimata umbes neidsamu tunde märkisi ilmutama, mida me igalpool mujal leiame. Enne aga kui teda arutamise alla wõtta, lubatagu mulle silmapilguks selle mõju juures peatada, mida mitme-jumala teenistus inimese iseloomu peale awaldama peab. Olek, millesse inimene tema tõttu sattub, on nii imeline, et teda wähe terasemine tähelepanna maksab.

II.

Ühe- ja mitme-jumala teenistus.

Inimesed loowad omale jumala ja see jumal loob nendele siis iseloomu. Nende uurimiste tagajärjed nägemata ilmas annawad tunnistust sellest, mis nad nähtawas ilmas on. Kes esmalt aimu jumalusest saab ja oma sellekohase mõttekujutuse rahwa juures, kelle keskel ta elab, maksma panna suudab, wajutab selle rahwale märgi otsa ette, mida tihti aastatuhanded ei kustuta. Tõsi on, et luuleloodud ilma waim kõigis enese omadustes ainult wastupaiste on sellest, kes teda luuletas, kuid see paiste peegeldab ennast ka kõigi ta auustajate südames. Abrahami jumal sai oma walju, tasuhimulise, uhke iseloomu sellelt sõjapealikult, kes teda Arabia kõrbetes kuulutas; selle tõttu saiwad ka israelitid, et wägisi neile pealepandud aadendi sarnased olla, terwe muu inimestesoo werejänulisteks, leppimata ja kõrgiks waenlasteks. Inimesepoeg maalis oma Taewase Isa nii inimesi-armastawal, armurikkal, heategewal ja kannatawal kujul teistele ette, nagu ta ise oli, ning tema poolehoidjad oliwad ka kõik tema sarnased esimestel aastatel pärast tema surma; nad oleksiwad wististi kauemine selleks jäänud, kui ta mitte ise neid nii tihti maanitsenud ei oleks peale selle weel õppust raamatutes otsida, mis ta isade metsikut jumalat kuulutatiwad. Et ristiusk Juudiusu peale rajanes, see kihwtitas tema juba alguses. —

Awaldab see jumaluse aimdus juba nii suurt mõju ühe-jumala auustaja peale, kui wägewasti peab ta siis weel mitme-jumala auustajasse mõjuma, kellel ta jumalad alati nii saadawal on. Asjata kinnitate te ühe-jumala

auustajale: „Jumal on waim, kes kõigis paigus on“. Ta ei kujuta enesele nende sõnade juures kas mitte midagi ette, ehk aga ta seisatab kohmetanult, tuima imestusega selle suurepäralise mõtte ees. Jumaliku ligiolemise ületähtsus teeb võimatuks teda üksikutel kordadel makswaks tunnistada. „Kes igalpool on, ei ole kusagil täitsa. Olewusele, kes Hiinamaal, kes kõige kaugema tähe peal niisama ligi, niisama mõjuv on kui siin, olen ma liiga tähtsusetu, et ta just minuga iseäranis tegemist tegema peaks“. Nii otsustab ühe-jumala auustaja tahtmata oma südame põhjas, wahest ilma et ta seda ise aimaks. Tema jumalus jätab ta nii külmaks, nii osawõtmatuks, et ta wiimaks uurima hakkab, on siis tõesti niisugune olewus ka olemas? Ja asi lõpeb sellega, et ta emba kumba, kas enese üle hirwitama hakkab, et ta tema olemist iiales uskuda wõis, ehk pika peamurdmise ja käitsi kobamise järele terakese tähtsusetu, tõenäolist võimalust leiab, mis iial ta südant, ka silmapilgukski, enam õhutada ei wõi. *)

Kui teisiti on lugu mitme-jumala auustajaga! Teie näete teda omast urtsikust väljaastuwat: puu, mis seda oma oksadega katab ja temale jahutust jagab, on armulise jumaluse elupaik ehk vähemalt temale pühendatud. Ta tõstab omad silmad tema lehekäse poole: päike särab talle wastu, sest tema elamine on ilmawalgustaja meele pärast, ehk aga wihm joodab ta oraseid, sest et ta õhuwalitsejat kas ohwrite ehk tubli tegudega armuliseks teha oskas. Toob üks neist mõlematest talle kahju, siis ei ole see mitte juhtumine, waid nuhtlus mõne süü eest, mida tal heaks teha tuleb. Ta kari kaswab, sest et selle kaitsja temale armuline on, ta jääb kängu, selle pärast et ta teda pahandas. Ta wõtab oma oda, et metsa uitama minna—enne aga sunnib teda ta kodujumala ligidus, kes teda ja ta peret õõ jooksul kaitses, auupakku-

*) Ma ei räägi siin nõrga ajudega jampsijatest, kes jumalat ilmakogu ületähtsuseks walitsejaks tunnistawad ja siiski salaja põue põhjas lootust kannawad, et neil ehk õnneks läheb — kas usuharjutustega ehk iseäranis määratsewa õhinaga oma tegudes — ennast temale nii tähtjaks teha, et ta nende käekäigu eest peahoolt kandma hakkab ehk koguni nende heaks ilmakorda muudab.

wale tänuawaldusele. Ta jõuab metsa: jumaluse hingeõhk kohistab puude latwu. Õnnestab kütitöö, siis tuleb tal uut tänu awaldada, ja milles wõiks ta seda tänu lausamine ülesnäidata, kui lahkuses wõõra wastu, keda waheajal mõni kaitsejumal ta urtsikusse juhata? — Sellele kaitsejumalale süütab ta tule perekoldel põlema, mille paistel ennast wõõras soendab, ta katab temale laua, et külaline oma keha kinnitada wõiks, tema õiguseid auustab ta selles lugupidamises ja kaitsmises, mida ta wõõrale osaks saada laseb.—Ta sõuab merel kiikuwas lootsikus: üks jumal tasandab woogusi ta ees, üks jumal ajab nad ta ees kuhja ja peksab tormina laeneid ning ähwardab lootsikut uputada. Hädaohus kaswab julgus: merelsõitja wõitleb ja heitleb, ta jõuab kaldale, ta kargab maale; üks jumal oli see, kelle käest ta oma elu peastis! Missugust iseteadwust, missugust julgust ei anna talle see teadmine!

Ja, tõsi on, mitme-jumala auustaja wõib karmim, halastamatam, tuimem olla, kui ühe-jumala auustaja, aga ta peab ka truim, auusam, tugewam, julgem, woorusliisem olema, kui see. Tema jumaluste ligidus, kelle silmade all ta ühtepuhku kõnnib, wahetpidamata ühisus, milles ta nendega seisab, ja see, et nad tal ikka saada-wal on, wõib põhjuseks saada, et ebausk ta teaduste edenemist takistab, kuid, mis energiasse ja kindlusesse puutub, siis annab talle wõit nendes kahewõrra tasu selle kaotuse eest ja selles mõttes wõib küll Schilleri nii tihti walesti mõistetud ütelist oma allkirjaga kinnitada: „Kui jumalad inimlikumad weel oliwad, siis oliwad inimesed jumalikumad“.

III.

Lätlaste mõisted usust ja nende peajumalad.

Lätlaste mõisted usust ei olnud arwurikkad, ei olnud ka sisurikkad. Nad uskusiwad, et igal asjal, kõuest peale kuni prügihunikuni, oma jumalus oli, keda auustama pidi; nad uskusiwad hinge surematust ilma tema tulewast kuju kindlaks määramata; nad uskusiwad, et igitiks, kui ta

jumalate meele pärast tahtis olla, seda tegema pidi, mis õige on, ning selle õige tee leidmise jätsiwad nad oma tundete hooleks, usaldasiwad ta sellega ustawama juhi kätte, kui kombeõpetajate arutused. See oli nende usuõpetuse terwe sisu ja sellest sai küllalt rahwale, kes peale seltskondlise läbikäimise teisi waheolusi ja tarwidusi ei tundnud.

Jumalus oli lätlaste ettekujutusel liiga kõrgeloomuline selleks, et seinte wahele mahutatud saada. Nad auustasiwad iga jumalat seal, kus nad jälgessi ta olemisest ja ta wõimust leidsiwad: kõuejumalat piksenooltest tihti kõrwetatud tammede all, metsajumalat hiietes, merejumalat ranna ääres, külwide-kaitsjat põldudel, mille pin-nalt nad parajasti tema õnnistuse koju koristanud oliwad. Iga pereisa oli ise seal juures preester. Ainult nende ülematel jumalustel oliwad peale selle weel teatud kohad, kus neid isepäinis selleks määratud teenrid terwe rahwa nimel teenisiwad.

Niisugused paigad oliwad Romnowes Nadrauenis, Marienburis, Heiligenbeilis ja Welau juures. Esimesel paigal, Romnowes, seisis tamm, mis kaksteistkümmend jalga olewat läbimõeta olnud ja isegi talwel haljaks jäänud olla, wõib olla sammalde ja läbi talwe kestwate wätkaswude, wõib olla mõne preestrite iseäranis kunsti tõttu. Teda piirasiwad teatud kaugusel kaheksakordsed waipad; nii tekkis püha paik, mida suuremalt jaolt ainult ohwriweri niisutas, mis pühitsemata hulga silmadele nägemataks jäi ning millesse isegi Kriiwe ja kõige ülemad waidelotid muidu astuda ei tohtinud, kui usukombete täitmiseks. Ainult wäga pühalikkudel kuuwalgetel öödel langes see kohutaw wahesein rahwa ja tema jumalate wahel. Waipad weeresiwad eest ja wärisetes tõstis rahwas kaugelt auupaklikult ja imestusega omad pilgud oma saatuse juhtijate, kui kõrgema ilma, poole. Kõrges kolme suure tammeoksa wahel, mis tüwi ligidal laias kumeruses lahkuläksiwad ja ladwa poole jälle kokkusaiwad, paistsiwad lehtede tõmmukas wilus Perkuni, Potrimpu ja Pikolli rinnakujud. Nende jalgade ees all seisiwad nende pühad riistad ja nende wahel lames paluw Kriiwe kummuli maas. Pikad read waidelottisi tõstsiwad oma hääle pikalisteks, püha-

likkudeks kiidulauludeks ja taewa poole kerkiwad põlemapandud ohwritule leegid ja suitsupilwed walgustasiwad nõidusliselt suurepäralist rahwakogu, wahete wahel kord kustudes, kord jälle lõkendama lüües.

Perkun, kõuejumal, kelle nimega Läti keeles weelgi kõuet tähendatakse, oli keskealise mehena wihase, ähwardawa näoga kujutatud. Tal oli kroon tuleleekidest ja must kähar habe rippus rinnani alla. Tema oli iseäranis ilmade arendaja ja walitses teiste jumalate üle. Temale oliwad kõige pealt tammed pühandatud ja igawene tuli selle puu halgudest põles alatasa tema auuks Romnowe pühas paigas. Kõu oli jumala hää. „Wanaisa tõreleb“, ütleb nüüdki weel lätlane, kui õues müristab. Et aga selleaegsete inimeste mõttelaad vähem tume oli, ütlesiwad nemad: „Ta räägib Kriiwega“. Siis astusiwad pereisad oma urtsikutest wälja, kandsiwad, waikselt armu paludes, astjaid wärske lihaga õladel ümber oma põllu-piiride, ja kui maru kahjuta mööda läks, sõiwad nad jumalale pühandatud anded rõemsalt terwe perega ära.

Paremat kätt Perkunist seisis Potrimp: rõemus, naeratelew noormees, kelle pead wiljapeadest pununud pärg ehtis. Arwatawasti oli ta päikesejumal, kes wilja kaswu edendas. Temale oliwad wiljakood pühandatud, mille all taltsu ussisi, kui koduse külluse toojaid, paga sees piimaga joodeti. Kristlikud mungad süüdistasiwad seda lahkett jumalat, et ta lapsi ohwriks nõudwat, kuid harilikud kingitused, mida talle toodi, oliwad wiiruk ja waha. Tema pühaks walmistasiwad preestrid ennast kolmepäewase paastumisega ette, mille puhul nad palja maa peal magasiwad; wõib olla, et nad puuduse kannatamise läbi ennast suuremale tänule küllaandja wastu sundida tahtsiwad, ehk aga pidi nende olek paastumise puhul seda wiltsust kujutama, millesse inimesed ilma tema armuta langeksiwad.

Kõuekärgataja pahemal käel asus Pikoll ning peajumala wihane pilk riivas teda, kahwatanud wana-meest, werest määrdinud näoga, pika halli habemega ja walge surnulindiga ümber pea; ta oli allilma jumal, kes mitte armastust ei otsinud, waid ainult kartlikku lõdise-mist igalt surelikult nõudis. Tema täheks oliwad surnu-

pealuud, mis ta ees teiwaste otsas püsti seisiwad, ja ta harilik ohwer oli rasw, mida ühes pajas põletati. Temale ohwerdati enne sõja algust üks inimene waenulise rahwa hulgast ja were nirisemine ehk woolamine läbipistetud ohwri rinnast kuulutas kaotust wõi wõitu ette. Pärast saadud wõitu tapeti temale jälle mõned suuremast soost wangid. Ühte ristiwenda Gerhardi tabas Preisimaal kord see saatus. Ta seoti oma täielises sõjamundris hobuse selga, kinnitati selle jalad nelja maa sisse taotud samba külge, aeti suur puuriit ta ümber kokku ja süüdati siis põlema. Niisama sai ka pärastpoole keegi Magdeburi kodanik Hirzhals ohwerdatud *). Wahest aga lepitati ka sellega, et Pikollile ainult walgeid hobuseid tuleriidal põletati, keda siis enne seda nii kaua ringikihutati, kuni nad hingetult ja poolsurnult mahalingesiwad.

Pikollile oliwad need ohwrid määratud, mida enne surnumatmist toime pandi. Tema hoolitses ka selle eest, et seal juures preestrid saiwad, mis nende kohus oli; sest kui neid päranduse jagamisel kas hoopis unustati ehk neile wäga kasin osa anti, siis kolistas ta iga öösi elumajas ja aitades ja sundis nii pärandajaid eksitust parandama ning mõnda waidelotti paluma maksu eest jumala wiha waigistada. Ainult weri wõis siiski seda põrgu kohutawat walitsejat lepitada, selle pärast weristas munk palwetates wahetpidamata oma käewarsa, kuni mõni krabin kodujumalate pühamas paigas kuulutas, et jumal rahule jäänud on.—Weel praegugi tähendab mõnes Liwi-maa nurgas Peekla ehk Piikla põrgut, ka aitab Pikoll ikkagi weel nutwaid lapsi waigistada,—kus mitte saksad ta asemele wõetud pole.

IV.

Teised jumalate-liigid.

Teise liigi jumalaid, kellel mitte kindlaid ohwripaikasi ei olnud, oli rohkem. Nende hulka käiwad:

*) Kakskorda langes talle surmaloos ja mõlemil korral wabastas teda ta endine sõber Hindrek Monte, kes kord ristiüsku oli wastuwõtnud, nüüd aga preislaster pealikuks oli. Kui Hirzhalsile ka kolmatkorda seesama loos langes, uskus ta martirisurma enesele määratud olewat ja laskis ennast wabatahtlikult surmata.

Okkopiruns, kes tähtede käiku ja aastaaegade waheldust korraldas, kuid iseäranis auustamist kusagil õieti ei leidnud.

Kurho, kes weel isepäinis lõikuse üle walwas. Iga aasta ohwerdati talle igast wiljast uudet, lõhuti siis ta kuju tükkideks ja seati uus kuju kuhugile kingu otsa üles. Tema tähtsam kuju seisis Heiligenbeilis tamme sees. Teda kutsusiwad lätlased oma lipu pealkirjas, nagu ma juba ülemalpool tähendasin, Saksa rööwliste wastu appi, kes nende oraseid põletasiwad. Ka Pommernis auustati teda, nagu Swaixtixi ehk Swantewiti, koidutähte, Rethra juures Meklenburis, lõwipeaga mehe kujul.

Perdoitis oli tuulejumal. Ta sammus mööda merd ja maad, kus juures ta juuksetukad, pilwed, ta pealae kohal keerlesiwad. Kuhu poole ta ennast pööras, sinna woolas ta hingeõhk, torm. Temale ja Gaardeetisele (maiasmokale), kalapüügi-jumalale, walmistati laia kiwide peal ranna ääres söömaega kalapüügi saagist.

Perrgruubs, pungaauđu, oli kewadejumal. Tema meelitas õied ja lehed pungadest ja orased idudest wälja ja talle peeti selle eest iga kewade üleüldist pidu.

Puschkaitise, maajumala, armsam asupaik oli lodjapuude rägastikus. Sinna kanti temale õlut ja toitusi ning paluti siis teda oma barstukkisi, markopetisi ja pillwaitisi, kolmeseltsi waimusi, rohkete toodetega majasse ja küünidesse saata.

Liigo oli armastuse- ja sõprusejumal ning tema auuks pühitses rahwas iga aasta kesksuwe ajal ühe pidulikku öö *).

Ausskutts ehk Awsškuttis, lambapüga, oli waenuline kuriwaim, kes tõbe ja waewa inimeste ja loomade peale läkitas. Tema oli süüdi, kui lammastel seljad willast paljaks läksiwad: see tähendas nimelt ligenewat katku.

Laima-Maaming oli sünnitajate-kaitsja nimi.

Uusingschi, mesilaste-jumalaga, saime juba ülemalpool tutawaks. — Selle liigi jumalaid on liig palju,

*) Hermann Becker (omas Livonia in sacris suis considerata. Witt. 100) tõendab, et sarnast ööpitu Koomsile, joodupidude-jumalale, peeti. Ma ei ole selle kohta kusagil mujal teateid leidnud.

kui et neid kõiki siin nimetada jäksaks. Pöörame selle pärast kolmandama liigi poole, kelle eesotsas Widewut ise Ischwambrotase ehk Zeemneksi, peremehe, nime all seisis; tema oli ainuke nende jumalate hulgas, kellele weel pidulikult ohwerdati.

Tema kui Läti põllutöö esimese algataja hoolde usaldati weel wiissada aastat hiljem üleüldse põllutöö ja terve majapidamise kaitse. Tal oli mõnes kohas oma püha paik majades, kuhu talle mett ja piima kanti. Igal pool peeti teda aga vähemalt pidusöökidel meeles. Nende puhul mäletati teda isepäinis joogiohwritega, walati igast mõdupütist, mida tühendama hakati, mõni tilk tema auuks maha ja wisati igast lauale kantud toidust mõni suutäis nurka. Kõige suuremat auu aga anti temale kewade- ja pakupidul, millest mõlemist ma allpool pike-malt kõnelen.

Sellesamasse liiki käiwad ka barstukid, markopetid ja pillwaitid, waimud, kes enamasti haigete ja uneta walwajate juurde ühes kuukiirtega tuppa libise-siwad ja mähkmes laste kujul nende sāngi ette astusiwad. Nende külaskäik ei olnud kellegil wastumeelt, sest nad tõiwad küllust küünidesse ja keldritesse ja kaswatasiwad iga wara imelikul wiisil. Ka nendele kanti pööningutele ja aitadesse teatud öödel wäikseid liudasi toitudega ja oldi wāga rahul, kui midagi söödud näitas, sest see töötas õnnistust.

Weel üks liik kodujumalaid oliwad ussid, see looma-tõug, mis kõigi kahepaiksete hulgas inimesele kõige jäledam on ja ometi peaaegu igas mytologias tähtsat osa on mänginud. Lätlased pidasiwad ühe taltsa tõu nendest oma majades, söötsiwad neid uskliku hoolega ja oliwad nii wilunud nendega, et lapsed tihtilugu nendega ühest sööginõust söiwad. Nad pidasiwad kuritööks, mis terve majapidamisele hukatust tuua wõis, kui ühte neist tapeti. Ka nõelussisi auustasiwad nad, iseāranis naised, kes neile pütikesi piimaga õneste puude sisse paniwad ja seal juures oma meeste abielu-lõbudeks jõudu palusiwad.

Peale selle loeti ka weel päris muste ja walgeid hobuseid, põtru, kärnkonnasi ja muid loomi teatud mõt-

tes pühaks, ka oliwad pühad metsad, jõed, ojad ja mäed olemas, mida maharaiuda, milles küttida, kalu püüda ehk põldu harida ei tohtud; iga aasta toodi neile ohwrisi ja nüüdki weel käiakse neid salaja auustamas. Iseāranis pühaks aga loeti esiwanemate haudasi ja surnute hingede peeti isepäinis pidu.

V.

Lätlaste pühad.

Teatud päewal talwel küttis nimelt peremees ise oma elumaja parema toa, mis harilikult saunatuba oli, soojaks, koristas ta oma käega puhtaks ja kandis kõige walitumad road lauale. Siis saatis ta oma terve perekonna minema, astus peergudega, mis küünlate aset täitsiwad, ukse läwele ja kutsus pidulikult kõik surnud sugulaste hinged, keda ta nimepidi nimetas, lauda, mille juurde ta siis ise mõneks tunniks neid teenima jäi, peerg käes ja palweta-tes. Arwas ta, et ta nägemata külalised juba kõhud täis wõiksiwad sõõnud olla, siis purustas ta peeru läwe peal ja andis hingedele nõu nüüd rahulikult koju minna, aga ainult maantee kaudu, et mitte oraseid tallata.

Lätlaste päris pühade hulgas oli kõige tähtsam esimene, mida iseāranis helde Perrgruubsi, pungaauduja, auuks peeti. Et teda kewadel pühitseti, on kergesti arusaadaw. Nii pea kui ilmad ilusaks läksiwad ja pähkla-puu pungad pakatama hakkasiwad, kutsus wirschskaitis, ülem palwemees, oma nurga rahwa püha hiiesse kokku. Lauldi esiteks pühalikku kiituselaulu, siis tapeti tallepaa-riike, mida noored, nägusalt ehitud tütarlapsed paigale tõiwad, ja põletati mitte weel wiljakandwate wiljapuude okstel ära: nagu näha, kõik selged lootuse tähed. Wirschskaitis jõi kausitäie mõdu tühjaks, wiskas kausi oma selja taha ja kõneles: „Wõimsam Perrgruubs, kõigi elawate isa! Sa peletad talwe, sa saadad maale õnnistust ja rohi tärkab, tärkawad ka lilled. Õnnista meie põldu ja sulu umbrohtu! Õnnista metsa ja aedasi! Iga oksake saagu oksaks, et inimesed ja karjaloomad warju leiaksiwad; iga pung puhkegu õilmeks, iga õilme walmigu wiljaks, et inimestel, mesilastel ja lindudel toitu oleks ja nad sind teda maitstes kiidaksiwad“.

Rahwahulk taganes kaugemale hiiesse. Sõnniwär-sike talutati ühele kõrgemale altarile ja ülespoole siruta-tud kättega palwetas preester:

Isa Perkun! Sinu lapsed toowad
Sulle seda puhast tänuandi!
Õnnista, oh isa, külwi, kündi!
Nagu kõrkjad seisku wasksed kõrred,
Pead täis teri kõikugu neil otsas!

Rahetoojad, mustad pilwed aja
Sohu, metsa, laia kõrbetesse,
Kus ei hirmuta nad inimesi!
Anna päiksepaistet, sooja wihma,
Et me külwid kaunilt kerkiksiwad!*)

Ohwer pandi toime ja jälle tühendati kausitais mödu; kolmas kausitais pühandati Uusingule, mesilaste-jumalale, kes mõdujoowate rahwaste juures loomulikult Bacchuse aset täitis. „Ilma karjaseta,“ ütles wirschskaitis, „eksib sinu karjakene orgudes ja mägedel, aasadel, põldudel ja aedades ringi; ainult sinu silm loeb neid. Kaitse neid! Kaitse oma linnukesi tihase ja peasukese eest ja nõiduse eest! Kui nad udu ja kaste käes usina ümisemisega oma kulda koguwad, ära lase neid piksewihmast mahalöödud, külmast halwatud saada; anna neile sigidust, et meie laul sind kiidaks!“

Rõemus tantsimine, millest uskliku õhinaga wana-meeks kepi najal ja rinnalaps ema kätte peal osawõtsi-wad, lõpetas pidu. Hõisates rändas nüüd rahwahulk, õn-nistaw wirschskaitis eesotsas, külast külasse ja wõeti igalpool lahkesti wastu. Selle ringirändamise järele ni-

*) Sarnase kõuekärkataja poole pöördud palwe leiame ka raamatukeses „Eestlastest ja nende ebausust“. — Kujutage enestele silmapilguks seda preestrit oma kunstita auuwäärilises ilmumises ette, kuidas ta, salga metsaliste keskel, kõuejumalat palub inimesi mitte hirmutada, ja siis wõrrelge temaga ülempiiskoppi Albertit, kes nagu tõsine rõõwliste peamees iga aasta Saksamaal ringirändas, et uut trobikonda mõrtsukaid nende waeste wastu koguda, kes — Per-kuni palusiwad ühtegi inimest mitte hirmutada.

metati seda pidu „kurzeemi“, kus ainult eluhoo-neid on.

Teine püha pühitseti Liigole, armastuse- ja kõigi elurõemude-jumalale. See püha kestis terve suweöö läbi ja teda hakati juba ammu ette rõemsa igatsusega ootama niihästi meeste, kui poiste, eidekeste ja sirguwate neiu-keste poolt. Sellel pidul lepitati tülinaid ja tehti kosja-kaupa; sellel päewal oliwad sugulased üksteisel külas, kes aasta otsa kokku ei olnud saanud: mees nägi ringikäiwa mõdukausi juures oma kaugel wiibiwat sõjawenda jälle, naine oma noorepõlwe-seltsilisi, neiu wabalt oma peiut, lapsed saiwad maiusetoitu ja wõisiwad karata. Oli siis ime, et kõik sellest pidust juba ammu ette rõemsas ootu-ses löbu tundsiwad ja Liigo-hüüe kõik waewad ker-gendas?

Waewalt algas püha widewik, kui wirschskaitis tõr-watud tunni pika teiwa otsa püsti ajas ja põlema süü-tas: see oli täht pidu algamiseks*). Silmapilk tõttas, tam-meoksadest ja lilledest pärgadega ehitud, iga perekond omast waiksest urtsikust — kaugemalt tulnud pidulised hiietest, kus nad ootamas oliwad — lahke tuleläigi poole. Sarw, torupill ehk ka lutupasun awas pidurongi ja wankrid õlle ja mõduga lõpetasiwad teda; need oliwad ohwrid, mida sõna täies mõttes rõemujumalale toodi, sest et nad rõemu terve suure rahwakogu keskel kerkima panema pidiwad. Kellel midagi kaasatuua polnud, kandis wähe-malt sületäie lõhnawat rohtu pidupaigale, et mõne sõb-rale pehmemat istmeaset walmistada. Nii pea kui wen-nameelne rahwas koos oli, alustas preester pidu kiituse-lauluga ja terve kogudus awaldas oma tänu jumalale rõemuhääldes. Wahe peal oliwad naised toitu walmista-nud ja rikkad ning waesed asusiwad üheteise kõrwa maha rohu peale. Ei kestnud kaua, siis kargasiwad noo-redmehed ja neiud maast ülesse tantsima; ka lastel oli oma pillakaar. Torupillid ja kandlel hakkasiwad hüüdma — ja, wõib olla, terwes ilmas pole iialgi sarnase üleül-dise ja ülendatud rõemu ilmutusi nähtud, nagu neid nii-

*) Sarnased pidulikud õõtuled oliwad ka Slaawi- ja Soome-sugu rahwastel wiisiks.

sugune Liigo-öö terwel laial maal ärkwale hüüdis. Tantsimine, laul, ringikäiwad kausid, magus jutt, aastaaja ilu läbi kõik weel magusamaks, weel joowastawamaks tehtud, waheldasiwad, kuni koidu esimesed kiired kojuminekule maanitsesiwad. Üksteisega sõbralikult Jumalaga jättes pööراسiwad siis Liigo lapsed karastatud wennameelega oma töö juurde tagasi.

Kõiki jumalaid ja pühi wõis preestri- ja mõisniku-ike lätlastelt riisuda, ainult armastuse- ja rõemujumalat ei lasknud nad enestel täitsa käest wõtta. Mungad ise näitawad tundnud olema, et see nõudmine liig oli. Nad jätsiwad selle pärast püha alles, ainult paniwad nad põhja Amori asemele — ristija Johannese. Peaaegu kõiki wana Liigo-pidu kombeid täideti selle Juudi paigalise auuks ja ei loetud nüüd mitte enam ebausuks. Nüüd kaunistab, nagu kergesti arwata wõib, tema nimi Läti pidulaulusi, kuid kordesõnu on ta ikkagi weel rõemutoowale jumalusele jäatma pidanud. Üks, näituseks, laulab:

„Jumala pojuke, tasane Johannes! Mis tood sa meile koormaga? Lillepürgasi neiudele, peiudele nugisemütsa.“
Siis aga laulab kogudus hõisates wahela: „Liigo, Liigo, Hansuke, Liigo!“*)

Sellest näeme, et need sõnad nüüd lätlaste juures sedasama on, mis greeklastel nende Io, Evan Evoe! oli. Mitu wäga kohast kõnekäändu Läti keeles tulewad sõnast „Liigo“, näituseks, „liigot“ ja „liigawing.“ Esimene nendest tähendab „ülirõemsalt hõiskama“ ja wiimase nimega nimetab noor poiss oma kullakest, kui ta teda õige südameliselt kallistada tahab. Ma ei tunne parast sõna ta tõlkimiseks. „Pisike lõbujumalus“ oleks umbes ta mõte, kuid selles tõlkes ei ilmu kaugeltki see südamelik õrnus, mis „liigawingil“ sees on.

Kolmandamat püha peeti augusti-kuul lõikuse eel. Ka selleks piduks kogus ennast terve ümberkaudse nurga rahwas kokku. Kusagil kingu otsas tehti paarist kiwist

*) Nüüd on mõisa pärisherra eesistujaks Liigo-pühal pärast külwi lõpetust. Ta wõtab weelgi harilikud sõbrasõõgi tooded wastu ja annetab selle eest paar waadikest lahkunud õlut. Waata „Lätlastel Liiwimaal,“ lhk. 56.

ohwripaik ja ohwriloom, harilikult mõni wasikas, talutati paigale. Wirschskaitis pidas rahwale kõne, kiitis jumalate armu, kui wili ilus oli, maanitses igameest jumalatele ja nende preestritele selle eest tänulik olla ning ühesmeeles, auusalt ja sõbralikult teistega kooselada. Siis tapeti ohwriloom ja põletati ära. Oli aga lõikuse lootus paha, siis heitis preester koosolejatele nende patud ette, palus jumalaid neile nende eksimisi andeks anda ja terve rahwas ühendas ennast kurdetes ja palumises. Selle peale lõikas kõige enam lugupeetud peremees oma wäljalt kamalutäie wilja, mida pidulikult teiwa külge seoti ja kusagil ligiolewal aasal püsti pandi. Igatüks tõi nüüd, mis ta piduks tuua wõis, ning kes midagi kurja teinud oli, pidi sel päewal oma süüdi kahewõrdse toodega heaks tegema: kõik söödi siis suurel pidusõõgil ära. Päew pärast seda mindi lõikusele ja nimelt esmalt üheskoos selle peremehe wäljale, kelle wiljast pidul ülespandud tuust oli tehtud.

Pärast lõikuse lõppu peeti sikuühitsemise pidu; see oli püha, mille kombed Olaus Rudbekile, kui ta neid tundnud oleks, kahtlemata kihule oleks teinud lätlaste tekimist wanast Israeli rahwast niisama põhjalikult äraseletada, nagu ta seda soomlaste kohta tegi. Tõe poolest on neil kombetel nii silmatorkaw sarnasus israelitide patuina tapmise ja katoliklaste pihtimise kombetega, et tõesti kiusatust tunda wõiks terwet pidu uuema aja sünnituseks pidada, kui mitte preislased juba Lüttichi piiskopi Jakobi priwilegiumis aastast 1249 töötuse andnud ei oleks sikuühitsemist mahajätta. Kuid, nagu näha, ei pidanud nad aga sõna, sest weel umbes aastal 1520 wõttis Simon Grunau elukardetawa hädaohuga sarnasest salaja peetud pidust pealtwaatajana osa ja temale oleme suurema jao lähemate teadete eest tema kombete kohta tänu wõlgu; mõistagi wõis sel ajal nende kombete hulgas juba paljugi neid olla, mis ristiusust wõetud oliwad.

Piduriietes talutasiwad küla*) mehed pikkamisi ja pühalikult siku kuhugile rehte, kuna naised ja tüdrukud jahu, õlut ja mõdu kokkukandsiwad. Kui terve kogudus

*) See oli Preisimaal; Liiwimaal ei ole Läti külasi.

koos oli, pani waidelott puud ahjus teatud saladuslisesse korda ja pistis nad põlema. Siis asus ta kõrgendatud istmele ja pidas koosolejatele kõne, milles ta neid nende rahwa esialguse, muistse aja juhtumiste ja wiimaks jumalate käskudega tutvustas ning sellega lõpetas, et ta — alandlikumalt kui katoliku mungad — ennast nende käskude mitmekordseks üleastujaks tunnistas. Kõik koosolejad tegiwad tema eeskujul sedasama ja tunnistasiwad üksikult oma eksimisi; selle peale tõsteti sikk üles, kanti rongikäigus ringi, mille puhul mõnda, wõib olla, patukahetsemise laulu lauldi, ja pandi siis tapapingile. Kääritud käistega astus waidelott ta juurde ja maanitses kõiki seda oma esimestelt esiwanematelt päritud kombet alati auukartusega täita ja hoolet kanda, et ta ka tulewase soo juures mitte unustusesse ei sattuks. Ta andis sikule surmahoobi ja igamees püüdis hoolega piisakese ohwri looma werd kinni, et teda weiste, maja ja majariistade peale tilgutada. Liha lõigati selle peale tükkideks ja pandi küpsema. Kuna teda niiviisi walmistati ja kuna naised kaasatoodud jahu taignaks sõtkusiwad, langesiwad mehed waideloti ette põlwili ja saiwad igaüks temalt mõne löögiga oma pattude andeksandmist; siis aga tormasiwad nad kõik tema kallale, kiskusiwad teda karwust ja peksiwad teda, et ka teda tehtud ülekohtu eest karistust kanda lasta; see oli komme, mis kristlikudele preestritele kõigist kõige inetum näitas olema. Nii pea kui munk oma wälimuse jällegi korraldanud oli, pööras ta ennast naiste poole ja maanitses neid oma meestele truud olla, alati nende sõna kuulda ning hoolet kanda pere ja laste eest; mehed aga istusiwad tule ümber maha ja pildusiwad wäikseid taigna tükikesi nii kaua läbi tule, kuni nad neid küpseks küllalt pidasiwad, et ühes ohwri lihaga ärasüüa. Wiimaks maeti siku kondid wäljaspool küla piirisi pidulikult maha.

Terwe aasta pidusi ja tööd lõpetas wiimaks allegorilik pakupidu, mida oktoobri lõpul, kui põllutöö-mees oma suwise waewanägemise wilja maitsma hakkab, kõigi selle aasta toodetega kaetud laual pühitseti. Iga tõugu koduloomadest toodi üks isane ja teine emane, mida waidelott pühaliku palwe järel nuiaga surnuks löi. „Zeem-

nik, hüüdis kogudus, seda ohwrit toome sulle, sest et sa meile külla andnud oled; tee seda ka edaspidi, meie palume sind.“ Siis hakati söömaaega walmistama, mis igal pidul ju peaasi oli, ja selle wahe peal, kui toidud küpsesiwad, wedas wana ja noor tammepakku ümber küla piiride ja iga üksiku urtsiku ümber lauludega, mis läinud aastaaja raskuseid ja talwelõbu, kui nähtud wae-wa palka, kirjeldasiwad. Pidulikult pisteti siis selle waewa esiteleja ahju ja asuti tema tule paistel ja soendusel söögile; igast toidust aga loobiti mõni suutäis maha, sõnades: „Wõta seda andi armuliselt wastu, Zeemnik, ja maitse rõemuga!“

VI.

Preestrid.

Korrapäralisi usukombeid ilma inimesteta, kellele nende alalhoidmine tähtjas oleks, s. o. ilma preestriteta, ei wõi olla ehk vähemalt ei kesta nad niisugusel korral kaua. Preestrite-seisusele on osaks määratud algajatel rahwastel kindlaks keskpaiaks olla, mille ümber nad ennast koguda wõiwad; ta on nagu hoideahel, mis inimese waimu kultura algamisel takistama peab toorusesse tagasiweeremast, — poleks ainult mitte nii raske seda köidikut katkestada, kui inime juba tipule jõudnud on ja temal waba liikumist tarwis läheb! Sest just selle omaduse tõttu, mille poolest waimulik seisus rahwaste lapsepõlwes nendele nii kasulik on, nimelt selle ühel kohal paigalpeatamise läbi saab ta pärastpoole kahjulikuks, kui täis iga kättejõuab.

Ka lätlaste juures oliwad preestrid päris oma ette lahus seisus, kelle pea sagedasti nimetatud Kriiwe oli. Et ta Romnowe pühas hiies elustas, et ta Läti peameeste tülinaid Preisi-, Leedu-, Kuura- ja Liiwimaal õiendas, et ta nende wõimuse õieti tarwitamise üle walwas, et tema saadikud, kui nad ainult ta kepi ehk mõne muu märgi tema käest ettenäidata wõisiwad, oma maa laiades piirides igalpool tema nimel ja tema mõjuga toimetasiwad, ütlesin ma juba ülemalpool. Mul jääb selle pärast ainult vähe nendest puudulistest teadetest, mis meil selle Läti jumalate-asemiku kohta on, lisaks võtta.

Tema peategewuseks oli rahwale jumalate õnnistust paluda ja nende tahtmist kuulutada. Pühalikult tõsteti teda selleks kõrgele puuriidale, kus ta mõni aeg palwes ja mõtetes wiibis ja siis jumalateltsaadud ilmutusi preestritele awaldas, kes neid rahwale teada andsiwad. Tema juurde tuldi, kui sõda nõuks oli wõetud; tema otustas selle üle, kas see nõu õige oli; tema kuulutas heidetud kostaku järele wõitluse lõpekorda ette ja sai selle eest pärast sõjakäigu lõppu kolmandama jao saagist omale. Suri ta, siis näitas terve rahwas nagu halwatud olema. Midagi ei tohtud teha, isegi midagi nõuks wõtta, kuni waidelotid kolmepäewase paastumise ja pühaliku ohwerdamise järele tema järeltuleja walinud ja rahwale esitelenud oliwad. Sai ta liiga wanaks, nii et tal wõimata oli auuga oma ametit kauem edasiajada, siis astus ta puuriidale, mille otsast ta harjunud oli jumalate nõuandmisi kuulutama; sealt maanitses ta wiimast korda rahwast jumalate sõna kuulmisele, seletas, ta tahtwat nüüd äraminna, et suuremas ligiduses taewaliste õnnistust oma lastele paluda, ja nimetas oma järeltuleja. — Puuriit löi põlema ja waimuliku ülema eluteekond oli lõpetatud.

Pärast seda kui üheteistkümnendama aastasajal Boleslaus Chrabri Romnowe Preisimaal ärahawitanud oli, taganes Kriiwe Leedu sisemisele maale ja asutas seal uue Romnowe. Siin oligi, kus Allups, wiimane Kriiwe, wiieteistkümnendama aastasaja algul seletas, ta jumalad olewat teda käskinud kristlaseks saada, sest et nad teda kauem kaitsta ei wõiwat.

Kriiwe abilised oliwad waidelotid ja sigonotid: ordu, millel meeste- ja naistesooost liikmed oliwad, kes abielus elada ei tohtinud ja walju karskust pidiwad pidama, sest iga kombekõlwatust nuheldi surmaga. Lätlased oliwad aga targemad, kui ristiusu kirik; nad wõtsiwad sellesse orduisse ainult elatanud mehi wastu ja leskesi, kes juba lapsi kaswatanud oliwad.

Ordu liikmeid walisiwad waidelotid ise rahwa hulgast, iseäranis wist alamate sortsilaste keskelt, kellest allpool jutt on. Nad elasiwad suuremalt jaolt Romnowes ühes Kriiwega, üksikuid nende seast saadeti aga ka

wahest rahwa mitmekesiste suguharude juurde mõndasuguseid usukombeid täitma. Nad oliwad nimelt ohwrite toimepanejateks*), tutwustasiwad rahwast usuõpetustega ja walwasiwad kombluse üle; nad palusiwad jumalaid inimestele ennast ilmutada, õnnistasiwad kogudust ja oliwad tema eestpalwetajad, andsiwad nõu ja heitsiwad kostakut, õiendasiwad tülinaid, teadustasiwad rahwale pidupäewi ning külwi- ja lõikuseaega ja kutsusiwad tema üksikutes maanurkades kokku, kui mõni jumalate, s. o. Kriiwe, otsus kuulutada oli. Üksikutel kordadel pöörasiwad ennast mehed ja naised igaüks omast soost waidelottide poole.

Alamate preestritena nimetab Prätorius liigussõnisi ja tillussonisi; wõimalik aga on, et nagu Hartknoch kinnitab, waidelotid ise mõlemate osa, s. o. lätlaste rõemu- ja leinalaulikute, Läti bardide kohuseid täitsiwad**). Nende osa matmisekordadel, nii kui ka ohwrikombete täitmisel kirjeldasin ma juba ülemalpool. Kostakut heitsiwad nad mitmesugusel wiisil. Kord pidi were woolamine ehk nirisemine tulewikku ilmutama, kord jälle see, missuguses korras katkiraiatud ohwri looma üksikud tükid mahalangesiwad. Kahtlased korrad pandi igas pühas hiies peetawa walge märele otsustamiseks ette. Pühalikult talutati teda wiltu maa sisse torgatud oda juurde, ja tõstis ta esmalt parema jala üle, siis oli ta jaatawa wastuse andnud.— Nende auuwäärt meeste kõige wiimasesse liiki langesiwad otsekohesed sortsilased, keda wäga mitmetseltsi oli, nagu: haawalausjad, trumminõiad, mehed, kes palja pealepuhumisega terweks tegiwad, teised, kes waha ja õlle järele tulewikku ettekuulutatiwad ja nõnda edasi***).

*) Martyrium S. Adalberti jutustab: „Äritatud rahwa keskelt kargab tuline Sigo wälja, ja kõigest jõust määratumat oda wäpustates, wirutab ta tema ta (ohwri looma) südame keskpaika. Preester ise aga, nagu kohuse täitmiseks, löi esimesed haawad.“ Annales ecclesiastici Bzovii, Tom. XX. p. 523.

**) Nime „tillussonid“ tuletab Hartknoch sõnast tillusut, Ladina keeli: mussitare, pomisema, sest et need preestrid usukombeid täites palweid pomisesiwad. „Liigussõn“ näitab weelgi pruugitawast sõnast liigot, rõemsalt hõiskama ehk laulma, tulewat.

***) Üks wana kirjanik, Adam Breemlane, kui ma ei eksi, tõendab, Kuuramaa nõiad olewat nii kuulsad olnud, et hispanlased

Huwitawam, kui nende meeste wägitükka tundma õppida, oleks muidugi, kui meile midagi liigussõnade ja tillussõnade lauludest oleks allesjäänud, kuid kristlike Jumalas hullustajate sissetungimine läänest ja lõunast purustas Läti riigi nii täitsa, et õige warsti peaaegu midagi ta sisseseadest ja kombetest järele ei jäänud, kuidas oleksiwad siis lauludki alalejääda wõinud? Lätlased Preisi- ja Liwimaal põgenesiwad koobastesse ja metsadesse, kus nad wiletsuse ja näljaga wõitlesiwad, ja tuliwad nad sealt wälja, siis sündis see ainult selle sihiga, et emba kumba, kas meeltheites wõeraste rööwliste mõekade all surma otsida ehk oma kaelad wabatahtlikult nende ikkesse ajada — ja niisuguses tujus ei laulda laulsi.

Preisimaal tegi Siegfried von Feuchtwangen, esimene Saksa kõrgemeister, kes sinna paigale asus, kõik, mis ta aga wõis, et Läti keelt kaotada, ja see läks tal korda. Ta käskis peresaksu selle üle walwata, et nende teenijad Saksa keelt räägiksivad, laskis jumalateenistuse Saksa keeles pidada ja ei andnud päriselanikkudele ühtegi teenistust; muidugi mõista, katsus selle pärast igaüks ihust ja hingest sakslaseks peetud saada. Liwimaal selleks iseäralisi abinõusi ei tarwitatud, et sarnase igawesti wältawa tundemärgi läbi saaki riisujatest lahus pidada ja nii teda nendele jäädawalt alleshoida, kuid siin on lätlased liiaks wõeraste rahwastega segi läinud, kui et äratunda wõiks, missugune nende keel esimestel aegadel oli, ehk et temas palju nende eneste muinasaja jälgesi otsida tohiks. On neid jälgesi kusagil veel leida, siis wõib see ainult Leedumaal olla.

Tohiksime meie praeguse Läti keele järele otsustada, siis käiks järeldus wäga wanema keele kasuks. Läti keel on waene, mis teadusesse ja kunstisse puutub, kuid üks kõige rikkamatest keeltest tundeid awaldawate ütluste ja kujutawate kõnekäändude poolest. Kus kõla järeleaimata tuleb, teeb seda kohane sõna täitsa; kus loom

ja greeklased neilt nõu küsimas käisiwad. Lähemal uurimisel aga muutuwad Hispani Sczupanideks, Leedu kazikideks, ja greeklased wenelasteks.

ehk nähtus millegi läbi mõtetes iseäranis kujutuse äratawad, käib ka nimi selle kohta. Weel ikkagi nimetatakse sõbralises jutupuhumises rebast halliwati-meheks, karu pätardajaks, hunt metsamurdjaks ja tulisilmaks (tema silmade põlemisest öösel), wirmalisi waimude wehklemiseks jne. Lätlaste lihtne, kõigi looduse ilmutustele awatud waim, nende erk kujutusewõim leiab peaaegu tahtmata iga asja kohta kohe kohase tähenduse, kuna haritud rahwaste luuletajad sunnitud on omas keeles tihti suure waewaga parajat sõna otsima, ning nende keele kaunis kõla toetab neid selles. Peaaegu iga sõna wõiwad nad oma tahtmist mööda täishäälikuga lõpetada ja nende kahandawatel sõnadel on enamast jaost lõpuks ita ja inga, nagu paljudel Italiakeelsetel etto ja ino*). Ka ei juhtu wist ühelegi rahwale tihemine, et ta tahtmata ja teadmata salmides kõneleb. Sellest näeme, et muinasajasse ulatawate suguwõsade elusaatuste kirjeldaja ütlus, I. jaos, lhk. 72: „Läti keel olewat juba poolteed luule,“ täitsa põhjendatud on.

Kus niisugune keel olemas oli, sarnased waimuanded ja sarnane mytologia, nagu wanadel lätlastel, seal ei wõinud ka ialgi luuletajatest puudu olla. Kõik laulis, kõik luuletas, siiski aga oliwad, nagu me ülemalpool nägime, nendel ka oma pärislaulikud, kes püha hiite wilus oma rahwale õpetust andsiwad ja lõbu lõiwad. Kõik laulud langesiwad kolme peajärku: dseesmed (leedulane ütleb giesmed), laulud tõsise sisuga, õpetlikud laulud ja sõjalaulud; singed, leedulaste juures daina, rõemulaulud, ja rauded, kurte- ja leinalaulud. Kõigist nendest lauludest on praegu ainult mõned ainukesed alles ja needki on wana aadelisoost perekondade wanawara-kogudes warjul; nende häwitamise põhjus juurdub ajaloos.

*) Itallane wõib oma kahandawast sõnast teise niisamasuguse sõna luua, lätlane aga suudab seda veel kolme- ja neljakordselt. Nii tähendab, näituseks, braalis wenda, braalitis wennakest, braalutis wäikest wennakest, braalulitis hoopis wäikest wennakest ja braalulinsch teeb ta veel wäiksemaks. Waata selle kohta Stenderi grammatikas lhk. 51.

Kange wisadusega nimelt tunnistasivad mungad lätlaste jumalaid kuraditeks ja nende kombeid ja laulusi kuritööks. Kui lätlast ehk eestlast mõne wana usukombe täitmisel tabati, siis mõisteti teda waremalt tulesurma, pärastpoole aga nuheldi teda kirikupostis ja tihtilugu andis juba mõne wana laulu laulmine waljuks karistuseks põhjust. Oodatud tagajärg ei wõinud tulemata jääda. Rahwas, keda käsiti seda kõlwatuks pidada, mis tal püha oli, kellel koledama rõhumise all ka wiimane tugi, oma südamikkuude ja auusate esiwanemate mälestus, käest ärawõeti, niisugune rahwas pidi, oma õnnetumat olekut äratundes ja sunnitud waimuwaeseks saades, wiimaks alatusesse langema. Minewik riisuti temalt, kust pidi ta julgust saama õnnelikuma tulewiku jaoks tööd teha? Tuimalt ja uimastatult kandis ta olewiku raskuseid, nagu härg adra ees oma iket, ja näitas peagi selleks ainult loodud olema.

Nii pea kui see rahwas orjaikkesse sattus, waikis ta; nuttes põgenes ta kaitsewaim ja — kaua juba, pool aastatuhandat juba, ootab ta asjata õnnelikumaid aegu, mis temale jällegi lubaks tagasitulla. Mis rahwa enese seas weel paremast ajast on ülejäänud, on wäheldased jätised, tähtsusetu armulaulud ja muinasjutukesed. Wiimastes näitab, nagu ülemalpool tehtud märkustest näha, wanade rahwaõpetajate peatugewus seisnud olewat. Ma pean oma kohuseks lugejale wähemalt ühe nendest weel allesjäänud juttudest ettepanna ja jätan otsustamise ta enese hooleks.

„Kui Perkun, kuulsin ma kord ühte pimedat wana-meest oma pojapoegadele jutustawat, maailma sünnitanud oli, nägi Pikoll kadedusega, et kõik ilus ja hea oli. Üleüldine õnn tegi talle tuska, ta lõi metsamurdja (hundi). Tugewad kondid ja hambad andis ta temale, paksu kasuka ja alati tühja kõhu, ainult elu ei suutnud ta talle anda. Siis tuli ta Perkuni juurde ja ütles: „Naaber, sa oled nii palju ja nii ilusaid asju teinud, tee mulle seda head meelt ja lase mind ka midagi luua. Mu poeg seal on inetu ja näotu, aga ma tahan teda siiski armastada. Anna talle elu.“ Perkun naeratas: „Sul on minu armsa tallekeste hukatus mõttes; kuid sinu hirmutis saab põh-

juseks olema, et rikkad hulga waeseid toitma, palju wae-seidlapsi karjasteks kaswatama saawad. Elagu ta siis!“ — Auus wanamees ei lisanud ühtegi kombeõpetust juurde, kuid lapsed mõtlesiwad järele ja leidsiwad ta wististi, — ehk küll mõnigi kunstitööde arwustaja selle jutu kohta wist oma pead wangutaks.

Läti laulud, mis praegu weel rahwa seas liiguwad, langewad kolme üks teisest hoopis lahus liiki. Esimese liigi hulka käiwad juba nimetatud muinasaja jätised, harilikult ainult kaks ehk neli rida ilma riimita, mis enam wanasõnade, kui laulude kujul suust suhu käiwad. Neid wõib tunda jumalapoegadest, päikesetütardest, maajumalatest jne., kellest nendes juttu on. Midagi täielikku ja pikemat nendest kokkuseada on wist küll juba wõimata. Kes lätlaste wana luuletamise wiisi tahab tundma õppida, on sunnitud ainult seda uurima, mis nende allarõhujad kogemata allesjätisid.

Teise liigi hulgas on Saksa keelest wõetud laulud. Auuwääriline praost Stender tahtis oma hingekarja waimu peale enam haritud rahwaste waimusünnitustega mõjuda. Ta tõlkis, ja nimelt õige hea õnnega, mitu Saksa laulu Läti keelde. Nad meeldisid rahwale mõnes jõukamas nurgas ja reisija leiab nendes paikades tihti hoopis ootamata lõbu, kui ta Läti karjatüdrukut tutawat wiisi lõõritama kuuleb, kuulatama jääb ja mõne Weisse ehk Hölty õrna laulukese Läti mundris eestleiab. Siiski annawad sarnased sünnitused, kui hästi nad ka kordaläinud on, enam tunnistust Läti keele paendumisest, kui rahwa waimust. Ainult õrnema soo huultel ilmutab see waim enast weel sõnades ja wiisides. Liiwimaa Parnassil on ainult muusad, tal pole Apollot. Täiskaswanud mees ja noormees, isegi naine, kannawad tumma tõsidusega wae-nulise saatuse koormat, ainult tüdrukutele jätab nende kergem ike weel sellewõrra julgust, et nooreea ergu tundedega roosisi oma kibuwitsa-kroonisse palmida.

Neiud on praegu ainsad rahwaluuletajad, see jagab lätlaste lauludele korraka kindla iseloomu. Nad keerlewad peaaegu kõik tähtsamate juhtumiste ümber selle soo elus: armastuse, kosimise ja pulmade ümber, ehk aga nad on millegi tunde lüheldased awaldused ehk aga mõne kelmi,

tihtiigi kibeda tuju sünnitused, mis järsku ilmale tekkiwad ja kaduwad on, nagu liblikad, mis ühe lahke päiksekiire pilgutuse puhul lendu tõusewad ja järgmisel pilgul juba silmale nägemataks jääwad. Harilikult on iga niisugune laul ainult kaks ehk neli rida pikk, teda lauldakse lihtsal, wäga ühetaolisel wiisil ja lõpuks hõiskab koor algustooni oktaga pikalt wenitates oo! sinna juurde. Siiski on aga ka pikemaid laulusi olemas, mida ikka jälle lauldakse. Ma tahan siin mõlemast liigist mõne näituse tuua ja kahetsen, et ma lugejat ainult nende laulude sisuga tutvustada wõin, mitte aga nende algupäralise õrna lihtsusega.

Kosjalaul.

Emake, hellake! armas ja sale
On su tütreke, kaunis kui kukelill,
Wirk nagu peasuke pesakest punumas!
Emake, kulla, tee isale rõemu,
Anna mul perenaist hella ja õrna!
Siidirätikuid, lehwiwaid lintisi
Ostan ja emaksel wõersil siis käib ta
Nägusad tanus, kuid üksinda mitte:
Paitawa poja ta sülle tal toob.
Kui sa mul perenaist õrna ei anna,
Igatsus tapab mind; kuhu mind matate?
„Roosipeenrale, udusilm, matame,
Roosilehte all uinud siis rahus.
Nägusad roosid sul piirawad hauda,
Pühade hommikul jooksewad neid
Kalmule siis ja ehiwad ennast.“ —
Emake, hellake, — anna mul ennem
Nägusaks naiseks tütreke nooruke!

Pruudilaul.

Kambri otsas pärnapuu kaswab.
Hüppasin üles kui tihane*),
Kargasin oksalt oksale.

*) Õnnetooja lind lätlaste juures.

Kosilasi kolmandal oksal
Juba ma kaugelt tulema nägin:
Kosilasi toredaid!
Üheksas wankris waewaga weetud,
Sada sálukest sammuwad wõidu.
Rutta, õeke, tõtta kambrisse
Juukseid siluma, kohenda pärga.
Emake, ehi ta ilusaks
Kirjuks kujutud waipadega.
„Ema ei ehi mind, emake nutab.“
Ehtigu sind siis wennanaine,
Wennanaine ei nuta ju.
„Wennanaine ei ehi mind enam,
Pahased temaga oleme! —
Ehi siis sina mind, wennanaine,
Lahku me nüüd ju läheme,
Lahusse jääwad nüüd meie põllud.“ —

Et aga wennanaistel ka põhjust küll oli pahandada, tunnistab järgmine pilkesalm, mida sagedasti laulma kuuldakse:

Õnnelik wennake!
Kellel on kuldasem kaasa kui sul?
Koerakutsikas peseb su liuda,
Kits sul katkub kapsapäid!
Koor: Oo!

Sarnases pilkamises ilmutawad lätlaste umbropsu luuletajad oma peaosawust ja nad oskawad oma pilget iga tühjema juhtumise kohta sündsaks teha. Nii käis kord ühe mõisniku poeg (oma koolitajaga) Läti pulmas. Tal oli tuhkrunahka kasukas seljas, millel teatawasti sabad külge jäetakse. Waewalt oli ta uksest sisseastunud, kui üks wallatu tütarlaps laulma hakkas:

Meie armulik noorherra kannab
Kasukat rotisabadest.
Koor: Rotisabadest.
Warsti ise ta kassiks saab
Ja meid, hiiresi, küünistab.
Koor: Küünistab.

Seesama tütarlaps laulis selsamal õhtul pärast riidu,
kui üks wäeti wähelase kaswuga mees ta toekat peidu
puudutanud oli, mille eest ta käsi aga halwasti käis:

Parema jalaga jänes
Takka ülesse löi,
Oh, ja mu wennakest haawas!
Waene wennas, sind peastma
Oleksin tulnud, kui ainult —
Naer oleks tulla mind lasknud.

Lõpuks weel paar laulukest lähedama sisuga:

Mesilaste laul.

Kõrge kiitus olgu mesilasel,
Kessee wara kogub udu sees,
Kuldse päikse kiirtel ennast paistes
Punub toodeid kuldseks pärgadeks.

Wäiksed mesilinnud, suured linnud
Teewad targu mesikärgesi. —
Wäike õekene, suurem õeke,
Olge rawitsejaks meestele.

Warane löoke.

Lahke löoke, wäike löoke,
Kuhu tõttad nii wara sa?
Säraw lumi ju weelgi katab
Kõrrewälja ja lepikuid,
Hallid kiwid ainult on lagedad,
Lambad laudas mul alles mäagiwad.
Kallis löoke, tõuse lendu,
Et ei kull sind kätte saa!
Kull on kawal, sest põgene. —
Kuldases wankris metsa nukal
Uhked herrad mürinal sõidawad:
Kallis löö, nüüd põgenen minagi! —

Teine raamat.

Eestlaste ja liiwlaste esiaeg.

I.

**Soome kännust wõsunud rahwaste
ülewaade.**

Mitte ainult kaljusi ja mägesi ei purusta aja wõimsam käsi, mitte ainult mannermaa ei kisu ta koost, et ilmamerd ta lahus tükkide wahel walada, ka rahwad murenewad — kui see sõna selles mõttes mitte liig julgesti ei ole tarwitatud. Kui mõnigi suur rahwas seisis aastatuhandate jooksul ühises, wägewas ja auukartusele sundiwas kogus jalul, langes wiimaks aastate weerlewate woogude õonistusel rusudesse ja sai laial ilmamaal üksikuteks rahwasalgakesteks tükeldatud, kellel endisest sugulusest oma wahel, wõib olla koguni üksteise olemas olemisest enam aimugi pole *). Ainult wõerale uuri-
jale, keda teadusehimu tähelepanewa waimu ja keeletundmisega wapendatult nende rahwakeste asupaikadesse ajab, saab wahest weel osaks hariduses, kombetes ja keelemurretes ühiseid perekonna-tundemärkisi ilmsiks teha ja pöörded aimata, mille kohta kõik aastaraamatud waikiwad ja mille kaja ammu juba halli muistse aja muinasjuttudesse hingusele suikus.

Kõige pealt sai see saatus päris põhjaelanikkude põlise kännule, Soome rahwastele, osaks. Soomlased libisesiwad jaolt, wõib olla ehk juba meie praeguse ajaarwamise algul, oma päratu uiskudel üle Norramaa alpide, kuna muist nende sugu rahwaid Urali mägesi

*) Nii, näituseks, Rooma asumaade elanikkude järeltulejad igas wana maailma jaos, — gootide järeltulejad Hispanias ja Afrikas, — sarazenide omad süda-Asias, Afrikas, Hispanias jne. — Nii saab tuhanda aasta järele wist ka lugu merelsõitwate europlaste wõsudega Ida- ja Lääne-India asumaades olema.

kaewasiwad, kus nendest koopad ja kaewandused maha-jäiwad, mida wenelased nüüdki weel wanadeks tschudi-koobasteks hüüawad. Soomlased püüdsiwad ühel ja selsamal ajal Jäemes, Irtischi jões ja Kaspi järwes kalu, orjawad nüüd Läänemere rannal ja walitsewad Donau kallastel. Hulka rahwaid *) loetakse nende perekonna sekka, kuid ei ühenda neid wendasi sõbrustawal sidemel ei kultura, ei ühine tegewus, sellest saadik kui haledad pööritud nad kord üksteisest lahku ajasiwad. Iga üksik rahwaharu kandis oma saatust üksikult oma ette ja kannab teda nüüdki nii.

Kõige warajam pilk, mida lõunamaa ajaloo-kirjutajad põhjamaa poole heitsiwad, ilmutab ka tema elanikkudena soomlasi ehk fennisi. Kas ta ise neid sünnitas, nagu oma jäekarusi ja põtru, kas nad sumedamast, ohtramast lõunakaarest ta lumehangedesse rändasiwad, et kaljude wahel ja taltsutamata külma käes elu ülemat õnne, priiust, olgu ka kasinuseski, alalhoida, ei ole ajalugu weel kindlaks teinud ja waewalt suudab ta seda iialgi.

Olaus Rudbek katsus küll kord saja ja wiiekümne põhjuse najal selgeks teha, et soomlased nende kümne Israeli suguharu järeltulejad olewat, keda Salmanassar Palästinast wangi wiis ja kes pärast seda kusagil enam ei ilmu. Ta tunnistas sellega aga ainult, et wäiklane nuuskija, kui tal meelde tuleb kord tõsist ilma waadelda, temas, nagu Don Quixote, muud ei näe, kui oma haiglaste ajude kujutusi.

Enam kuulda wõtta wõiks juba Hasselti, Törneri ja teiste arwamist, et soomlased wana skytide järeltulejad olewat. Kuid ilma et ennast sarnaste uurimistega tülitada, mille ohtram saadus harilikult ainult mõni nimi on,

*) Schlötzer arwab ainult Wene riigis kaksteistkümmend Soome suguharu kokku: päris soomlased, keda Ingerimaal ishorkideks hüütakse, eestlased, liiwlased, wotjakid, tscheremissid, tschuwaschid, mordwinid, permlased, sūrjanid, wogulid, kelle sugu ungarlased on, ja Kondi ostjakid. — Strahlenbergile jutustasiwad samojedid, et nad Suowomisemeast, suomide ehk soomlaste maalt, pärit olewat ja Storch nimetab weel tepterisi.

jääme rahule Gebhardi üteluse juures, et soomlased — soomlased on, ja pühandame ainult sellele osakese tähelepanemist, mis nad nendena oliwad.

II.

Soomlaste asupaigad ja üleüldine ajalugu.

Tacitus ja teised Rooma ja Greeka ajaloo-kirjanikud ja maadeteadlased loewad soomlasi guttonide naabriteks, kes Preisimaa rannal merewaiku püüdsiwad. Nad juhatawad neile sellega koha Kuura- ja Liiwimaal, kus ka nüüdki weel mõned jätised nende endisest seal-elamisest tunnistust annawad. Islandi saagad ja isegi Alfred omas normannlase Otheri reisi kirjelduses, keda ta üheksandamal aastasajal põhjapoolsemat teed Indiasse otsima saatis, jutustawad nendest kui Norramaa alpide, Finnmargi, Lapimaa, Soomemaa, Karjala ja mõlemi Dwina kallaste äärsetest elanikkudest. Adam Breemlane ja Saxo kinnitawad niisama nende asumist kõigis nendes maades ja Wene aastaraamatud teatawad, et sissetungijad slaawid neid praeguse Wenemaa päriselanikkudena Urali mägede lõunapoolsemast tipust saadik eestleidsiwad.

Sellest wõib näha, kui määratu hulk maid kord selle rahwa päralt oli, ja ometi ei olnud ta wõiduahne. Ilma kaugeltki selle peale mõtlemata, et teisi rahwaid oma allaheita tahta, taganesiwad soomlased nende eest tagasi, nii kaua kui nad wõisiwad, ja kaotasiwad siis, ehk küll wisade wõitluste järele, wiimaks ise oma priiuse.

Nende esimesed ärawõitjad oliwad normannlased. Juba kõige wanemad saagad jutustawad meile kui ammuagsest wiisist, et Norra würstid iga aasta Finnmargist nugise- ja muu nahkadena maksu saiwad, ja kõik nad kubisewad aruannetest oma wägimeeste wõitluste üle wana Kweeni- ja Karjalamaa elanikkudega, niisama kui ka teadetest kardetawate nõidade, bjarmialaste, kohta, kes jõed ja mäed paigalt nihutasiwad ja kiwa sadada laskisiwad. Oma nõiakunsti läbi, ütlewad nad, takistasiwad wiimased normannlaste edasitungimist. Nendel mõ-

lema rahwa weristel sõjakäikudel ei olnud kaua aega aga midagi muud tegelikku tagajärge, kui et waen nende wahel alatasa ühtewiisi edasikestis.

Lõunapool tülitasiwad soomlasi hiljuti tekkinud wiitid ehk lätlased, kes, kirwes õlal ja labidas käes, samm sammult ikka ettepoole tungisiwad ja iga lapikese maad, mida nad kord wõitnud oliwad, kohe põlluks muutsiwad ja nii oma täieliseks omanduseks tegiwad. Ka siin taganesiwad soomlased eest, nii kaugele kui nad suutsiwad, ja jätsiwad aegamööda Semgallimaa ja heagi tüki sisemist Liiwimaad lätlaste kätte. Nad wõisiwad seda lähedasti teha, nii kaua kui nad endid ainult jahist, kalapüügist ja mererööwimisest toitsiwad; kui aga ülejäänud maa neile liiga kitsaks kippus minema, jäiwad nad paigale, kaitsesiwad ennast wahwasti, hakkasiwad ise põldu harima ja näitawad õige warsti oma kimbutajatest jagu saanud olewat. Teisi juhtumisi eestlaste elus (sest nii nimetati neid juba warakult Läänemere lõunas) kirjeldan edaspidi allpool.

Wõib olla ühel ajal lätlastega, igatahes mitte palju waremine, asus üks Slaawi suguharu soomlaste maale elama ja ehtas Wolhowi kaldal Nowgorodi linna. Ta elas rahuliselt ja rahuliselt salliti teda; ümberkaudsed soomlased liitusiwad temaga koguni nii täitsa ühte, et nad üheskoos Wene riigi asutasiwad, kui wäline pealorusumine neid sundis korrapäralisema riigiseadluse eest hoolt kandma. Põhjus oli järgmine:

Ühel Skandinawia rahwal, keda põhja aastaraamatute-kirjutajad rutenideks ehk russideks nimetawad ja kes wististi Rootsimaalt pärit oli, läks korda Ingerimaa rannal asuma jääda, kus ta endiste sealsete elanikkudega sõbralises läbikäimises elas ja aegamööda oma kodusest rahwast hoopis lahku löi. Kui see sugurahwas üheksandama aastasaja algul uuesti Ingerimaale sissetungis, ajas ta russid eest ära — nad põgenesiwad praegusse Soomemaale — ja sundis paigalejääwaid Soome ja Slaawi rahwaid maksusi maksma. Neid ei makstud aga kaua. Allaheidetud rahwad hakkasiwad mässama, kihutasiwad normannlased, keda, nagu russisigi, ka waräguideks nimetati, minema ja tegiwad oma wahel le-

pingu, mis igale üksikule rahwale ta priiuse jättis, kõiki aga ühisele kaitsmisele kohustas.

Olgu nüüd, et rahutused, mis seda noort riiki kõigutasiwad, kõikidele muudatuse soowitawaks tegiwad, wõika — mis asjaloo lõpu tõttu palju tõenäolisem näitab olema — et slaawid ennast soomlaste poolt rõhutatundsiwad ja ise õieti, et paremine wastupanna wõida, äraetud russid tagasikutsusiwad, üks puhas: aastal 862 tuli wiimaste würost Rurik kõige oma rahwaga tagasi, tunnistati ühendatud rahwaste poolt würostiks ja asus esmalt Wana Ladogasse paigale, neli aastat hiljem aga tegi ta Nowgorodi oma pealinnaks. Siin sulasiwad russid warstigi slaawidega kokku, kes nendelt oma nime saiwad, neile aga keele, kombed ja usu andsiwad. Teised lepingu läbi ühendatud rahwad, kriwitschid, tschudid, wessid ja meränid, pidiwad juba sellega leppima, et neilt walitsema kutsutud würostile maksu nõuti. Siiski näitawad tschudid ehk eestlased seda maksu sakslaste maale tulekuni kord maksnud, kord jälle mitte maksnud olewat, seda mööda kuidas maksunõudjad wägewad küll oliwad neid selleks sundima.

Kaks peawõsu suurest Soome rahwakännust oliwad weel iseseiswad ja wabad: praeguse Soomemaa ja wõimsa Bjarmia riigi elanikud. Nende ristiusku pöörmisega, s. o. allahetmisega, tegi kaheteistkümnendamaal aastasajal Rootsi kuningas Erich hakatust. Piiskop Heinrich, britlane, oli umbes aastal 1150 wõi 1155 apostli osa soomlaste seas oma peale wõtnud, tapeti aga pea pärast seda ära. Ta kuninglik kaitsja Rootsimaal maksis ta surma kätte ning sai selle eest auunime „püha“ ja, mis enam wäärt oli, wõitis hulga maad. See ei takistanud aga sugugi neid soomlasi, kes weel wabad oliwad, laastawaid sissetungimisi tema maadesse ette wõtmast. Weel aastal 1206 põletasiwad tawastlased, karjalased ja eestlased ühes wenelastega Sigtuna linna tuhaks; nad tapsiwad seekord ka Upsala ülempiiskopi Johanni ja ühe sellesanimelise hertsogi ära. Nende ühtelugu korratud sissesõidud Mälari järwe oliwad ka põhjuseks, miks Birger Jerl Stokholmi ülesehitas ja nii selle tee kinni pani. Alles aastal 1248 läks rootslastel korda Tawastimaad ja nelikümmend kaks aastat hiljemine ka Karjalat ärawõita.

Selsamal aastasajal tungisiwad Slaawi wabariiklased Nowgorodist Bjarmiasse ehk Permiasse, kuid ilma et neil kohe ristiisku pöörmise nõu oleks olnud. Hommiku-maa kiriku poolehoidjad ei ole iialgi nii agarad usku laialilaotamas olnud, kui katoliklased, sest neil polnud nii wägewat waimulikku seisust, kui wiimastel. Alles neljateistkümnendamal aastasajal algas piiskop Stephan Bjarmias seda Jumala meelepäralist tööd, mis hulka elanikka wäljarandama sundis. Lõunapool põgenesiwad ostjakid Urali läänepoolsest rinnakult Siberisse, põhjapool palju bjarmialasi Lapimaale. Kaubaajajad ristiisku pöördjad käisiwad nende kannul, ja kus nad Soome rahwakeste peale sattusiwad, seal tegiwad nad tema oma alamaks.

III.

Soome rahwaste lähem kirjeldus.

Eestlastel, kelle esiajale need read õiguse pärast on pühandatud, on nii suur sarnasus kombete ja usu poolest teiste sellest samast soost rahwastega, et Soome rahwaste üldine kirjeldus oma peajoontes ka Eesti rahwa kohta makswaks jääb. Ma loodan selle pärast, et mitte üleliigseks ei peeta, kui ma ka edaspidi soomlastest üldse räägin, seda enam et senini weel nende isepäinis ajalugu olemas ei ole*).

Iialgi pole soomlased maade ärawõitjad**) olnud; igalpool heideti nad alla, aga eksitus oleks sellest lõtwust ehk julguse puudust järeldada. Kõik wanemad põhja ajaloo-kirjutajad kirjeldawad neid ühiselt ülisõjaka rahwana, kelle kehajõud nende maanurga karmi looduse taoline oli ja kelle julgus wankumata oli, nagu nende kaljud. Regner Lodbrok seletab Saxo raamatus, ta olewat uhkem selle peale, et ta poolhalasti soomlastest

*) Wähemalt ei tunne ma ühtegi sarnast kirjatööd ja ühes Europa suuremas raamatukogus ei wõidud mulle ka midagi sellekohast juhatada. Ainult üksikud kirjeldused, nagu Schöningi, Suhmi, Hasselti, Törneri, Vereliuse jne. omad, oliwad olemas.

**) Ainult nii wäga käestlänud ungarlased arwamata.

wiimaks jagu olewat saanud, kui oma wõidu peale keisri Karli raudriides sõjasalkade üle, keda ta Saksimaal löi.

„Nagu marutuule hooga“, ütleb üks teine kirjanik, „tormawad soomlased oma ilmatutel uiskudel waenlase kallale, lennutawad terve pilwe pikki noolesi ta sekka ja põikawad siis niisama kiirelt ta hoopide eest kõrwale, et mõne pilgupärast oma tormilist pealetungimist korrata“*).

Merel oliwad nad normannlaste ainukesed wastased, sest oma rohketel järwedel ja jõgedel oliwad nad tublideks laewameesteks harjunud; kus nad maale astusiwad, oli ainult arwa wõimalik neile wastupanna. Kuna karde-tud skandinawialased murdjatena Põhja-Saksamerel, Atlantia- ja Wahemerel liikusiwad ja Inglisemaa, Prantsusemaa, Hispania ja Italia ainult kullaga ehk terwete maakondade käest äraandmisega enestele armu nende werest tilkuwa mõega eest osta suutsiwad, oliwad nad oma kodusel Läänemerel tihti sunnitud eestlaste ja soomlaste lootsiku-laewastiku eest taganema. Wäga sagedasti laastasiwad need Norra- ja Daanimaa kaldaid. Rootsi kunigas Sigurd Hring oli koguni sunnitud omast riigist lah-kuma, sest et ta teda kauemine kweenide ja eestlaste pealetungimise wastu kaitsta ei suutnud, ja teise Rootsi würsti, Grimi, poosiwad need kord tema oma sõjawäe silmade all üles. Isegi uuematel aegadel on neile see sõjalik mehisus allesjäänud ja see mälestus, mis Soome wahwusest weelgi Liiwi- ja Wenemaal elab, näitab, et Heinsiusel vähemalt põhjust oli selleks liialduseks, mida meie tema kiidukõnes Gustav Adolphi kohta leiame. „Nii wähe“, ütleb ta, „wõis oodata, et soomlased waenlaste eest taganewad, kui loota tohib, et inimese jõud looduse jõust ülekäib“.

Selle peale waatamata saiwad need wäljamaa ärawõitjad allaheidetud, nii pea kui nende oma kodumaal nende kallale tungiti; see on nähtus, mis meile wanemas ajaloos lugemata kordasi silma torkab**). Ma usun, pea-

*) Olaus Magnus.

**) Hunnid, awarid, alanid, peaaegu kõik rahwad, kes Rooma riiki laastasiwad, oliwad põgenejad, kes oma eneste kodumaa wõeraste kätte oliwad jätma sunnitud.

põhjuseks siin on, esiteks, inimese luusse ja lihasse juurdunud arwamine, mille tõttu pealetungijat igatahes tugewamaks peetakse, ja teiseks, ülepea poolharitud rahwaste iseloom ja nende sõjariistade omadused, sest see kõik teeb nad osawamaks pealetungimises, kui enese kaitsmises.

Niisama nagu wahwuse poolest, ei näita soomlased ka hariduse poolest alamal järjel seisnud olewat, kui teised skandinawialased; nad oliwad nendest tükati eeski, nagu mitu asja tunnistawad. Muidugi teada, ei tohi meie siin juures millegi sellesarnase peale mõelda, mis meie nüüd hariduseks nimetame. Ei, nende aastasade kultura põhjamaades seisis peaaegu ükski selles, et seltskondlise lepingu põhjustingimistest wisalt kinnipeeti, ilma nende üle palju pead murdmata, ja et mõned lihtsamad, nõnda ütelda, töömõnud tuttawad oliwad, mis kunstidel nagu aabitsaks on, s. o. ainult nende kokkuseade ained, mitte nad ise — ja selles oliwad soomlased normannlastest ette jõudnud.

Küll ei ole see pilt mitte wäga meeldiw, mida Tacitus (waata esimeses raamatus) nendest joonistab, ja weel kaheksasada aastat hiljem jutustab Adam Breemlane, et laewasõitjad Soomesugu kuurlaste ja eestlaste randadest ennast eemale hoidsiwad, sest et need metsikud, werejänulised barbarid oliwad. Kuid sarnasteks kirjeldusteks näitab osalt teadmise puudus, kartus ja waeulik meel hoogu annud olewat, osalt käiwad nad ainult piiriäärsete suguharude kohta, kes roomlaste päewil Sarmatia kõrbetes ümberuitasiwad. Kes julgeks aga küll nende rahwaste järele, kes, näituseks, Tatari rohulaantes wiletsalt oma elu jätkawad, wenelaste kultura üle otsustada? —

Eespool juba nimetatud Urali mäekaewandused, linnade waremed wanas Bjarmias Walgemere ja selle mäggestiku wahel, mille nimedki häwituse roaks on saanud, weel enam aga kõik teated, mida meie wanades Islandi saagades leiame, annawad tunnistust kulturast, mis vähemalt selle soomlaste riigi sisemisel maal õitses. Kõik saagad on wäsimatad tema rikkust kirjeldamas ja kubisewad liial-

dustest, kui nad sellest toredusest kõnelewad, mis seal templites ja lossides leidus.

Need omadused oliwad aga ka maale hukatuseks, sest just nemad ahwatelesiwad Norra õnneotsijaid alatise sissetungimisele. Esimene, kes seda tegi, oli, nagu näha, ülemal nimetatud Alfredi laewamees Other. Ta sai selle läbi nii kuulsaks, et, nagu Briti ainuwalitseja jutustab, igamees, kes tema nime kuulis, hüüdis: „Seesama Other, kes Bjarmias käis?“ Pärast teda saiwad sõjakäigud sinna kuulsuse peatingimiseks igaleühele, kes kangelaseks tahtis loetud saada; siiski ei walitud enam seda waewalist teed, mida tema käinud oli, s. o. Dwina jõe suhu, waid käidi suuremalt jaolt Soomemaa kaudu ehk mindi Neewat mööda.

Kõige suurema saagi tõi Thora Hunt ühelt sarnaselt sõjakäigult ühes. Ta tungis kuni sinna paika, kus Dwina kaldal ühes pühas hiiës Jumala kuju seisis ja oma hiilgusega ümberkaudse maa laialt täitis*). Ta oli kallist puust, kulla ja kalliskiwidega kaetud; pead ehtis tal kuldne kroon, milles kaksteistkümmend kalliskiwi sãrasiwad, ja kaelas kandis ta kee, mille hinnawãrtus umbes 300 marka kulda oli. Ta õladel rippus kuub, mille hinda kolm laewakoormat, nagu nad Greeka merel purjetasiwad, mitte tasa ei oleks suutnud teha; ta põlwedel seisis kuldne karikas, nii sügaw ja suur, et neli meest — normannlast! — teda tühjaks juua ei jãksanud, kui ta mõduga täidetud oli, ja ta oli täis rahatükkisi sellest samast metallist. Kõik selle wara tõi Thora enesega kaasa**).

Muidugi ei wõi selles kirjelduses luulewabaduse tarwitamist salata, aga seda peame siiski õigeks tunnistama, et rahwas, kellest teised tema põlwe rahwad sarnaseid asju jutustawad ja kelle maad nad üleüldse kõigi imede ja kallisasjade isamaaks pidasiwad, et see rahwas rikkuse ja kunsti-usinuse poolest kaugel nendest ees pidi olema, kes tema üle imestasiwad. Ja kust saiwad bjarmialased oma rikkuse? Mitte ainult oma mäekaewandus-

*) Sturlausi saaga ja Heims-Kringla ise.

**) Bosa ja Herraudi saaga.

test. Selgeid tunnistumärkisi on olemas, et nad oma lõunapoolsete naabritega kauplesiwad ja perslaste käest kasukanahkade wastu Lõuna-Asia kallihinnalisi toodeid wahetamise teel saiwad. Pärastpoole käisiwad Nowgorodi slaawid ainult sedasama teed, mida neile bjarmialased ehk permialased etteajanud oliwad. Ka Läänemerel kauplesiwad nad. Nii pea kui tali jõed ja järwed kindla koorega katnud ja sood käidawaks oli teinud, peeti mitmes kohas jõe peal suurt laata, millest ka Normanni kaupmehi osa wõtmas käia lasti, sest ehk küll pärast laada lõppu tihti nende poolt riisumist ettetuli, näitawad nad siiski üleüldiselt rööwimist teoks pidanud olevat, mis ainult kuningatele ja nende seltsimeestele kõlbab.

Laialine kauplemine on tingimata laialiste teaduste hallikas; peale selle ilmutasiwad normannlased oma auustamist Soome rahwaste täielikuma hariduse wastu ka selles, et nad neid nõidadeks tunnistasiwad. Kui Frotho, jutustab muinasjutt, nendega wõitles ja nad pakku löi, wiskasiwad põgenejad oma selja taha liiwateri, mis tagasihutajatele mahalangewad mäed olema näitasiwad ja silmapilk nende tagaajamist takistasiwad. Järgmisel hommikul oliwad soomlased jällegi platsis, wõitlus algas uuesti ja lõppes niisama, nagu päew enne seda, aga korraga kohises suur jõgi läbi laane ja tegi nõidadel wõimalikuks rahuliselt taganeda. Alles kui nad kolmandamal päewal weelgi löödud saiwad, heitsiwad nad alla ja töötasiwad maksu maksta. — Kes ei näeks sellest, et siin haritud rahwas barbaridega wõitles, kelle wastu ta tuluta päris imewäärilist sõjakawalust tarwitas? Kahjuks ei ole meile midagi enam järelejäanud, kui ainult mõned ained sarnasteks umbesarwamisteks.

Iseäranis näitawad soomlased muusikat ja luulet armastanud olevat. Isegi Liiwimaa ajaloos leiame meie ühe aruldase näituse kokkukõla mõjust nende peale. Kui eestlased kord ühe Lätimaa lossi peale tormi jooksiwad, istus selle lossi kristlik preester wallile ja hakkas ühte mänguriista mängima: kohe jätsiwad eestlased oma tormijooksu seisku ja läksiwad wiimaks oma teed.

Nendel enestel oliwad kandled ja torupillid, mille helina saatel nad oma sealsamas luuletatud laulusi laul-

siwad. Nende juures, nagu teistegi Skandinawia rahwaste juures oliwad suured kangelased ka märksad luuletajad; nende kahe omaduse ühenemine on loomulikum, kui esimesel pilgul paistab. Kangelane, kellega põhja muinasjutud kõige enam uhkustawad, Skandinawia Herkules, kes ringi käis wägiwalla-mehi ja hiiglasi hukkamas, kelle juurde iga kimbatusesse sattunud würost ja õnnetu õrnake abi otsima tuli, kes kolm inimeseiga läbi iga sõjalipu wõidule wiis, mille all ta wõitles, ja niisama kuulus oli oma kasulikkude leiduste, kui oma wahwuse poolest, Störkoter, Saxo teadete järele sündinud Eestimaa mees, teadustas ise järeltulewale soole oma tegudest salmides, mille sisu praegu nimetatud kirjanik ütleb alalhoidnud olevat. Muinasjutud nimetawad meile kogu ühe Soome Orpheuse nime, Wainamöinen, kelle kannel nii nõidusliselt kõlas, et isegi karud metsast wäljapugesiwad ja püsti aia najal tema wiisisi kuulatama jäiwad *).

Ka naistel ei puudunud luuleannet, ka neil käis furor poëticus (luuletuju) tihti peale. Siis wõtsiwad nad kähku oma kaaslaulja käest kinni ja istusiwad kusagile maha, et oma waimustusele waba woolu anda wiisides, mida tunne ja lauluaine neile suhu paniwad.

Naisterahwad oliwad Soome rahwaste juures suurema auu sees, kui kellegi teise põhja rahwa juures, ja nad oliwad ka selle wäärilised nii hästi oma märksa nägususe poolest, kui ka selle tõttu, et nad alati truult kõigist oma meeste eluraskustest ja hädadohtudest osa wõtsiwad. Kui mees kosja läks, riputas ta oma wöö neiu sängisamba külge. Leiti wöö järgmisel hommikul õue wisatud olevat, siis oli see täheks, et kosjasi wastu ei wõetud. Sai see armupant aga paigale pandud, siis läks kosilane wanemate jutule, et hinna poolest kokku leppida, mille eest nad nõus oliwad oma wanadusepõlwe toitjat temale jätma. Sellest ajast peale oliwad mõlemad lahutamata seltsilised ja kõik mehe toimetused

*) Et lugejaid praeguste Eesti rahwariietega tutwustada, walis kunstnik just selle aine juurdelisatud pildi jaoks. Ma arwan, see eksimine ajaloolise tõe wastu ei saa laijaid leidma.

oliwad ka naise toimetused. Mitte ainult ei laulnud naine ja kuulutanud tulewikku ette, niisama nagu meeski, waid ta wuhises koguni tema kõrwal lehwiwate juukste ja winna tõmmatud wibuga uiskudel ka üle mäe ja oru, et metsloomade jälgi ajada ehk pealetungiwat waenlast tagasi-tõrjuda. Ainult karu kütimisest ei tohtinud ta osa wõtta ja naisterahwa hariliku põdemise puhul pidi ta ennast omas urtsikus meeste seltsist lahus hoidma.

Soome õrnemate mehine wiis andis ka wist põhjust luulejutuks põhja amazonidest, kellest mõnigi saaga kõneleb. Uuemad kirjanikud on eksiteel, kui nad neid jutusi ununenud nimega „Kweenimaa“ ühendawad, mis ennemine luuleloodud näitab olewat.

Riigi-sisseseade ei olnud Soome rahwasugude juures mitte igalpool ühesugune. Bjarmialaste üle walitses kord kuningas, kord kuninganna; soomlased, wastlased, karjalased seisiwad oma soodest kaetud orgudes, nagu liiwlasedki, wäiksemate, oma walitud würstide all; eestlastel aga oli lausa wabariikline walitsusekord. Selle mitmekesisuse peale waatamata, ühendas siiski kõiki Soome rahwaid teatud public spirit (ühiselu-waim). Pea-aegu millalgi ei leia meie, et üks rahwas üksinda wõitlusele oleks wäljaastunud, kui wäljaspoolne sõda ees oli. Nende laewastikud, nagu nende sõjawäedki, seisiwad ikka mitmest üksikust salgast koos, nagu me seda Liimaa päris ajaloos tihti näeme.

IV.

Soome rahwaste kombed ja usk.

Soome iseloomu peaomadus oli, nagu me nägime, sõjalik, julge metsikus, kuid see loomu karmus tuli ainult waenlastega kokkupõrgates ilmsiks. Rahu ajal pühitsemiwad nad iga wõera tulekut lahke wastuwõtmisega, nagu mõnda pidu. Oma keskel oliwad nad Olaus Magnuse kirjelduse järele sõbralikud, lahked ja wiisakad. Pikkamisi süttis nende wiha, siis aga lõi ta kustumatalt leegitsema ja ainult weri wõis teda sulguda. Koolmeistrilik

arutuse peensus oli neil tundmata; nad tegiwad seda, mis nende meelemõistus heaks kiitis, ja hoidsiwad kõrwale iga kõlwatuse eest, sest et see lihtsalt nende tundete wastu käis. Selle tõttu, näituseks, pidasiwad nad äraandmist ja wargust põlgtuse wääriliseks teoks, löbu aga ei lugenud nad keelatuks ja igatsugu kiimaluse kihu täitmine oli lubatud, peale abielurikkumise, mida nad tulesurmaga nuhtlesiwad.

Enam korraldatud ja sistematiseeritud, kui kombus, oliwad soomlaste juures nende usuõpetused, mille sisuaineid meil kauni kindlusega weel nüüdki wõimalik on põhjalikult tundma õppida. Nad on senini weel, ehk küll hulga ristiusu luulekujutustega segatud, laplaste juures alles. Et nad needsamad on, mis kord kõigi Soome rahwaste juures makswad oliwad, näitawad meile jaolt üksikud teated, mida põhja ajaloo-kirjutajad kogemata üles on tähendanud, jaolt aga wastuwaidlemata mitmed nimed, mis ka kõige kaugemate Soome suguharude juures senini allesjäänud on.

Adam Breemlane ja teised kirjanikud süüdistawad soomlasi, nad olewat kaljusi, puid, pakkusi, lendawaid madusi ja ussisi jumaladena kumardanud, kuid ma tunnistam, mulle näitab wõimatu olewat, et inimese waim kusagil ilmakaarel sarnasesse eksitusesse oleks sattuda suutnud. Nii wana ja üleüldine kui see laimatus ka on, siiski näitab meile igakord lähem uurimine, et ainult eelarwamine, teadmise ja keeletundmise puudus tähelepantawaid wõeramaalasi eksitasiwad kumardatud olewuste mõistukujusi nendeks olewusteks enesteks pidama. Minu arwates on, näituseks, niisama ülekohtune egiptlasi süüdistada, et nad härgasi ja sibulaid, wõi neegrise, et nad oma fetischisi jumalateks pidasiwad, kui greeklastest tõendada, nad oleksiwad Jupiteri raidkuju, mida nad Phidiaselt tellisiwad, kõuesünnitajaks eneseks lugenud ehk katoliklastest, et nad oma pühade meeste maalitusi ja riismeid oma saatuse juhtijateks peawad. Ei! igalpool pae-nutati põlwi ainult selle olewuse ees, keda sellesugused asjad meelde tuletasiwad ehk kellele nad pühandatud oliwad. Inimesed on nõdrad küll hullumeelseid ja pet-jaid pühaks tunnistama, rööwlitele ja laastajatele, keda

nad nende kuritööde eest kui kiskjaid elajaid oleksiwad. kägistama pidanud, altarisi ehitama ja põrmus nende ees roomama, aga et nad tõe meeles eluta asju, oma eneste kätetööd, wõi mõistmata loomasi iiales maailma walitseteks lugenud oleksiwad, seda tõendada ei ole peaaegu mitte vähem eksimine, kui seda teha.

Soome usu peasisu oli järgmine:

Nad uskusiwad ülemat, kõige üle walitsewat jumalust, kes maailma oli loonud. Nad nimetasiwad teda Jumalaks ehk Ibmeleks. Kui puhas see mõiste oli, selgub sellest, et nad sellesama nime ilma kahtlemata ka sellele jumalusele andsiwad, keda kristlased neile kuulutasiwad. Mis nad sellest ristiisu maailma-loojast ja walitsejast kuulsiwad, käis täitsa kokku kõige sellega, mis nad ennegi mõtelnud oliwad, ja nii ei hakanud nad uut nime otsima. Selle jumaluse ülemaks wõimu-ilmutuseks pidasiwad nad kõuet ja nimetasiwad teda selle pärast ka pikkeriks, nagu kristlased wägede Jehowast, wiimsepäewa kohtumõistjast jne. kõnelewad.

Peale selle Jumala auustasiwad nad weel hulka alamaid kaitsewaimusi, kes taewakehadel, õhus, metsades, maapõues, wetes elustasiwad, keda nad ohwriga ja iseäraliste usukombete täitmisega omale armuliseks teha wõisiwad ja kellele teatud paigad, loomad jne. pühandatud oliwad.

Nad uskusiwad wiimaks ka, et inimestel suremata hinged oliwad, mis pärast surma õnnelikusse maa-alusesse hingede maale, Jabmen-Aimosse, rändasiwad, kui nad maa peal õiget elu oliwad elanud. Oliwad nad aga kõlwatut elu ilmas elanud, siis läkitati nad teise maa-alusesse paika, Gerren-Aimosse, kus neid küll ei piinatud, nad aga siiski mitmesugust puudust kannatama pidiwad.

Wõrdleme kõiki neid ettekujutusi põrguga, puhastamise-tulega, kaitsewaimusi pühade meestega, lihtsat Jumalat selleaegsete kristlaste, nagu Cerberus, kolmekordse ainsusega, siis tuleb imeks panna, et paganatepöõrmist siin nagu mõneks walgustusetööks wõis pidada.

Tõi see pöõrmisetöö üldse milleski tükis kasu, siis ainult selle poolest, et tema tõttu põhjapoolsed paganad ühendusesse sattusiwad — mitte piibli — waid lõunapoolsemate paganate kirjatööde omanikkudega, kust küljest ükskord jällegi waimuwalgustus wäljawoolama pidi. Esiotsa kaotasiwad nad, sest nende usu luulekujutused oliwad mõistlikumad ja nende kombus, lubatud metsikuse ja sallitud kiimaluse kihu täitmise peale waatamata, oli puhtam, kui munkade kombus. Isegi nende inimeste-ohwrid — mis tähendasiwad need nende ohwripidudega wõrreldes, mille puhul Rooma ülemtembutajale terweid rahwaid igas ilmajaos tapeti?

Jumala ehk Taara (Thori), kõuekärgataja*), kõige püham paik oli, nagu ma eespool jutustasin, Bjarmias Dwina kaldal. Seal esiteles teda ilmatu kroonitud raidkuju, mis auujärjel istus ja wasarat, kõue tähte, käes pidas. Igapäew toodi temale ta templisse maitsewamaid roahwrisi, pidulikkudel päewadel aga kanti teda, kulla ja hõbedaga toredasti ehitult, kuhugile pühale mäekingule, kus kokkukogunud rahwas teda ehk õige-

*) Gabriel Arctopolitanus de Orig. et Rel. Fennorum, Bang, Vexionius, Suhm „Om Odin“, Jenssen, Törner ja Leem on peahallikad, mida ma nende teadete juures tarwitan. — Mis Taarasse puutub, siis lubatagu mulle siin kohal arwamist awaldada, mis ehk lähemat järeluurimist ärateenib. Soomlaste Taarat auustati ka gootide jne. juures, mitte aga wiimaste Odinit ja wiimaste Friggat soomlaste juures; see näitab nagu märku andma, et gootid oma mytologia soomlastelt laenasiwad. — Saxo teadete järele tuli Othin idapoolt (tema asralaste pärast öeldi: Asiast) ja ehitas enese ise Upsala juures templi. Tema oli Byzanzi jumalate peatõlem; ja et aga Rindat, ühe Wene würsti tütar, armastama hakkas ja selle poolt kõrwalopsuga minema aeti, üldse ka muidu wäga kergemeelne oli, tegiwad jumalad ta ametist lahti ja walisiwad tema asemele ühe tema kaas-Othinist. Ta tuli Byzanzi tagasi, wõitis kaas-Othini ära ja asus jälle oma järjele. Warsti peale selle hakkas jumal Balder ühe Rootsi kuninga Hotheri tütar armastama, sai aga ärapõlatud. Sellest tekkis sõda rootslaste ja jumalate wahel, milles wiimased löödud saiwad. Need sõjad ja kõik muu asjaolek üldse näitawad, et Saxo Byzanzi, nagu ka Schlötzer tõendab, midagi muud ei olnud, kui Soome lahest idapoolsemad maad, kus ju ka Adam Breemlase Greeka-maa on. — Kuidas on aga lugu, kui selle tõttu siis Othin ja

mine seda, keda ta esiteles, põlwi paenutates ja palwetates auustas. Januaris, mida Taara-kuuks hüüti ja mis iseäranis temale pühendatud oli, peeti tema auuks suuri pidu-söömaaegasi, mille puhul pühitsetud karikatest joodi, härgasi ja hobuseid tapeti ja nende werd tema istmele ja altarile tilgutati. Temalt paluti kõige pealt rahu, terwist, kergemat külma talwel ja rohket lõikust, sest tema walitses ilmajuhumiste, inimeste saatuse ja ilma üle.

Tema wõimu tööriist oli, nagu öeldud, kôu ja iga pikselöögiga, uskusiwad soomlased, hawitas ta mõne wastiku waimu. See oli ka põhjus, miks nad iseäranis auukartust piksest purustatud kaljude ja puude, kui ülemate olewuste kohtumõistmise paikade ees tundsiwad. See usk*) ja nimed Jumal ja Taara ei ole mitte ainult laplaste ja soomlaste juures tänapäewani allesjäänud, waid ka eestlaste, tscheremisside ja tschuwaschide juures. — Lapimaa nõiatrummide peal on Taara mõistukujuks kahekordne wasar.

Taara teenijateks loeti neljaseltsi alamaid jumalaid meeste- ja naistesoo, taewalisi, õhus elustawaid, üleilmliisi ja maa-aluseid waimusi. Igalühel nendest waimuliikidest oli oma ise piirkond ja isepäinis tegewus.

Nii oliwad Radien-Azhie ja tema abikaasa Radien-Kiedde, taewalised waimud, Taara seltsimehed ja tema

tema kaasjumalad, keda ärawõita wõis, Bjarmia preestrite seltskond oliwad? Siis on normannlaste paganaegne kultura wastupaiste endisest Soome omast ja meie juhtume siin pööratuste jälgedele, millest meie lääne ajalugu sõnagi ei lausu.

Soome Taara istub Normanni jumalate-piltidel ning Othin ja Frigga seisawad mõlemil pool ta kõrwal püsti. — Olaus Magnus nimetab Gooti jumalate hulgas ühte Soome tarka Rosthik-phust. — Üks normannlane Hother olewat pika rändamise järele jumalate maale jõudnud ja nendega wõidelnud. Ehk oli see seesama Othar, kelle Bjarmiasse jõudmist meile Alfred wähem ime-likul wiisil jutustab? Ka need üksikud teated wõiwad selle arwamise seletuseks ja tõenduseks olla.

*) Näituse temast annab kohtuprotsess kuradi wõimu üle Hupeli põhja segiteadete 13-mas tükis.

käskude täitjad igalpool, niihästi teiste waimude keskel, kui ka igas asjas, mis ilmasaatusesse puutus. Esimest tähendati kahe ristamisi joonega, wiimast kujutati maja näol.

Beiwe, teise liigi pea, ilmus ringjoonena nõiatrummidel ja juhtis üheskoos oma alamatega tähtede käiku ja üksikute päewade saatust.

Sellesse liiki käis arwatawasti ka päike, keda nad wokina kujutasiwad ja kellele nad linu ohwerdasiwad; peale selle Raakis, Rahku ehk Kuu, kuupealne elanik, kes wana ja noort kuupaistet lõi. Kui kuu täis sai, terwitasiwad nad teda hüüdega: „Tere, lahke kuu! Saa wanaks, aga jäta meid nooreks. Hiilgawaks kui kuld saagu su ümarguse näo iludus, kõwaks kui raud inimeste terwis.“

Maderatja ja tema naine Maderatka andsiwad kõigi elusale kaswu ja edu. Raskejalgsete naisterahwaste juures lõi wiimane lapsele keha ja esimene hinge. Maderatkale ja tema abilistele tehti kõige enam igatsugu tõotusi, iseäranis, et tütreid saada, kelle kaswatuse eest meheleminemise korral hinda wõiks wõtta.

Nende alamad oliwad üksikute asjade kaitsewaimud, kellel igas maakonnas ise nimi oli. Nii oli

Tapio jahijumal, Ahti kalapüügi-jumal, Likki taimede ja puude eest hoolitseja. Käkre, piiride-hoidja, kandis eestlaste juures Metsiko nime ja tema õlgedest tehtud kuju pandi weel minewase aastasaja jooksul iga aasta pidulikult wiljawäljade piiriradadele püsti. Wae-nulised kapeid sõiwad kuu ära ja tõiwad pimedust maale, Kawela pojad aitasiwad lahkesti nurmesi niita jne.

Maa-alused Saiwo-Olmakid, ehk Saiwo waimud, mängisiwad soomlaste koduses elus tähtsamat osa. Nende peale wõis kergesti mõjuda, et nad inimestega ühte leppisiwad, nende juures kas linnu, mõne neljajalgse looma, kärbsse ehk ussi näol elasiwad, nendega ühes jahil käisiwad ja nende tihtipeale kahjutegewaidki käsusi täitsiwad. Nende olmakide sõbramehed tohtisiwad neil koguni nende kodumaal, Saiwos, külaski käia, kus waimud neid toredasti wastuwõtsiwad ja nendega pühalikka tantsupidusi pidasiwad. Oli soomlasi, kellel mitu

sarnast olmaki oli ja kes neid oma lastele kallima pärandusena edasiandsiwad.

Nii lahkeid waimusi tuli muidugi kalliks pidada. Selle pärast ohwerdati neile ka kõige enam ja seati nende kujud igalpool üles, majades, metsades, kaljude all ja koobastes. Nende iseäranis tundemärk oli see, et nende pea puujuurikast, keha aga puutüwest tehtud oli, mis olmakide elupaika meelde tuletama pidi. — Selge on, et need imelised olewused muud ei olnud, kui teatud seltsi heasüdamega, abiandjad tondid, keda ainult kristlased kuraditeks tembeldasiwad.

Wahemeesteks selle waimuwalla ja nähtawa ilma wahel oliwad preestrid ehk sortsilased, kelle amet ka siingi ühendatud oli ja keda laplaste juures noaidideks, eestlaste juures neidideks (nõidadeks) kutsuti. Näha on, et see päris ise oma ette seisus oli, sest noaidideks tunnistati noorimehi ainult teatud katseaja järele. Wiiekümne aastaga loeti, et nad oma aja ärateeninud on, ja saiwad nad weel wanemaks, siis ei arwatud neil enam miski wõimu olewat. Wist tekkis see usk sellest, et nende tegewus tõesti raske oli ja wanadel meestel üle jõu käis.

Üks kõige raskematest toimetustest nende tegewuses oli weel selle aastasaja keskel laplaste juures hingede maal käimine. *) Soomlaste ettekujutusel tekkisiwad nimelt haigused enamasti sellest, et surnud esiwanemad põdeja hinge oma juurde kutsusiwad. Taheti selle pärast haiget terweks teha, siis oli tarwis tema surnud esiwanemaid oma meelt muutma sundida, ja kelle hoolde wõis seda ennemine usaldada, kui imetegijate kätte, kes muidugi juba waimuwallaga nii lähedas ühenduses seisiwad? Üks noaididest wõttis seda siis oma peale. Paljude inimeste juuresolemisel, kes kõik laulma ja trummi lööma pidiwad, wäsis ta ennast saladuslise tantsu ja hüppamisega, kuni ta minestult mahalanges. Siis astusiwad paar wahti ta juurde, et iga hingelist ta kehasse puutumast keelda; tema hing aga

*) Kuuendamas peatükis toon tunnistuse, et ka eestlased weel hingede maad ei ole unustanud.

tõttas sel ajal, olmak ussi kujul saatjaks, alla hirmuäratawasse warjuriiki, kus ta, truu kaitsewaimu wahwal toetusel, walju esiwanemaid, kas paludes ehk nendega heideldes, teisele mõttele katsus pöörduda. Jällegi elusse ärgates, andis ta otsust oma käigu tagajärjest.

Kergem oli ta osa pulmakordadel. Ta lõi tuld abi-elupaari ristamisi pandud käte kohal ja laulis seal juures mõnda pulmalaulu.

Noaidide kohuseks oli ka weel ohwrite walmistamine, kuid ainult üksikutele wäljawalitutele, keda weristajateks hüüti, anti selleks luba. Need walmistasiwad ennast mitu päewa paastumise ja pesemisega selleks ette ja täitsiwad siis kolesaladuslisel wiisil tarwilisi püha kombeid.

Mõne kirjaniku teate järele ohwerdasiwad iseäranis soomlased ja eestlased wahest inimesi, keda nad hulga rahwa juuresolemisel kusagil järwes uputasiwad; hariplikult aga tarwitati selleks ainult loomasi. Mõnikord keedeti nende liha ja söödi ära, kondid aga anti jumalatele, sest nad uskusiwad, et jumalad, kui nad seda heaks arwasiwad, iga kondi jällegi lihaga katta wõisiwad. Teistel kordadel jälle pandi ohwri looma katkuraiutud lihatükid omas loomulikus korras puukoorest tehtud karbi sisse, maeti maha ja seati matmisekohale selle jumala puust märk püsti, kellele toode määratud oli. Keegi ei läinud niisugusest paigast mööda, ilma et ta mõne wäikse ande pealewiskanud oleks.

Selsamal wiisil auustati ka esiwanemate hingamise paikasi. Oma surnute kehasi ei põletanud nad wähe-malt mitte alati ära, waid matsiwad nad, ühes surnu parema hobuse ja koeraga, piduliku tantsu ja lauludega maha. Eesti- ja Soomemaal leiduwad wäljakaewatawates haudades ikka inimese- ja loomakondid koos.

Rudbek ja isegi Leem jutustawad, soomlased ja laplased olla reedit ja laupäewa pühitsenud. Wastaseid tunnistusi ma küll tuua ei wõi, kuid ma pean seda tõendust eksituseks ehk aga see pühitsemine peab lihtsalt uuem komme olema. Kuidas wõis ka see Juudi

ehk õigem India wiis — aega nädalatesse jaotada, enneristiusu kuulutamist Soome soodessa sattuda? Ja ilma temata ei olnud ju ei reedit ega laupäewa. *)

V.

Wanad eestlased iseäranis.

Oma üleüldistesse teadetes Soome rahwastest olen ma peajoonesi sellest pununud, mis pool aastatuhandat täis laastamist ja wägiwalda, mille puhul keegi rõhutuid oma tähelepanemise wääriliseks ei arwanud, meile wanadest eestlastest kogemata alles on jätanud; mis senini selle rahwa keskel õnnelikumatest aegadest peale weel edasikestab, mõtlen ma osalt praeguste eestlaste kirjeldusesse mahutada, selles peatükis siin wõin ma siis ainult mõnda juba waremalt puudutatud asjalugu lähemalt seletada.

Wanade eestlaste riigi-sisseseade oli, nagu ma juba ülemalpool tähendasin, wabariiklik. Kord aastas kogus ennast terve rahwas ühes külas keset maad, Rugeles ehk Rangolas, kokku, kus üleüldiseid asju awalikult aeti ja sõja ja rahu üle otsust tehti. See ühine keskpaik wist oligi, peale nende iseloomu omaduste, selleks toetuseks, mis neile tugewust andis kristlikute rõhujatele nii kaua wastupanna ja nende iket nii tihtilugu kaelast raputada. Nad septsesiwad mõnikord suurepäralisi, keerulisi plaanisi, ähwardasiwad wõera rõõwlite walitsust, mitmest küljest korruga kallaletungides, tihtipeale kukutada, ainult nende sõjariistade pahema seisukorra ja ikka uute rõõwli-seltsimeeste juurdetuleku tõttu Saksamaalt läks alati kõik nurja. Nad heideti wiimaks alla, aga ka nüüdki weel kardawad waljud mõisaherrad

*) Ka paganate-ristimine ja hulk muid kombeid, mida Leem nimetab, näitawad moondatud ristiusu kombed olewat. Ma tarwitasin tema teadetest ainult seda, millest ka wanemad kirjanikud, wähemalt mõõdamines, teiste Soomesugu rahwaste kohta kõnelewad.

nende paendumata waimu palju enam, kui lõtwade laste meeleheitust.

Kõige wanem Liiwimaa ajaloo-kirjutaja, Läti Hendrik, *) nimetab hulga Eesti maakondasi, mille seas Ungannia, Sakala, Järwamaa, Rotalia, Harjumaa, Wirumaa ja Saaremaa tähtsamad on. Iga maakond jagati kihelkondadesse; wiimased näitawad igaüks isepäinis walitud kohtunikkude ja sõjajuhtide, wanemate, all seisnud olewat. Ajalugu on meile mitme sarnase wahwameelse wanema nime alalhoidnud.

Eestlaste eriajalugu enne sakslaste tulekut ei ole laialine, iseäranis kui meie daanlaste ja rootslaste jutustuste peale aegadest enne Kristuse sündimist ja esimesel kaheksasajal aastal pärast seda kui muinasluule põimituste peale waatame, mida nad ka on, sest arwa wõib mõnda usutawat teadet nende imewärki koore all leida.

Nii palju aga saame nende kaudu siiski teada, et Eestimaa skandinawialastele väga tähtjas oli. Südamikud Eesti purjetajad oliwad neil igalpool tee peal ees, mis neid sundis kord nende sõprust püüdma, kord neid allaheita katsuma. Kõigis suurtes põhja sõdades peaaegu wõitlesiwad eestlased ja liiwlased seltsimees-tena ühes. Kuid Hother, Frotho I. ja Regner Lodbrok tungisiwad ka suurte sõjawägedega nende maale ja paniwad nad silmapilguks maksu alla. Nad läksiwad siis minema ja lugesiwad Eestimaa oma riigi maakondade hulka, kuni kättemaksew wastukülaskäik neid, harilikult õige warsti, sellest mahedast eksitusest äratas. Sellest tulebki, et kirjanikud üheksandama ja kaheteistkümnendama aastasaja wahe peal Eesti- ja Kuuramaad pea daanlaste, pea rootslaste ehk wenelaste omaks tunnistawad ja sellegi pärast pärastpoole jälle sõjakäikudest ja laastamistest kõnelewad, mida eestlased nende rahwaste maades toime paniwad. Adam Breemlane, kes aastal 1076 suri, nimetab neid Rootsi alamateks ja

*) Ta näitab üks nendest poisikestest olnud olewat, keda Albert pantidena Saksamaale saatis, et neid seal kaswatada. Pärastpoole oli ta tegewaks preestriks Ratzeburi piiskopi Philippi juures ja hakkas pärast tema surma ise missionariks.

jutustab siiski, et Daani kuningas kiriku nende maal ülewal pidawat. Nestor selle wastu, kes mõni aasta hiljem kirjutas, räägib tschudidest, liiwlastest ja kuurlastest kui Wene maksualustest. Tõsi on, et nad ainult sellele maksu maksiwad, kes seda maksu neilt sõjawäega nende piirides wäljanõudis.

Kõige kestwam oli weel wenelaste ülemwalitsus, sest et nendel kõige kergem oli oma wõimu maksmata panna. Ülemalpool nägime, et eestlased üheksandamal aastasajal üks peaosallus tekkiwast Wene-Slaawi riigist oliwad; selle läbi wõib wist ka seletada, miks eestlased nüüdki weel seda riiki Wenemaaks, s. o. wennamaaks, kutsuwad. Pea aga löiwad nad temast jällegi lahku, ja kuna nad wahe peal kord allaheidetud, kord iseseiswad oliwad, ehitas Nowgorodi suurwurst Jurjew (Jaroslaw) Tartu linnakese maksude nõudmise kindlustuseks üles. Ta oli sellega eestlastele piiriäärse kindluse loonud. Nad wõtsiwad Tartu ära ja ainult suure werewalamise järele wõitsiwad wenelased ta aastal 1191 tagasi.

Umbes wiis aastat hiljem tungis Daani kuningas Kanut VI. Eestimaale ja ehitas lossi ja kiriku selsamal paigal, kus nüüd Tallinn seisab. Ka selle kindluse wõtsiwad eestlased peagi ära ja nimetasiwad tema ta ehitajate mälestuseks Lindanisa, Daani linnaks.

See näitab üleüldse kõige hiilgawam järk eestlaste ajaloos olnud olewat. Rootsimaa olud oliwad sel ajal kõigutatud, daanlased pidasiwad ühtepuhku sõda Meklenburi wendidega, Wene riigid oliwad üksteisega alalises waenluses, nii oli siis eestlastel peaaegu täitsa oma tuba ja oma luba. Ojamaa (Gotlandi) kaubariik püüdis nii wäga nende sõprust, et ta nende kaaprilaewastikkudele ilma takistuseta Daani ja Rootsi saagiga laetult Wisby sadamas peatada lubas. Nende katsed Düüna jõesuud kinnimatta, nende merelahingute korraldus, süütelaewad, mida nad ehitasiwad, ja muud nähtused, millest ma allpool räägin, annawad tunnistust, et nad merewõitluse kunstis õige kaugele oliwad jõudnud.

Nende sõjariistad selle wastu oliwad aga weel hoopis lihtsad. Nuiad, odad, mõegad ja kiwitapperid

oliwad ainsamad riistad, millega eestlane lahingus wõitles, ja enese kaitsemiseks tarwitas ta ainult wast puust kilpi. Selle pärast oli ka raudriides sakslastel kerge oma kiwilingudega odawaid wõitusi selle rahwa üle wõita.

Sagedad sissetungimised nende maale oliwad eestlasi aga warakult juba käskinud julgemat kaitset naiste ja lastele muretseda, kui nende isiklik wahwus ja põesastikkudega ning mullawallidega kindlustatud külad pakkusiwad. Mitmes kohas leidsiwad sakslased kiwikantsisi eest, mis nende riisumist mõneks ajaks takistasiwad. Weel leidub jätiseid nendest ja wahet nende ja Saksa losside waremete wahel wõib kergesti äratunda. Üks niisugune kants on Pärila mõisa juures rusudes, teine Waljala lähedal Saaremaal. Ajahambast kõige enam puutumata on jäänud wana Warbola kants ühe küla ligi Harjumaal, mida nüüd Warbjalaks hüütakse. Ma lõpetan selle peatüki selle tähelepanemisewäärta wareme kirjeldusega. *)

Wanade sammeldanud puude warjus piirab umbes kuuesaja sammu pikkune kiwist wall kõrgepoolse mäekingu harja; kiwa ei ühenda lubjakord, waid nad on ainult üksteise otsa laotud, nende wahed oliwad wist mätastega täidetud. Wall on alt kuus sülda läbimõeta, neli sülda kõrge ning pealt lai küll, et julgesti tema peal edasi ja tagasi käia wõib. Tornidest ei ole ühtegi märki näha, aknaid ei ole olemas, niisama ka üleüldse muid awandusi, peale kahe wäljakäigu, mille kohalt prügitud teed mäest alla läbi ümberkaudse soo käiwad; talupojad tõendawad, et metsas weel penikoorma kaugusel selle kiwiprügitude järgesi leida on.

Kantsi piirides on umbe langenud kaew, millest pilliroog ja pajud wäljawõsuwad. Ei ole ühtegi märki olemas, mis näitaks, et see pind kord millegiga kaetud oli, kuid kiwi hunikud, mis mitmes paigas laiali on, annawad põhjust arwamiseks, et omal ajal wäiksed eluhood

*) Hupeli põhja segiteadete kümnendamas ja kolmeteistkümnendamas tükkis.

kantsi seespool seisiwad. Nende kiwide hulgas on mitmed, mis poolmurenenud waenutapperite sarnased on.

Ümberkaudsed talupojad hariwad põldu siin ja seal kantsi platsil, ilma et neil wahest aimugi sellest oleks, mis ta kord nende õnnetute esiwanematele oli: nende rahwawabaduse kilp ja kaitsemüür, üks nendest lugemata wõitlusepaikadest, mille pinnal nad nii wapralt oma ja oma weel õnnetumate järeltulejate iseseiswuse ja õnne eest heitlesiwad, asjata heitlesiwad, ja langesiwad.

VI.

Praegused eestlased.

Nagu oleks nende waskne süda vähemalt tulewase põlwe otsuse ees wärisenud, nagu oleksiwad nad iga märki häwitada tahtnud, mis tunnistust tuua wõis, et need alatuks tehtud, wiletsad orjad, keda nad tulewikule pärandada jätsiwad, kord midagi paremat oliwad — nii katsusiwad rüütlid ja waimulik seisus Liiwimaal püsimata hoolega kõiki lätlaste ja eestlaste rahwuslisi mälestusi hukata, kõiki rahwa muinasjuttusi waikima panna ja iga teadet läinud aegadest jäljeta kaotada; ehk on see tunnistuseks, kui waljult — peamunga õndsaks tunnistamise peale waatamata — nende oma südametunnistus juba nende üle kohut mõistis. Pühad hiied rajuti maha, nii pea kui päriselanikkude ettewaatomata auustamine nad kättejehatas, wanad kantsid lõhuti rusudeks, rahwakangelaste mälestusesambad ja hauad purustati ära, nuheldi armuta paljat rahwalaulu laulmist ja walwati kurja kahtlusega koguni nende teadete üle, mida siin ehk seal mõni munk kloostri igawuse pärast kirja pani*). Nende wägiwallaline ettewaatus aga oli tuluta. Küllalt on weel ülejäänud, et nende peale kõigi tulewate aasta-

*) Weel seitsmeteistkümnendama aastasaja lõpul pidi Kelch oma kroonika põhjalikult läbiwaadata laskma, enne kui teda trükiti. Seesama arwamine oli ordul Preisimaal; ta häwitas kohase keele ja laskis peaaegu kõik kroonikad ärapõletada, nagu ma juba ülmalpool tähendasin.

sadade ees kui barbaride peale kaebtust tõsta; kõigist kõige liigutawam ware on aga eestlaste rahwusline iseloom ise.

Petetud munkade kawalusest, paenutasiwad lätlased esialgul peaaegu wabatahtlikult oma kaelad ikkesse, ja kui nad wiimaks, rüütlikäe rasket rusumist tundes, ennast jalule ajasiwad, et lõega, millega neid püüti, katkestada, siis oli ühest ainsast nurjaläinud katsest juba küll, et nendelt igaweseks ajaks kõike julgust wõtta. Liiaks pehmed selleks, et wäljastpoolt tulewale kitsikusele wõimsalt wastuhakata, liiaks kartlikud, et wägiwaldse ümberkäimise peale otsekohe kangekaelsusega wastata, lasksiwad nad ennast peagi tuimusesse ja lõtwusesse mahamuljuda. Jõudu ei ole lätlastel üleüldiselt enam, ainult tugewus on neile allesjäänud; mitte see omadus, mille tõttu inimene elawalt tegew on, waid see, mille tõttu ta palju kannatada jäksab*). Nende iseloom on mõisnikkude meelewalla mängukann: lätlane ilmutab andeid woorusteks ehk langeb alatusesse, seda mööda kes ta seisukorda määrab, kas inimlik wõi wägiwaldne peremees.

Mitte nii ei ole eestlane. Mõek peos, astus ta sisetungiwatele rõõwlitele wastu, wastas nende salakawaluse peale karmi, otsekohe kindlusega ja iga kord, kui ta aga paraja pilgu leidis, ajas ta ennast pealepandud ikke all wõimsalt püsti ja purustas tema. Kui lätlased ammu juba enam oma kaotatud õiguste peale mõteldagi ei julgenud, tasus eestlane oma wiletsusi tihti weel üleüldise werewalamisega.

Weel nüüdki walitseb see nende isade waim nende meeli ja teeb nad oma rõhujatele kardetawaks. Eestlane kannatab niisama puudust, nagu lätlane, mõnes paigas enamgi weel; temaga käiakse niisama armuta ümber, aga teda ei juleta teotada, sest kus ta teotuse eest enesele awalikku tasu muretseda ei wõi, seal nõutab ta seda

*) See on nii täitsa tõsi, et see ennast isegi kehakanguses ilmutab. Läti talupoeg töötab teatud aja jooksul palju vähem, kui näit, Saksa talupoeg, aga ta kannab ilma suurema kahjuta palju rohkem raskusi ja nälga, kui see.

enesele seda werisemalt salaja luurates. Need korrad ei ole sugugi aruldased, kus eestlane oma naise Saksa soost eksitaja ehk wõimumehe, kes talle liiga tegi, maha löi wõi ta maja põlema pistis ja siis selle eest külmawereliselt ja hoolimata seaduslikku nuhtlust kandis. Seda juhtus kõige sagedamine iseäranis kehwades maanurkades Tartu ümber. Mujal ilmutawad eestlased isaisadeaegset lihtsust ja teatud mõedul seda iseteadwust, mis tugewatel loodusepoegadel omaks on, seal aga roomawad nad alati mõisaherra jalge ees ja tasuwad siis tihti oma alanduse eest salatapmisega.

Rõhumise all muudawad ennast kõige tublimad anded wigadeks. Orjade juures wõib woorusi, mis neid wabade meestena ehtida wõiksid, ainult nende ebawooruste järele aimata, mida nad tõe poolest ilmutawad, aga ainult loll wõib seda nendele süüks anda. Wägiwaldsed mõisaherrad, nende omaks tuleb neid ebawoorusi lugeda, mida nad oma pärisorjadele etteheidawad, ja neid peaks õiguse pärast kõigi nende kuritegude eest karistatama, milleni nad wiimaseid alandasiwad. — Inimlikud seadused seda, kahjuks, teha ei suuda, aga nad wärisegu! saatus on seda oma hooleks jätanud!

Eestlase silmapaistwam omadus oli mehine meel, selle pärast on ta nüüd häkiline, tige ja kättemaksumihuline. Loodus andis talle kindluse, selle pärast on ta oma praeguses olekus salalik ja kangekaelne. Asjata tarwitata tema juures palweid ja ähwardusi, et teda kord ette wõetud nõu mahajätma sundida; asjata on kõik suu kulutamine ja põhjuste ettetoimine, et teda mõnest eksiarwamisest taganema panna. Ta jätab peagi järele wastamast ja kuulab tummalt ja rahulikult pealt, mis talle räägitakse. Aga rääkige temaga tund, rääkige kümme tundi: kui te lõpetanud olete, läheb ta ja teeb seda, mis ta waremalt nõuks wõttis, sest tal on mahe iseseiswuse tundmus selles, et ta ennast millestki liigutada ja eksitada ei lase. — Ta on terane, wõib kergesti äritatud saada ja ta meel on igatsugu mahedate tundmustele awatud. Need omadused teewad prantslasi waimurikkamaks rahwaks Europas, eestlasi aga kawalateks wargateks, joodikuteks ja kõlwatumateks ulakateks. Ärge

mõistke nende üle kohut; ei, tõstke ennem hädahüüdeid nende pärast, kes selle rahwa iseloomu nii jäledaks moondasiwad. See rahwas oleks rohke lugupidamise wääriline, oleks auus ja kõrgeloomuline, kui pärisorjal ainult maksaks woorusline olla.

Siiski ei ole eestlased isegi nüüd ilma heade omadusteta. Nad on töökad ja harilikult tõendatakse, et üks eestlane niisama palju tööd ärateeb, kui kaks lätlast; kuid, mis nad teeniwad, kulutawad nad ka kohe niisamasuguse agarusega ära, sest et orjaelu suuremat õnne pakkuda ei wõi, kui himude täitmist, ja et inimene, kes omas wälimises olemises loomataoliseks on tehtud, ka wäga warsti selleks oma lõbudes saama peab.

Nad on truud ja kindlad sõbrad. Juba nende priiuse põlwe walitses liigutaw wennameel nende keskel, mille tõttu iga üksik nende hulgas alati kõikide osawõtmise ja toetuse peale kindel olla wõis. Hädaohud, mis sellest saadik nendest ülekäisiwad, pingutasiwad seda sidet weel enam, sest mures, niisama nagu pimedaski, nihkuwad inimesed üksteisele lähemale. Meie ei wõi enesele südamelikumat, truumat wennastust ette kujutada, kui seda, mis eestlaste keskel walitseb, ilma et neil meeldegi tulnud oleks sellekohast lepingut teha. Keegi ei katsu kergesti teist tüssata, ei keela temale oma abi ehk ei jäta, ka ilma palumata, tema äraolekul ta kasusi kaitsmata, isegi rusikaid abiks wõttes, kui seda tarwis läheb; et nad üksteist sakslastele äraandnud oleksiwad, on enamalt jaolt kuulmata lugu. Sagedaid kordasi on olnud, nagu mulle mitmed mõisaomanikud kinnitasiwad, et eestlased ennem walju nuhtlust kannatasiwad, kui et nad nendele süüks antud kuritöö tõsist tegijat ülestunnistanud oleksiwad. „Missugune sõgedus!“ hüüdis jutustaja. Missugune meeleanus! mõtlesin mina ja tundsin rõemu omas südames sellest lootusest paremate aegade peale, mida see ülejäänud hingetugewus weelgi annab.

Niisama wankumata truudusega peawad nad oma usust, muinasjuttudest, wana põlwe mälestustest ja pühadest paikadest kinni, mida õnnetute aastasadade laastaw wool nende le weel allesjättis. Nende rusude peale, nagu

mahajäätud, pime Ossian oma kaljuseina peale, ennast toetates, kuulatawad nad tigatede, tigatede aegade ja wäiklaste inimeste keskelt üles õhukodade poole, kust neile lahkunud isade hääled tasa, nagu tuule kohinas, kaugelt troosti nende wiletsuses kõrwu sosistawad. — Auuwäart, õigeusulised isandad! ärge pange mulle pahaks, et ma seda kiiduwääriliseks nimetan, mida teie kõuesõnad ammust ajast asjata häwitada katsuwad. Kus teie jäledat kurjawaimu näete, silman mina haledameelset, sõbralikku kaitsewaimu. Õnn sellele allarõhutud rahwale, kellel weel rahwuslasi pühadusi ja õpetusi on, mida ta auustada wõib ja mida ta tõesti weel auustab! Ainult see wisa kinnipidamine isaisade wiisist — iga muu päranduse osa riisusite ju teie ja teie seltsimehed! — ainult see oma meelewäld oma arwamistes vähemalt on selle wähelase iseteadwuse, selle, kahjuks, nii wankuwa iseseiswuse alalhoidjaks olnud, mis eestlast weel paremale osale kõlbliseks, parema osa wääriliseks teha wõib. — Ebausklik, kes on seda? Eks muidugi igaüks, kes ilma põhjusteta, millega uuriw mõistus lepiks, seda tõeks peab, mis üleüldiste mõistete järele wõimata on. Põhjusõpetuste jüngrid, eksimata õigeusulised! sünnib teile ebausku manada? teile, kes teie kõik, ilma erandita, petetud lollpead ehk silmateenrid leiwakannika pärast olete? — Oh, kui eestlased kord teie ebausku sellest ebausust paremaks peawad, mida nad oma isadelt pärandasiwad, siis, siis on teie töö tehtud, nad teeniwad peaaegu äragi orjad olla *).

Weel ei ole lugu nii kaugel. Weel libisewad nende seas muinasaja mälestused suust suhu ja walawad kahwatut, aga siiski kaunistawat nõiduseläiget kõige selle kurwa oleku peale ümberkaudu. Nende mälestuste tõttu lehwiwad eestlase ümber aatelised luulekujud, ta waatab seletatud pilguga ülesse parema ilma poole ja unustab

*) Loodetawasti ei pea mind keegi nii jampsiks, et mul nõu on siin kohal ebausule kiidukõnet pidada, kuid ka surmaputk on ju mõnikord terwisele õige kasulik arstirohi. Orjarahwaste juures katub wana rahwauk rahwa iseloomu nagu kaitswa koorega, mis teda rõhujate nahka rikkuma parkimise wastu kindlaks teeb.

sellel puhul magusas unenäos kõik wiletsuse, mis teda ilmsi piirab. Nende mälestuste tõttu wiibib ta ikka weel waimude keskel, mis tihedatest hiitest, weest, isegi tulest *), haudadest kerkiwad, et tema wiletsuse kaastundlikud tunnistusemehed olla ja ta häda tihtigi nägemata kergendada. Weel ikka usub ta, et kõik loomad rääkida oskawad, seda aga inimeste kurjuse pärast ei tee; weel ikka seisab ta hingede maaga ühenduses ja waatab waga argtusega mägede ja paikade poole, mida õnnelikum minewik kord pühaks pidas.

Nendel paikadel ei ole midagi, mis neid iseäranis tähelepanemise wääriliseks teeks, midagi, mis mõedetud, kirjeldatud, joonistatud wõiks saada; nad ei paku selle tõttu siis ka muinasaja-uuriu uudishimule ühtegi saaki, ainult rahwausu saladusline udu piirab ja ülendab neid. Tarretanud õigeusk pahandab, et mäed, kiwid, hallikad ennast häwitada ei lase, aga ilmakodaniku õrnema tundmisega südamele on need paigad auuwäärilised, pühad, kui mälestusetähed, mis kaebawatel waestelastel ei luba hella isa mälestust unustada. Neid nähes tuletab eestlane ülendawa tundega meelde, et ta nende waba meeste wõsu on, kes wahwasti kord nendesama barbaridele wastupaniwad, kelle jalge ees ta nüüd lameb, tunneb kahekordse õnnejoowastusega sellest lõbu, kui tal korda läheb metsawaikusesse peitu pugeda ja isaisade tammepuude warjus sedasama teha, mis tema isaisad selsamal paigal kord tegiwad.

Sarnane püha paik on wanal Wirumaal Taarapilla ehk Taarapita mägi. Hiie wilus, mis ta harja piiras ja mille sakslased kolmeteistkümnendamal aastasajal maharaiusiwad, sündis wõi ilmus inimese kujul hallil muinasajal, kui saarlased suures kimbatuses waenlaste käes oliwad, Taarapita, awitaja Taara. Ta tõttas Saaremaale, peastis peaaegu juba allaheidetud saarerahwa ja loeti sellest saadik tema isepäinis kaitsejumalaks. Kaugelt koguwad nüüdki weel eestlased salaja kokku, et jälle

*) Wetewaimusi nimetawad nad näkkideks ja tulewaimudele wiskawad nad tulekahju algul musta kana leekidesse.

wõsunud ja jällegi suureks kaswanud hiie tihnikus ohwrisi toime panna.

Teise hiie keskel, mille usklikute waga hool kõigist kohalistest puutõugudest kokkuistutas, tekkib Jõhwi kihelkonnas Wõhandu hallikas, suliseb selgelt ja armsasti tuhandes keerus läbi rammusate aasade ja paisub kalariikkaks ojaks, mis Pühajõe nime all kuus penikoormat Narwast *) Läänemerde woolab. Wana luulemõiste tõttu, mis igale weele oma kaitsewaimu määras, arwasiwad eestlased ka sellel jõel sarnase üliwägewa kaitsja olewat, kelle lahkus ilmad ilusaks tegi, kelle tusk wilja ikaldusega nuhtles. Selle pärast puhastasiwad nad teda iga aasta waikse palwega ja tegiwad seda ka iga kord siis, kui ilmad pahaks kippusiwad minema, ning paniwad ta kaldale ohwrisi maha.

Kord tuli ühel mõisaherral mõte pähe seda püha wett paisu panna, et weskit käima ajada. Ara kartusega waatasiwad talupojad tema toimetamist pealt ja wangutasiwad tuseselt sarnase teotuse üle oma päid. Õnnetuseks juhtus, et pikaline wihmasadu iga lootuse wiljakaswu edenemise peale wõttis, ja seda loeti kohe jõejumaluse wiha tagajärjeks. Et ennast ja oma lapsi näljasurmast peasta, kogusiwad eestlased kokku ja tahtsiwad weski äralõhkuda. Elawate maanitsuste peale jäiwad nad esialgul rahule, aga kui teatud aja pärast ilmad ka ei paranenud, wõttis meelepaha nende keskel taltsutamata maad. Nad pistiwad weskihoone põlema ja lõhkusiwad paisud maha. Nende eestwõtjad wõeti kinni, neile pandi ränk nuhtlus peale: nad alandasiwad ennast selle nuhtluse alla rahuliselt, martiri kannatusega. Weskit taheti uuesti ülesehitada, kuid see oli juba liig. Igas Eestimaa nurgas kõlas hädaldaw hüüe: „Püha jõgi,“ ja „Sweeta Uppe“ **) wastasiwad kaebates isegi lätlased. Usulik kurwameelsus ja salajane wiha lagunesiwad üle maa laiali ja needsamad rahwad, kes nii mitu inimeseiga

*) Selle oja kaldal löödi aastal 1700 nõndanimetatud Narwa lahing, milles Karl XII. ja tema wäikse wägilastesalga lówijulgus päratu Wene sõjawäe pakku ajas.

**) Tähendab niisama „püha jõgi.“

kõiksugu ülekohut ja rõhumist oliwad kannatanud, rääkisiwad nüüd lausa kõikide kuuldes, et seda usuteotust weriselt waja on tasuda. Ainult kangemate kaitsenõude appiwõtmine ja järelandmine weski asjus hoidsiwad need hirmsad järeldused tagasi, mida see rahwapühaduse teotus tuua ahwardas.

Weel huwitawama loo jutustab üks Saksamaa esimestest kirjanikkudest *) ja ma ei kahtle seda lugu siin korrata, sest et ta selgemine kui iga muu juhtumine näitab, kui elawalt sellel rahwal weel oma esiwanemate muinasjutud meeles on ja kui wõimsalt nad ikka weel tema pingul waimu peale mõjuwad.

Unenäos sattus üks neljateistkümnepäevane tütarlaps kord hingede maale, oma kadunud esiwanemate juurde; ta tundis enese seal nii õnneliku olewat, et ta igatses igawesti sinna jääda. Üks lahkunud hingedest andis talle nõu inimeste seltskonnast eemalehoida, kuhugile metsa minna ja seal söömata ja joomata puu najal püsti seista; nii minewat, ilma et tal tarwis oleks surra, ta soow täide ja ta wõiwat igawesti lahkunutega kooselada. Ärgates oli tütarlaps nii selle unenäo mõju all, et ta üksinda karja hoides ühtelugu teda oma mõtetes weeretas ja nii elawalt teistele temast rääkis, et teda wiimaks luku taha pandi; muidugi põgenes ta, nii pea kui mahti sai. Mitme päewa pärast leiti ta paksus metsas, käed ripakile, pea norus, ühe puu najal püsti. Ta silmad oliwad kinni, nägu surmakarwaline aga erk. Ta wiidi koju tagasi ja sunniti sööma (ta tegi seda wäga wastumeelt ja ainult kartusest walju karistuse eest). Ta seisatas küll jällegi kõige armsamine endist wiisi, hakkas aga aegamööda rääkima, kas kartuse pärast ehk lootes, et tal weelgi korda läheb ärajooksta, ja ka tõesti, nii pea kui see tal wõimalik oli, põgenes ta kaugemale metsa. Siin leiti ta wiimaks, kaks penikoormat ta ema majast eemal, hinge poolt soowitatud seisus, nõrgalt ja kokkukuiwanult. — Kui temasse puuduti,

*) Herder omas raamatus „Hingede maa.“ Ta ütleb: „üks talutüdruk Liiwimaal.“ See hingede maa, eelpool nimetatud Jabmen-Aimo, annab õigust arwata, et ta Eesti tütarlaps oli.

heitis ta oma wenna kätel hinge ja rändas nii siis tõesti, nagu ta palawam soow oli olnud, hingede maale.

Selle loo juures on tähendused üleliigsed. Ma jätan lugeja hooleks rahwa iseloomu üle otsustada, kellel pärast kuuesajaaastast kirikukaristust, jutlustamist ja walju keeldu oma isade usuõpetused weel nii kindlasti meeles seisawad ja nii tähtsad on, et nõrk tütarlaps enesel jõudu küll tunneb olewat sarnast ettewõtet täide saata. *)

Juba eestlaste wälimus annab tunnistust nende iseloomu kõrgemast energiast. Kaugel sellest, et Saksa kombeid omaks wõtta, vähemalt nii kaugelt kui nende kehwa olek seda lubab, peawad nad agara rahwuslise uhkusega oma isade riietest ja wiisidest kinni. Selle pärast ilmutawad nad ka oma wälimises olemises, nagu ka omas hariduses silmatorkawamat ja suuremat isepäinsust, kui ükski teine orjarahwas. Eestlane ehk tema naine omas piduehtes on nii pilkusi paelustaw nähtus, et ükski tähelepanega wõeras oma silmi kõrwale pöörda ei suuda.

Eestlased on harilikult vähem kui keskmise kaswuga. Nende keha on kõhn, aga silmanähtaw on, et temas jõudu on kokkukogutud. Nende nägu on lahja, kõwasti pundunud paleluudega ja lohku wajunud põskedega. Nende sinise silma waade on elaw ja mitte nii

*) Weel palju eestlaste püha paikasi on olemas, mis kindlasti lähemat uurimist ära teeniksid, sest et nende kõrwuseadimine rahwa muinasjuttudega wäga selgitawaid pilkusi wanema ajaloo peale heita wõiks, kuid — Liwimaal hoolitakse talupojast ainult nii palju, kui ta teolojusena tähtjas on. — Üks mõisnik satus kord jahil Wastemõisa juures paksu metsa keskpaigas katusea neljanurgelise müüri peale. Ta päris järele ja temale räägiti ennemuistset juttu äraeksinud mõisaomanikust, kes siin, hirmuga antud töötuse täitmiseks, kiriku ülesehitanud olewat. Alles hulga aja pärast sai ta kuulda, et siin ümberkaudsed eestlased teatud ööl kokkutuliwad, et piduliku tule paistel palwetada, püha tantsusi tantsida ja ohwrisi tuua. — Niisamasuguse leiduse tegi üks rändaja õpetaja, kes kusagil kõrwalises kohas hulga inimesi pidulikul söögil kolme suure kiwi ümber koosistuwat nägi. — Kaawri mõisa juures seisab weelgi wanaaegse puu all ohwrilaud, mille peal tihti usklike andeid leitakse. See laud pole muud kui üksainus allpool terawaks tahutud kiwi.

wäga waimurikas, kui teraw ja torkaw. Nende juuksed, just kui oleks see loodusele lõbu teinud igalpool selle rahwa ekstremide poole kalduwast waimust tunnistust tuua, on peaaegu alati emba kumba, kas pigimustad ehk päris helekollased, pruunisi ei leidu peaaegu sugugi. Nad lasewad nad pikalt allarippuda; juuksed langewad nendel niisama maha õladele, nagu habe alla rinnale. Lätlased ajawad tihti oma habet, eestlased iialgi.

Nende riided on weel munga-ülkondade sarnased, mida Adam Breemlane üheteistkümnendal aastasajal Kuura eestlasi ütleb kandnud olewat. Harilikuks kehakatteks on lai, woltides, kuni sääremarjadeni ulataw kuub tumepruunist riidest, mida wasest pandlatega ehitud nahkwöö kooshoiab. Tema all kannawad nad pinewil pihtkuube ehk kasukat. Puusa peal ripub neil suur nuga tupe sees keti otsas: kohutaw wõitluseriist, kui nad joobnud ehk wihale äritatud on. Suwel käiwad nad kerges, lehwiwas linases kuues ja piduliste juhtumiste jaoks ripub jõukamates nurkades wiljaaidas walge willane pealiskuub.

Naiste pealmiste riiete ja meeste omade wahel ühtegi wahet ei ole, nende alumised riided aga on lina- sed ehk peenemast willasest koest. Oma harilikult kõrgesse paisuwate rindade kohal kandsiwad nad ennewa- nasti peosuurusi hõbe sõlgesi ehk kilbikesi ja kaelas keesi sellest samast metallist ehk paelte otsa ritta aetud rahatükkisi. Nende sundijate ahnus aga on nende ehtetele otsa peale teinud. Juba ammu on enamalt jaolt igalpool see esiemade ehe kullaseppade kätte läinud, et nälgiwate lastele leiba muretseda. Nüüd ei ehi ennast Eesti naine kallimate ehtetega, kui klaasist helmed. Oma juukseid kannab ta mütsi all lahtiselt, nagu meeski.

Tütarlapsed on harilikult silmanõiduwalt nägusad, kuid närtsiwad, nagu kõik põhja lilled, õige warsti ja saawad siis meeste jume. Nende riided on naiste riiete sugused, ainult pea ehteks kannawad nad laia, lippidega kaunistatud willast pärga. Tähelepanemisewäärt on, et nad mõnes paigas kõlblikuks ei arwa pulmadest osa wõtta; selles näeme tundete õrnust, mida meie isegi ühegi haritud rahwa juures ei leia.

Tütarlapsed ja pulmad on kaks mõistet, mis nii lähedas suguluses teineteisega seisawad, et ma nüüd wiimaste kirjelduse käsile wõtaksin, kui mul karta ei tuleks, et ma raamatus, mis minewikule on pühendatud, liiga palju juba olewikust kõnelenud olen. Kuid see terve rahwas pole ju muud kui muinasaja-maitseline ware; see olgu mul wabanduseks, kui ma weel mõne teda lähemalt kujutawa tähenduse üksikult juurdelisan.

Ka Eesti rahwa kombetes ja keeles kujunewad eestlaste iseloomu wõimsad, silmapaistwad omadused ja nende hariduse seis. Pulmadel kannawad priepois (peiupoiss) ja kaks teist pidulist mõekasi; nad tantsiwad kolmekesti, paljad mõegad peos, pruudi ümber pidulikku ringtantsu, hoiawad mõegad ta pea kohal, kui talle tanu pähe pannakse, ja lööwad nendega ristitähhti iga ukse kohta, kust ta läbi käib.

Eesti keelel on selge ja imekaunis kõla, sest et peaaegu kõik sõnad kas täishäälikuga ehk l, s, t-ga lõpewad. Ta on rikas nii hellade kallistamisesõnade poolest, et siit maa sakslased neid tihti tarwitawad, kui nad iseäranis õrnust ülesnäidata tahawad, — niisama rikas aga ka koledamate, kangemate sõimusõnade ja sajatuste poolest, mille jõledus kohkuma paneb; selles ehk ilmutab ennast enam kui milleski muus see wägew jõud, mis weel eestlaste iseloomus warjul on. Wõimsaid kõnekäändusi ilma wõimsate tundeteta olla ei wõi; nad on ainult keha, mida waim enesele ise loob.

Eestlaste salmid on, nagu soomlaste omadki, kaheksasilbilised jambused ja neid lauldakse niisamati kahes kooris, mille juures üks koor iga weergu kordab, mida teine ettelaulab. Kordehüüteks on harilikult tähendusega sõnad „kassike, kannike“, mille järele pulmalauljaid kassikateks (kaasitajateks) kutsutakse. — Ma arwan, ma ei wõi oma kirjeldust mõnusamine lõpetada, kui pulmalauluga, mida Herder oma rahwalaulude-kogus nii kenasti ümberpannud on ja mis Eesti luule iseloomust nii kohase kujutuse annab.

Ehi ennast, neiukene!
Ehi ennast helmetega,

Mis kord ema ehtisiwad.
Pane pähe paelalindid,
Mis su ema enne kandis:
Pähe pane mure paela,
Otsa ette häda paela.
Istu ema istmeelle,
Rända ema radadessa!
Wirgu, walge wäljas juba!
Kähku, koit ju kerkib õues:
Saanid sõitwad sohinaga,
Tõrred tantsu juba lööwad. —
Ära nuta, neiukene;
Nutad, neiu, mõrsja-ehes,
Nutad terve eluaja.

VII.

Liowlased.

Wanemad põhja ajaloo-kirjutajad teatawad meile, peale eestlaste ja liiwlaste, weel ühest kolmandamast rahwast Liiwimaal, kuurlastest, kes kõigi tundemärkide järele niisama Soome soost oli ja keda nimetatud kirjanikud ikka hoolega Läti semgallidest lahus hoiawad. Kuhu see rahwas jäänud on, sellest ei leia meie kusagil selgeid jälgesi; arwatawasti sulas ta lätlastega kokku ja Angeri ranna elanikud on tema jäätised. On lugu nii, siis ei wõi suurt wahet tema ja liiwlaste wahel olnud olla, sest nende mõlemi rahwariisme Eesti keelemurre on täitsa ühesugune. Ma kõnelen selle pärast ainult wiimastest.

Kahjuks on meil ka nende kohta ainult õige vähe teateid. Nende piirkonnas astusiwad sakslased esiteks maale ja nemad saiwad kristlikute lõhkujate esimese laastamise ohwriks. Werised wõitlused wabaduse eest niisiwad suurema jao selle rahwa poegadest maha, ja kui ta wiimaks allaheitis, wõtsiwad teda ta rõhujad nii agarasti abiks teiste rahwaste allarusumisel, et, kui wagusamad ajad tuliwad, ta juba peaaegu täiesti häwitatud oli.

Sõja puhul tähelepanemiseks aega ei olnud, järgnewal rahuajal aga oliwad liiwlased juba nii tähtsusetaks saanud, et neid sellest saadik millegi iseäranis tähelepanemise wääriliseks enam ei peetud.

Kui nimede ühesarnasest kõlast midagi järeldada tohib, siis on see rahwas õige wana; ta nimi vähemalt on wanem, kui praeguste eestlaste oma. Juba Plinius jutustab, et Skandinawias laialt hellewonid elasiwad, arwu poolest suur rahwas, kelle päralt sada küla oliwad. Klaudius Ptolemäus määrab nende elupaika weel ligemalt. „Phavonide ja gootide wahel, seletab ta, elawad lewonid (Greeka keeles: leuonai)“. Phavonid on nähtawasti soomlased ja gootid Tacituse Preisi guttonid; liiwlaste selleaegne asupaik oli siis sealsamas, kus sakslased nad weel eestleidsiwad.

Juba warsti pärast seda näitab neid miski üleüldine äpardus nõrgestanud olewat, sest pärastised kirjanikud räägiwad nendest peaaegu alati ainult möödaminnes. Adam Breemlane ei lausu nendest sõnagi, ehk ta küll palju eestlastest ja kuurlastest räägib; Saxo nimegab neid ainult Rootsi sõjaseltsimeestena suures lahingus, milles Störkoter rootslaste ja gootide pealikuna daanlasi löi, ja Nestor räägib nendest kui Wene maksualustest.

Wiimaste ülemwalitsus näitab kaheteistkümnendamal aastasajal nende keskel maksew olnud olewat, sest, nagu me allpool näha saame, kui sakslased Ükskülas kiriku ehitada tahtsiwad, palusiwad nad selleks Polozki würstilt luba. Sel korral elasiwad liiwlased Riia lahe rannal maariba peal, mis umbes wiisteistkümmend penikoormat pikk ja kaheksa penikoormat lai oli. Nad toit-siwad ennast põllutööst, kalapüügist ja mesilastepidamisest, ei näita aga oma saaduste kasulikus tarwitamises kaugele jõudnud olewat. Nagu üks kroonika tõendab, paniwad nad väga imeks, kui sakslased neile waha eest, mida nad senini mahawiskanud oliwad, hinda pakusiwad.

Nende keel, niisama nagu ka nende walitsusekord oliwad eestlaste omadega ühetaolised. Ka nende maa oli kihelkondadesse jagatud, mis wanemate all seisiwad.

Need elustasiwad põesastikkudest ja wallidest piiratud kantsides, mida nad iseäranis jõgede kallastel mäekinkudel ülesehitada armastasiwad. Nii seisiwad Koiwa jõe kaldal Toraida, Kubbesele ja Tabreli kantsid, Limsa jõel, praeguse Lemsalu kohal, neljas, Salatsi jõe ääres Sattesele kants, Düüna kaldal Ascherade ja Lennewardi kantsid jne. Nimi Toraida paistab ülemal nimetatud Taara apita ehk aita'ga üks olewat ja näitab, et ka liiwlased, nagu teised soomlasedki, Jumalat Taarat kumardasiwad; mõned teised kombed aga tunnistawad, et nad ka lätlastelt juba paljugi omandanud oliwad. Wähemalt pidi kord wana Preisi kombe järele walge jumalate-hobu selle üle otsust andma, kas neil preestrit Dietrichi ohwerdada tuleb wõi mitte, ja üks Preisi ajaloo-kirjutaja tõendab, et ka nemad Kriiwet oma waimulikuks ülemaks lugesiwad.

Selle sarnasuse peale nende ja mõlemi teise selle maa rahwa wahel waatamata, elasiwad nad nendega wihasemas waenluses ja weel praegugi põlgawad nad neid, kinnitawad, nemad olewat maa tõsised peremehed, ja hoiawad selle eest, et nendega naisewõtmise ja meheleminemise teel üheneda. See ei takista aga ometi nende kokkusulamist teistega ja praegu on Kuuramaal ainult umbes weel 150 perekonda ning Liiwimaal kõigist ehk 800 hinge sellest wanast rahwast järel.

Kolmas raamat.

Liiwimaa ülesleidmine ja allaheitmine.

Monstra cano.
(Kuulmata lugusi teatan)

I.

Sissejuhatus. Kaheteistkümnendama aastasaja kirjeldus.

Pärast seda waewalist wiljapeade kokkunoppimist põllul, mille toodeid mitte usinad lõikajad ei koristanud, waid wihasemad waenlased meelega pahnaks tallasiwad, pärast seda, kui ma näitanud olen, mis põlised Liiwimaa elanikud waba ja iseseiswate meestena kord oliwad, jõuan ma nende häwitawa pöörmise loo juurde. Kuid mis wõin ma oma lugejatele pakkuda? Mis tohiwad nad minult loota? Ei wõi ma sarnaseid hinge ülendawaid kirjeldusi tuua, mille juures meie, esimese imestuse kohmetuse järele, uhkusega enestele meelde tuletame, et meie ka inimesed oleme, ka ehk kõlblised sarnastele tegudele; ei suuda ma pilkude ette ühtegi sarnast waimustusele äratawat nähtust nõiduda, naguneid peaaegu iga rahwa ajalugu mõnel õnnelisel ajajärgul ilmutab ja mis, nagu Kalypso saar, möödatõttajat tahtmata peatama sunniwad ja haledalt igatsema panewad, et ka tema selle õndsas isamaas poeg olla wõiks; ei wõi ma isegi selletaolist pilti luua, nagu teda wahest suurepäraliste kurjategijate elu silmadele pakub, kus ka mõttetark mõnikord silmapilguks unustab, et tal waja on põlastada ja mitte imestada. Peategelased minu kirjeldustes on ehteta lihtsus ühelpool, õel wõimuhimustus teiselpool: toores, lihtne mehisus asjata wõitluses poolharitud, werejānulise usuhullustusega ja wihase aahnusega. Alasti Laokoon, kelle keha ümber jäledad madud ennast keriwad ja teda lõhestawad, see on Liiwimaa ajaloo mõistukuju.

Kõige wanem Liiwimaa ajalugu, nagu nägime, seisib peaaegu ainult umbesarwamistest koos, pärastine

ei kirjelda midagi muud, kui selle maa rahwaste järkjärgult kustumist iseseiswate rahwaste ridades. Siiski on tal üks külg, mille poolest ta mõtteteadlisele ajaloo-uurijale ülitähtjaks wõiks tehtud saada, kui nende ridade kirjutajal selleks tarwilisi andeid oleks.

Ta on ühe riigi täieline elulugu, mis omalt kohalt ainuke ilmas oli. Meie näeme — peaaegu kokkupuutuswas ligiduses — tema idu tärkawat ja edenewat, meie näeme teda ruttu kohutawa südidusega oma naabrite peale mõjuwat, näeme teda oma jõudu warsti walesti tarwitates äraraiskawat, warakult wananewat, langewat ja surewat — siis muidugi oli ta kahepeaga wärdjas, kelle kõige lühem iga juba mõistatus on.

Juhtumiste peale Europa lõunapoolsetes maades Liiwimaal peaaegu miski mõju ei olnud ja ka põhja maades ei pannud ta pööritusi wõimuringides toime, waid andis nendeks mõnikord ainult põhjust. Selle pärast pidasiwad ka teiste riikide ajaloo kirjutajad teda waevalt pealiskaudse nimetamise wääriliseks. Et sündmused temas nendele ainult lõdwalt kokkuliidetud wahepalaks kõlbasiwad, siis oli neil selleks õigus; kuid Liiwimaa ajaloo kirjutaja ei tohi sedasama mõdedupuud teiste maade kohta tarwitada. Kõik, mis siin sündis, selle maa allaheitmine, riigiseadlus, mis talle wägisi pealepandi, tema politikalise olemise häwitus wiimaks, kõik oli ainult selle tagajärg, mis ühe aastatuhanda jooksul teiste rahwaste juures juhtunud oli, kellel waewalt aimu oli tema olemas olemisest. Kui meie selle pärast tahame, et Liiwimaa ajalugu mitte meie silmas hoopis lahus segi ei oleks, mille üksikuid nähtusi meie seletada ei suuda, kui lugeja kõigest arusaama ja teadma peab, mis põhjused neid juhtumisi, millest talle siin räägitakse, tekitasiwad ja kuidas temal neid juhtumisi mõista tuleb, siis peame enne pilgu Europa ajaloo ja tema olukorra peale kaheistkümnendamal aastasajal ületuldse heitma.

Rahwad, kes wägiwallalise walitsuse all seisawad, ütleb üks kuulus ajaloo-kirjanik õigusega, wõidawad maid ainult oma sundijatele, wabad rahwad iseenestele. Põhja rahwad, kes Rooma riigi purustasiwad, seisiwad

nii wabadest meestest koos, et nad peaaegu ainult lahus inimeste mürdu esitelesiwad, mitte aga mõnda ühendatud kogu. Tahtis sõjapealik oma wahwa sõdijate truuduse peale julge olla, siis pidi ta ohtra käega saaki nendega jagama, ja nii alles saiwad ärawõidetud maakonnad kindlaks sidemeks würsti ja tema, senini ainult nõndanimetatud, alamate wahel — laenu-olukorra sisseseadmise läbi. Uued wasallid walitsesiwad nendele annetatud maa-osades niisama kitsendamata wõimul, nagu würost terwes riigis; nii tekkis pärisorjus Prantsusemaal, Saksa maal ja wiimaks Inglismaal*). Igalpool saiwad wanad, põlised rahwad uute, sissetungiwate rahwaste isiklikkudeks orjadeks ja mõlemate wahel oli hakatusel niisama suur wahe keele ja kombete, kui õiguste poolest. Wiimaks sulasiwad nad kokku ja senine rahwaste wahe muutis ennast paljaks seisuste waheks.

Isikliku wabaduse kaotus ei olnud ainuke ja wahest ka koguni mitte kõige suurem õnnetus, mida põhja metslased lõunamaa rahwastele tõiwad. Ühes temaga ei läinud mitte ainult suur hulk rikkust ja kunstitöösi kaotsi, waid ka suurem jagu nende rahwaste kulturast. Nagu õöpik lõhutud pesast, põgenesiwad teadused ja kunstid Galliast ja Italiast Konstantinopolisse ja kõik muistse põlwe töowili, kõik rahwaste esiaja haridus ja edenemine oleks ehk ilma wähema mõjuta tulewase soo peale jäänud, kui mitte, juba enne kui need toored rahwaparwed oma metsadest ja jäelademetelt lahkusiwad, inimese-soo kaitsewaim iket poleks walmistama hakanud, mis neid peatama panema, taltsaks tegema ja Rooma kombetele lähenema pidi sundima. See ike oli waimulik seisus ja see tema mõju on üks neist wähesetest omadustest, mille tõttu meie ristiisku ikka weel saatuse heateoks tunnistama peame.

Nagu ojake mäeharjal tasamahti sirisedes lumest kokkunõrgub, siis kuuldawama sulinaga üle kaljude alla woolab, siis, jõeks paisudes, kära ja müraga wiljaoraseid

*) Imelik on, et just Prantsusemaa esimene maa Europas oli, milles laenu-olukord ja pärisorjus plaanilikult maksmata pandi.

ja metsasi häwitab, loomakarjasi ja terweid külasi merde uhutab ja wiimaks, kui ta tühjaks jooksnud, ainult surmukehasi ja kõrbeid enese taha jätab, niisama hiilis kord Judäast wäljaläinud ristiusk Rooma riigi laiades piirides esmalt salasammul ringi, oskas aegamööda lugupidamist ja wõimu wõita ja hakkas siis riigi alusmüüri kõigutama. Rahuliselt laskiswad teda paganad hakatusel toimetada; nad oliwad liig mõistlikud selleks, et kannatamatad olla. Alles siis, kui ta mässu ja werewalamist sünnitas, alles siis, kui ta riigi osaolluseid ühest lahutada ähwardas, katsusiwad nad talle tõkkeid teha. Liig hilja! „Niisugust usku“, ütleb Voltaire, „mille ülem wõidurõem see oli, et tema põhjendaja alatuma kurjategija surma suri, ei wõidud mõega ja piinariistade abil häwitada“. Iga tagakiusamine õhutas ainult usuhullustuse tuld; õelad tembutajad lõõtsusiwad ta leekidesse, mille roaks waewaga wõidetud kultura sära ja terwe riigi wõim sai. Kawal Konstantin andis oma aja hullusele järele, auusam, sügawamalt mõtleja Julian ja tema kuulsus langesiwad asjata wastupaneku ohwriks ja sellest ajast peale oli papiwaimu wõit kindel.

Ta astus isegi sissetungiwatele barbaridele wastu, sai oma tembutuste läbi nende harimata meelemõistuse juhtijaks ja need kangelased, kes Rooma riigi wõimu rusuks lõhkunud oliwad, ei suutnud tema preestrite kawalusele wastupanna. Iga uus sõjawäe-woog, mis Italiasse ja Galliasse laenetas, tõi wiimastele ainult uusi orjasi, kelle teenistuse-õhin seda suurem oli, mida tooremad nad oliwad. Iga uus isewalitseja, kes oma auujärje wana Cäsarite riigi laialistes piirides ülesseadis, sai millionite waimlise allaheitmise tööriistaks. Piiskopid oskasiwad ennast laenu-olukorra sekka toppida, nad saiwad würstideks ilmaliku wõimuga; wägewad riigiwalitsejad alandasiwad ennast nii kaugele, et nad madala auuahnusega auunimesi ja kroonisi Rooma peamunga käest wastuwõtma hakkasiwad — ja hoone, mida waimulik seisus enesele ehitas, oli walmis.

Sellest ajast peale siis sammusiwad waimupimestus ja tema tütar, jampsimine, wõidurongis kuningatena läbi

Europa, werine tapariist walitsusekepiks ja preestrid tembutajateks nende ees. Lossid, linnad, troonid wajutas nende wõiduwan kri ratas puruks ja kloostrid kaswasiwad maa seest igalpool, kuhu nad omad pilgud pööراسiwad. „Uskuge“, hüüdisiwad preestrid, „üks on kolm; mis surnud on, on elus; mis kaduw, on igawene!“ „Meie usume“, wastasiwad pimestatud inimesed. „Mina olen Jumal!“ hüüdis peamunk Roomas oma ülemeelsuse kihas. „Meie kumardame sind“, kostis talle orjameelsest Europast wastu. Ta awas üleilmliisi ja maa-aluseid, naeruwääriliselt wäljamõeldud ilmasi, et siinses ilmas inimesi seda tegema panna, mis tema omakasu nõudis. Ta taskis keisriri ja kuningaid lahti, ta jagas oma tahtmist mööda kingituseks terweid suuri riikisi, kuna ta rahwaid kollidega hirmutas, mis tema oma meelest naeruwäärilised oliwad, ja kui, selle peale waatamata, Europa riigid toekamaks, nende würstid enam iseseiswaks ja omawoliliseks saiwad, siis ässitas ta, ilma kaua kaksipidi mõtlemata, ühe ilmajao teise kallale ja sundis läänemaad idamaa wäljasi laastama ja oma tugewamate poegade werega rammutama.

See oli tema wõimu kõige kangem ilmutus ja nüüd ei wõinud pööre tulemata jääda. Ristisõjad nõrgestasiwad Europa riikisi; nad tegiwad waimulikkudel mees- tel wõimalikuks oma mõju suurendada, sest walitsejate äraolemise ajal waestekslasteks jäänud riigid sattusiwad kõik nende wõimu alla, kuid tagasitulewad sõdijad oliwad aga ka heagi hulga põhjendamata eelarwamisi Palästinas ja Greekamaal maharaputanud ja tõiwad enestega laiema silmaringi ja kõrgema waimu-iseseiswuse ühes. Prantsusemaal ja Saksamaal algas peagi kord salajane, kord lausa wõitlus paawsti ülemwalitsuse wastu: ta lugupidamisele oli peidus olew haaw löödud, mille tõttu ta ikka kardetawamine pödema hakkas.

Sellel ajajärgul, mille mõeduandew mõttewiis ja mille sündmused ülitähtsad on, sest et siiesimine wõitlus walguse ja pimeduse wahel algas ja hilise waimuwalgustuse esimene koit kumama löi, sellel ajajärgul, kus rahwad jällegi, ehk küll weel kartlikult, paawstliku meele- tuma sonimise wastu mõistust käsile wõtma ja waimu-

liku seisuse ülbete nõudmistele würsti-õigusi wastuseadma hakkasiwad, mille tagajärjeks oli, et wastaselt poolt palawiku õhinaga uute õiguste näppamisega wanu kaits-
ta ja kahewõrra kangema rõhumisega wastupanekut hal-
wata katsusi — sellel ajajärgul leiti Liwimaa üles. Ta
on seda wäärt, et meie teda vähemalt üleüldiselt lähem
tundma õpime.

Esimese pilgu tõmbab waimuliku peamehe järg Ti-
beri kaldal oma poole. „Tema omanik“, ütleb Voltaire,
„oli India ebajumalate sarnane, keda lüüakse, kui neilt
armuandi saada tahetakse“. See käib aga ainult tema
lähemate naabrite kohta. Kaugemad pidiwad rahul olema,
kui ta neid mitte ei löönud, sest tema wõim, nagu iga
wõim, mis eksi-ja eelarwamiste peal põhjeneb, oli tõst-
mise-kangi sarnane, mis seda suuremaid raskusi tõstab,
mida kaugemal ta toetusepunkt on.

Sellest saadik, kui Gregor VII., see raudne mees,
julgem kui ial ükski paawst, würistide uhkuse pihuks
purustanud ja kroonidega oma pead talitanud oli, katsu-
siwad kõik ta järeltulejad ihust ja hingest sellesama wõi-
mutipule peatama jääda, mida tema, õiguse pärast, ometi
enam kättepüüdnud, kui kättesaanud oli. Nad lennuta-
siwad oma wandenooles iga ilmakaare poole, saiwad
nende tõttu wägewamate würistidest jagu ja pidiwad
teinekord siiski jõuetumatele waenlastele allaandma, kin-
kisiwad kuningriikisi ja polnud peremehed oma eneste
pealinnas; ei juhtunud koguni mitte arwa, et nendele
lihtrahwas isiklikult liiga tegi*) ning Eugenius III. oli
sunnitud omast pealinnast ära Prantsusemaale põgenema.

Adrian IV., inglane, laskis Brescia Arnoldi, kes Roo-
male kümne aasta jooksul jällegi teatud osakese waba-
dust andnud oli, arapõletada ja kinkis oma endisele ülem-
walitsejale, Heinrich II-sele, Iirimaa kuningriigi, sest,
ütles ta, kõik saared, mis ristiuse wastuwõtawad, lan-
gewad selle läbi paawstliku järje omaks. Paha tulewik-
ku tõotas see Liwimaale, mis aasta enne tema surma,
1158. aastal, ülesleiti!

*) Näituseks, Paschalis II. ja Gelasius II.

Tema järeltuleja, Alexander III., aeti ühe wastu-
paawsti poolt Roomast ära, kuid see põgeneja kinkis
weel wenetialastele Adriatia mere ning sundis wägewa
Friedrich Barbarossa oma jalga suudlema ja krahwinna
Mathilde maid käest äraandma. Tema ajal astus wist
esimene missionar Liwimaa pinnale, ka nimetas ta aas-
tal 1170 Fulko Vinni-ja Eestimaa piiskopiks ja saatis
daanlastele kutse eestlaste wastu sõtta minna. Et ka
tema järeltulejad paawsti wõimu laialilaotamist nendes
nurkades tähtsusetaks ei pidanud, tunnistaswad mitmed
dokumendid; kuid alles Cölestin III. laskis ristiõda lät-
laste wastu kuulutada.

Aastal 1198 asus Innocenz III. paawsti järjele ja
peaaegu ta esimene töö oli, et ta Prantsusemaale üleüldise
kirikuwande alla pani. Iial ei ole ükski paawst julge-
mat waimu ja wastupanemata wõimu ilmutanud. Ta
lõikas Hildebrandi ülbuse wilja ja sai täitsa selleks, mida
see mees olla katsus. Tema oli see, kes Konstantinopoli ära-
wõtmise Balduini poolt toime pani ja nii Ladina kiriku
Greeka järjele seadis, tema häwitas albilaste ususeltsi,
asutas inkwisitsioni ja kerjaordud, kinkis Inglisemaa
Prantsuse kuningale ja wõttis ta tagasi, kui Johann en-
nast paawstliku järje wasalliks tunnistas. Ka Liwimaa
kohta ilmutas ta niisamasugust tegewust. Ta laskis ristiõda
kuulutamist mõjuwamalt edasiasjata, asutas mõegawendade-
ordu ja mitu piiskopkonda, kuid ta soowitas aga ka
rüütlitele ja piiskoppidele mitu ja mitugi korda uuesti
ristiuse pöördumist mitte rõhuda, weel vähem neid orja-
deks teha.

Innocenz suri aastal 1216. Tema kolekange wõimu
peale waatamata ilmutasiwad ennast ometi juba tema
ajal esimesed jäljed mõttewabaduse poole püüdmisest,
kui ristiõdade wili. Umbes sada aastat pärast esimest
ristiõda türklaste wastu oldi juba sunnitud niisamasu-
gust sõda ketserite wastu kuulutama, albilaste wastu nimelt,
kelle kaitsja Toulouse krahw Raimund selle Raimundi lap-
selaps oli, kes kord Palästinas oma tegudega nii kuulsaks
oli saanud. Montforti krahw Simon ja inkwisitsion häwitas-
wad selle ususeltsi, kuid tema waim kestis edasi ja wal-
mistas ägedamaid plahwatusi ette.

Niisamasuguste pöörete tulekut wõis ka ilmalikkudes sisseseadetes aimata. Wõimsate wasallide wastik meel ja hõlpsus, millega paawst neid mässule ässitas, kui seda nende eneste omakasu-püüe ei teinud, sundisid wiimaks ülemwalitsejaid sedasama abinõu nende wastu käsile wõtma, mida paawst nende eneste wastu tarwitas, s. o. neid sel teel nõrgestada, et nad nende alamaid nende wastu toetasiwad. Prantsusemaal, Inglismaal ja Saksamaal wõtsiwad würistid peagi üksteise järgi selle abinõu tarwitusele, mis oma järeldustes rahwaste ja inimesesoo õigustele nii kasutoowaks sai.

Alexander III. seletas aastal 1167, iga kristlane pidawat waba olema; weel warem aga juba kaotas Ludwig Noor pärisorjuse oma kroonumaades ja kergendas üleüldse pärisorjadele wabaks ja linnade kodanikkudeks saamise. Linnadele kinkis ta mitmesugused eesõigused ja andis kõige pealt neile luba iseseiswaid linnaülemaid walida, mille juures ta ainult tingimiseks tegi, et nad teda, aadelisoo meeleolu peale waatamata, igatahes soldatite andmisega toetaksiwad. Sedasama tegi Heinrich II. Inglismaal ja ainult selle läbi sai Inglise rahwas kasu Magna Chartast (suurest õigustekirjast), millele Johann Ilmamaata nõrkuse pärast oma nime allakirjutas ja mis Inglise wabaduse aluspõhjaks sai. Tema andis nimelt põhjust pärastiseks parunite sõjaks Heinrich III. wastu ja alamate seisuste wolinikkude kokkukutsumiseks krahw Leicesteri poolt, mida Eduard aastal 1295 kinnitama oli sunnitud.

Kõige enam läks korraldust Saksamaal waja. Tükeldatud hulga wasallide keskel, kes iseseiswad oliwad, nii pea kui nad omale sõjawäe oliwad kogunud, oli see maa igawese waenu ja sõdade tallermaa ja ta ülemwalitseja oli palju tihem üleüldise pealetungimise märgilauaks, kui üleüldise ühenemise keskpaigaks. Friedrich Punahabe katsus selle pärast omale wastandwõimu wastikute wasallide wastu nende eneste alamate keskel luua. Ta andis linnadele, mis wähegi omal jalal seista suutsiwad, õiguse linnaülemaid (bürgermeistrisi) walida, kes iseseiswalt nende üle walitsesiwad, ja wiis nad nii otsekohe riigi all seismise teele. Speieri linn näitab esimene

olnud olewat, mis aastal 1166, oma piiskopi wastuwaidlemise peale waatamata, selle eesõiguse sai. Mitmed teised linnad wõtsiwad sellest omale eesmärgi. Iga würisti ajutist nõrkust tarwitasiwad tähtsamad paigad tema walitsuskonna piirides oma kasuks ja peagi oli terwe Saksamaa riigilinnade wõrguga kaetud. Selle tagajärjeks oli kunstide ja kaupluse õilmesse minek. Nende mõlemate tööharude peale waadati senini ainult kui orjade ameti peale; paganausulised wendid Meklenburis ja Pommernis oliwad peaaegu ainukesed kauplejad rahwad Saksamaal. Nüüd aga hakkasiwad warsti, isegi Läänemerel, Bremen, Hamburg ja Lübeck nendega wõistleva ja selle wõistluse tagajärg oli ka Liiwimaa ülesleidmine. Kaheksakümmend aastat pärast Speieri linna wabaks kuulutamist seisis juba kardetud Hansa jalul, mis isegi põhja wägewaid walitsejaid aukartusele sundis. Kuid imelik ja inimese waimule wähe auutegew on see nähtus, et inimesed, kes praegu alles ise wabaduse õnnistust maitsma oliwad hakanud, Liiwimaal sedasama wabadust wabade rahwaste hirmsamaks maharõhumiseks tarwitasiwad.

Põhja maades oliwad sellel ajajärgul küll juba rohked wäiksed würistiriigid kuningriikideks kokkuliitunud, kuid side, mis neid ühendas, oli weel nii lõtw, et nad ikka jälle ühestlaguneda ähwardasiwad. Põhjusmõttelikult oli kindlaks tehtud, et igas riigis ainult üks kuningas olla tohib, kuid rohkete würisti-suguwõsade hulgas tahtis igaüks selle auu osaliseks saada, et see kuningas tema soost oleks, ja selle tõttu weristasiwad neid riikisi ikka weel sagedad kodused sõjad ning igal ülemwalitsejal tuli oma walitsuse hakatusel wastukuningaid ärawõita.

Daanimaa, millel sellel ajajärgul Liiwimaa kohta kõige enam tähtsust on, sai mitme üksiku walitseja järele aastal 1157 jällegi kolme kuninga, Swendi, Knuti ja Waldemari, wahel ärajaotatud; kuid selsamal aastal tappis Swend Knuti ära, langes aga ise suures lahingus Grätanõmmel. Waldemar I. sai sel wiisil Daanimaa ainukeseks walitsejaks. Tema walitsuse peategewuseks oli Meklenburi ja Pommerni wendide allaheitmine. Ta

hāwitas nende pealinna Arkoni, sundis neid ristiusku wastuwõtma ja laskis enesele Launas Friedrich Punahabemelt nende krooni laenuks jagada. Ta suri aastal 1182. Ta tark nõuandja, ülempiiskop Absalon, jäi ka ta poja

Kanut VI. juhatajaks, kes keisrile truudusewande wandumata jättis, Holsteinimaa peaaegu terwelt enese allaheitis ja aastal 1196 sõjakäigu Eestimaale ettewõttis.

Aastal 1202 hakkas ta wend Waldemar II. walitsema. Tema laiendas Kanuti wõitude ringi, kindlustas wõidetud maid ja mängis tähtsat osa iseäranis Liiwimaal, kus tema mõju wististi peagi ainukeseks ja otsustandjaks saanud oleks, kui teda mitte, keset tema hiilgawate ettewõtete woolu, Schwerini krahw öösise pealetungimise puhul wangi wõtnud poleks. Oma kolmeaastase wangipõlwe jooksul jäi ta peaaegu kõigist wõidetud maadest ilma, ja kui ta aastal 1227 lahingu Bornhövede juures kaotanud oli, jättis ta tagasiwõidu lootuse suurema jao kohta nendest hoopis maha, pühendas sellest ajast peale oma elu ainult hoolele oma riigi sisemise edu eest ja sai tema seaduseandjaks. Jütimaa elanikud saidwad temalt oma lovbogi, oma Eestimaa wasallidele oli ta aga juba waremalt rüütliõigused andnud. Ta suri aastal 1241.

Norramaast, millel miski mõju Liiwimaa peale ei olnud, lähen ma waikides mööda, niisama ka Rootsimaa, mis ainult paar lüheldast ja õnnetumat sõjakäiku sinna ettewõttis.

Tähtsam on meile Wenemaa, mitte oma selleaegse wõimu ehk oma elanikkude hariduse poolest, waid selle ligidase ühenduse tõttu, milles ta oma maksualuste laste, liiwlaste ja eestlastega seisis. Me nägime teises raamatus, kuidas seda riiki aastal 862 slaawid, soomlased ja normannlased asutasiwad. Tema üle walitsesiwad suurwüristid; neid oli mõnikord kaks, wahest aga ka kolm, kuid ka igal üksikul linnal oli oma würist. Wladimir Suur ühendas terve riigi ja pani temas aastal 988 Greeka usu maksma, mis ta wanaema Olga

asjata teha oli katsunud. Tema jagas riigi uuesti oma kaheteistkümnepoja wahel ära ja nii langes see jällegi oma endisesse korratusesse tagasi, milles ta siis weel oli, kui sakslased Liiwimaale tuliwad, ja mis tema wiimse wiimaks tatarlaste hõlpsaks rööwisaagiks tegi. Wahemate, suurwüristi all seiswate walitsejate hulgast, kes Liiwimaa allaheitmise puhul ülesastusiwad, tuleb Polozki, Pihkwa ja Nowgorodi würistisi nimetada. Nende tegevusega saame pea tuttawaks.

II.

Liiwimaa ülesleidmine.

Peaaegu keset Läänemerd asus kaheteistkümnendal aastasajal omal auujärjel selle mere kuninganna, rikas Wisby linn, mida õigusega põhja Wenediguks hüüti. Siia tõiwad daanlased ja preislased, rootslased ja wendid Meklenburist, isegi flamandlased ja britid oma põllutöö tooded ja kunstiusinuse sünnitused ja wahetasiwad nad üksteise wastu ringi. Wisby nõuetel läksiwad Nowgorodi kodanikud, mis niisamasugune wabariik oli, nagu seegi linn, maad mööda alla kuni Dneprini ja siis selle jõe laenetel kuni Mustamereni, et Europa ja Asia lõunapoolsete maanurkade wara Ilmeni järwe kaldale kokkukanda, kuni Ojamaa agarad pojad teda Ladoga järwe ja Wolhowi jõe kaudu äratooma tuliwad. Ka Eesti- ja Soomemaa rannal käisiwad wahest need wirgad kauplejad sealsetel metsikutel elanikkudel sõbralikult külas, kui ka neil lagedal merel tihti kaubeldud wara pärast nendesamadega wõidelda tuli; ainult Riia lahes ei olnud nad weel ühtegi kauplusekohta leidnud.

Kui kauplemine ja kunstiusinus Saksamaal edenema hakkasiwad, ei tundnud ka põhja sakslased hakatusel paremat ladupaika: ka Hamburi kaupmehed saatsiwad, nagu Adam Bremlane teatab, oma kaubad maad mööda Julinisse, Bremenini omad Lübekki, et neid sealt laewadel Wisbyse edasitoimetada. Peagi aga hakkasiwad nad

enam iseseiswa kauplemise peale mõtlema, ja et igal muul paigal wõistlus ojamaalastega raske oli, siis wõtsiwad Bremini mehed nõuks seda jagu Läänemerde läbiuurida, mis senini hooletuse pähe jäätud oli. Nad leidsiwad mehe, wististi mõne Wendi laewamehe, kes, ühe wana kroonika ütelust mööda, kaugeid meresid läbipurjetada oskas ja saatsiwad tema aastal 1158 Lübekist teele. Ta purjetas Kuura- ja Saaremaa wahesest merekitsusest läbi ja aeti tormist ühe laewadele käidawa jõe suhu. *)

Selle jõe kaldaid näitas põline metsatihnik katma ja kartuseta astusiwad laewamehed maale, et meretee wäsimusest puhata, kuid peagi sai nende rahu rikutud. Suur hulk lootsikuid lähenes tiheda parwana mere poolt ja hirmuäratawad, metsikud kujud tungisiwad tapperite, odade ja ambudega metsast välja, et wõeraid äraajada, kelle ootamata ilmumine liiwlastes ainult waenulisi mõtteid ärkwaale hüüdis. Nendel toorestel aegadel ei olnud aga tööstuse peensus veel nii kitsaid piirisi iga üksiku tööharu ümber tõmbanud, et iga ametimees ainult nagu oma ameti tööriistaks oleks saanud ja mitte oskannud poleks tarbe korral ka mõeka wõimukalt käes koidutada. Alles rammetuks tegewal kõrgemal kultural läheb sõjamehi, isepäinis seisust, oma kaitsemiseks tarwis. Kauplejad ja laewamehed haarasiwad sõjariistad pihku ja kaitsesiwad endid nii waprasti, et päriselanikud wiimaks nende poolt rahupakkumise wastuwõtsiwad. Peagi hakati laata pidama. Wõerad müütsiwad riidet, nõõpisi, rauakaupa ja saiwad waha, wilja ja kallihinnalisi loomanahku wastu. Õietisest rahast ei wõi veel juttugi olnud olla, sest et liiwlastel, Neustäditi teadete järele, muud raha ei olnud, kui hõbenaeltega kaunistatud orawakõrwad, mis warematel aegadel ka wene laste juures tarwitusel oliwad. Rahatükkisi tarwitasiwad nad, kui mõni nendele kogemata kättejuhtus, ainult ehteasjadeks oma naistele.

*) Nii lasewad ennast, minu arwates, kõik nähtawasti üksteise wastu käiwad teated ühendada, mida meie Helmoldi juures, kõrgemeistrite kroonikas ja teiste kirjanikkude töödes leiame. Liiwimaa ajaloo tundjad uurigu lähemalt seda märkust.

Mõlemilt poolt oldi kauplemise tagajärjega nii rahul, et mahatehti teda tulewikus edasiasjada. Liiwlasted töötasiwad sakslasi, kes kauba asjus nende juurde tuliwad, sõbralikult wastuwõtta ja sellest ajast peale tõi iga kewade laewu Düüna jõe suhu. Wõerad saiwad wiimaks lubagi jõe kaldal, mitu penikoormat sisepoole maad, kusagil mäekingul kaubaladu ülesehitada ja teda koguni — leedulaste wastu, ütlesiwad nad — kindlustada.

Nii oli siis Liiwimaa teiste Europa maadega ühendusesse sattunud ja tema päriselanikud, keda kauplemine teaduste poolest rikastas ja kunstiusinusele erutas, oleksiwad wististi õnnerikast teerada mööda kõrgema kultura poole edasisammunud, kui neid rahuliselt kord alustatud teed oleks käia lastud: — kui wõimuhimulist waimulikku seisust, kui munkasi, kui usuhullustuse tuhinat poleks olnud. Sakslased aga oliwad oma eneste isamaal ise veel liiaks orjad, et wõersil mitte peagi teisi rõhuma hakata.

III.

Ristiisku pöörmise algus. Meinhard.

Kakskümmend, wõib olla kolmkümmend aastat kestis see leplik läbikäimine, ilma et sakslastel mõttesegi tulnud oleks muud olla tahta, kui igatsusega oodatud külalised. Wiimaks aga toppis ennast usuhull pöörmise tuhin ühes munkade wõimuhimuga sekka ja rahupõlwe pildid muutusiwad weriseteks jäledusteks.

Meinhard, üks Augustini-munk Holsteini kloostri Segebergis, oli see mees, kelle peas wõib olla kloostri elu igawus, wõib olla auuahnus, wõib olla tõsine jumalakartlik meel mõtte tekitas lätlaste apostliks saada. Tal näitab tarwilisi omadusi lihtsate loodusepoegade kawalusega tüssamiseks rohkel mõedul olnud olewat. Kroonikad kirjeldawad teda kui lahket wanakest, kes igapähe meeldida oskas, ja tema terve olemine tunnis-

tab, et tal isiklik wahwus ja selge pea ei puudunud, niisama aga ka mitte munga salakawalus ja see seisuseuhkus, mis just wanades meestes kõige paendumatam ja kardetawam on.

Ei ole kindlaks tehtud, kas see aastal 1176 wõi alles 1184 oli, mil Meinhard, pärast seda kui ta Bremini ülempiiskopilt selleks luba oli saanud, Saksa kaupmeestega Liiwimaale teele läks. Wististi pidi hakatusel ta peaametiks ainult sakslaste hingede eest hoolitsemine olema, kuid warstigi palus ta Polozki würstilt Wladimirilt, kelle maksualused liiwlastel oliwad, luba Üksküla külas kirikut ehitada ja paganaid ristiusku pöörda tohtida. Wenelased oliwad kaugel igast mõttest ise oma usku laialilaotada katsuda ja nad ei tundnud wististi ka õhtumaa kiriku põhjusemõtet, mille tõttu iga tema poolehoidja paawsti alamaks sai. Wladimir ei andnud selle pärast mitte ainult palutud luba, waid saatis koguni weel kingitusi kiriku ehituseks, mis temal Liiwimaa käest ärariisuma pidi.

Meinhard ei oskanud kohase rahwa keelt ja wae-walt suutis ta teda iganes nii selgeks õppida, et oma kõneosawusega paendumata metsalisi oma isaisade usku tõe meeles mahajätma sundida, kuid seda polnud õiguse pärast selleks, mis sel ajal paganate pöõrmiseks nimetati, sugugi tarwiski. Katoliku jumalateenistus oma toreduse ja pühadusega paelustab weel nüüdki nii mitme maa rahwaid, kuidas oleks siis see nukumäng, kui kirik juba kord olemas oli, Liiwi metsalistegi peale mõjuda jääda wõinud? Et temast takistamata osa wõtta tohtida ehk et auustatud wõerastega nagu wennastatud saada, lasksiwad peagi mõned nendest ennast meelitada nii tähtsuseta talitust, nagu weega kastmine nende silmas olema pidi, eneste kallal toime panna lasta ja sellest pilgust peale — nimetati neid kristlasteks. Üks aastaraamatu-kirjutaja on meile nende kahe õnnetuma nimed, kes esmalt munga püüdepaeltesse sattusiwad, alalhoidnud: need oliwad Ülo ja Wuitso. Juhtumine tegi Meinhardile wõimalikuks oma kiriku mõju peagi weel tähtsamal mõedul laien-dada.

Leedulased nimelt tungisiwad järsku liiwlaste maa-le, riisusiwad ja laastasiwad ta paljaks. Meinhard, Üksküla elanikkude eesotsas, asus salamahti metsa warju luurama, tungis sealt häkitselt ja ootamata koju tagasipöörawate waenlaste kallale ja wõttis nendelt kõik rööwitud saagi jälle ära. Niisugune tegu pidi muidugi auustamist ja armastust tema wastu äratama, mida ta kohe missionari järjekindlusega oma kasuks tarwitas. Ta tegi Üksküla elanikkudele*) selgeks, kui kardetaw see on lagedas paigas elada, ja lubas nendele kindla lossi ülesehitada, kui nad — kristlasteks saada tõotaksiwad. Selle hinna eest tugewat kindlust saada näitas wiimaste meelest õige odaw kaup olewat ja nad oliwad heameelega nõus. Meinhard laskis Ojamaalt müürissepasi ja kiwiraiujaid tulla, kindlustas — sakslaste asupaika ja seadis temas paterellid ehk masinad üles, mis määratumaid kiwa ja palkisi pildusiwad. Küll wõttis ta hakatusel ainult wiindama jao lossist oma kätte ja lubas ka liiwlastel lossi piirides asuda, kuid ikka suuremaks kaswaw Saksamaalt juurdetulewate seltsimeeste arw pidi tema peagi terve kindluse täieliseks pere-meheks tegema. See asjalugu ja need nõuded, mida ta liiwlastelt saadud tõotuse peale ristiusku wastuwõtta põhjendas, mõjusiwad wiimaste peale nii, et nad omast lubamisest taganesiwad, nii pea kui loss walmis oli.

Kuulujutud sellest lossist kajasiwad warsti läbi Kuura-ja Semgallimaa, ja õigusega oma wabaduse pärast mures olles, tõttas üks semgallide salk tema wärawate ette, et kantsi tema kõrgelt seisupaigalt kõitega jökke wedada; kuid muidugi ajas müüride kõwadus selle katse nurja ja ülespandud kiwiwiskamise masinad kihutasiwad peale-tormajad suure kaotusega tagasi.

See wõit waenlaste üle ahwateles ühte teist Liiwi suguharu, Holme elanikka, niisamasugust lepingut Meinhardiga tegema. Ka nendele ehitas ta nende tõotuse

*) Ainult nendele, sest liiwlastel üleüldse oliwad juba kantsid, mis pärastpoole sakslastelt suurt werewalamist nõudsiwad.

peale, et nad tulewikus ristiusu wastuwõtawad, lossi üles, kuid ka nemad taganesiwad oma lubamisest, nii pea kui kants walmis oli, ja kes juba ristitud oli, arwas pühaliku supeluse läbi jões ennast toimepandud kristlikust weega kastmisest puhastada wõiwat.

Nende losside ehituse puhul teatas Meinhard oma ülemale, Bremeni ülempiiskopi Hartwigile, oma waewanägemise tagajärjest. Hartwig ruttas seda tagajärge kindlustama, ta nimetas Meinhardi Üksküla piiskopiks ja laskis paawsti uue piiskopkonna oma üleüldise hinge- karja hulka üleswõtta. Need sammud näitawad esimesel pilgul niisama naeruwäärilised, kui uisapäisa tehtud olewat; kuid nad ei olnud seda kaugeltki, küll aga ülekohtused ja õelkawalad, ehk küll piiskop mitte wäga kardetaw ei paistnud olewat, kes oma nõndanimetatud alamate meeli weel ristimise poole ei olnud pöördanud, kes neid selleks äraosta katsus ja kes peale ühe wiindiku kahest mitte weel päris walmis lossist midagi muud omaks nimetada ei wõinud. Liiwlastel iseäranis ei olnud muidugi vähematki aimu sellest, et see lahke wanake, kes nii usaldatawalt nende keskel ümberhulkus ja nendelt muud midagi ei nõudnud, kui luba neid weega kasta tohtida, et seesama wanake sellest ajast saadik wäljamaal igaühe silmas nende maa- walitseja oli ja et naabrimaad oma kohuseks pidasiwad teda sellena toetada. Daanlased, rootslased ja ojamaalased, kes mungast Meinhardist midagi ei hoolinud, astusiwad peagi piiskopi eest wõitlusele ning iseäranis sakslased arwasiwad sellest ajast peale enestel õiguse olewat Liiwimaal, isegi tema päriselanikkude tahtmist wastu, asuma jääda. Paniwad need wastu, siis oliwad nad terve ristikoguduse silmas mässajad ja õhinaga riputati mõeki wõõle, et neid sõnakuulma sundida.

Nii suur tähtsus oli sellel ainsal sammul. Meinhard näitab uut seisukorda kõige pealt selleks tarwitanud olewat, et Ükskülas domkapituli, domherrade kogukonda, asutada, vähemalt läks temal korda peagi hulga waimulikku abilisi Liiwimaale ahwateleda. Ta saatis nad kõikidesse liiwlaste maakondadesse laiali, kus nad elu ülespidamiseks igaüks põllutüki saiwad, mida nad

aga ise harima pidiwad. Kõige agaramat tegewust nende hulgas ilmutas üks Cisterciumi-ordu munk, nimega Dietrich, kes Toraidas elas. See mees sattus liiwlaste juures nõia auusse, kas selle pühalik-saladus- lise olemise abil, mille kaudu silmakirja-teenrid harilikult mõjuda oskawad, wõi ka oma alatise Jumala nuht- luse kuulutamise tõttu, ja ta oskas seda usku tublisti oma kasuks tarwitada. Küll wõeti nõuks teda surmata, kui liiwlaste põllud paha lõikust anda tõotasiwad ja ainult tema wäljal lopsakas wili seisis, ehk kui ühe tema karistuse-jutluse järele kuuwarjutamine juhtus, kuid ohwrihobuse otsus oli tema poolt ning pea pärast seda läks tal korda õige tähtsa saagi oma wõrku we- dada.

Üks Toraida kihelkonna wanem, wist seesama Kaupo, kellest pärastpoole tihti juttu on, jäi nimelt haigeks, kutsus ta oma juurde ja nõudis temalt seda, mis Liiwi nõiad alati ütlesiwad korda saata wõiwat, nimelt terweks tegemist. Dietrich ei olnud ei nõid ega arst, aga ta oli kawal petja. Ta laskis haige töötuse anda, et ta terweks saades ristiusku wastuwõtta lubab, segas umbropsu kogutud metsarohud kokku ja arstis teda selle segiga. Juhtumise kombel sai Kaupo terweks ja oli sellest ajast peale kõige agaram paawsti wõimu poolehoidja ja tema laialilaotaja. — Keegi teine haige, kes ennast ristida laskis, suri munga nõiakeedise peale waa- tamata ära, kuid üks mees hiljuti ristitute hulgast oli kohe nii käepärast oma lahke abiga, et ta kinnitas, ta olewat oma silmaga näinud, kuidas inglid lahkunut hinge taewa poole kandsiwad.

Saksa sisserändajate rohke arw, nende upsak üles- astumine, wõib olla ka Meinhardi enese enam käski- waks muutunud olek tegiwad liiwlaste wiimati rahutuks ja sundisiwad neid tema ja tema seltsimeestega waenu- liselt ümberkäima. Nad ajasiwad asja nii kaugele, et piiskop nõuks wõttis ise wäljamaal oma arwatawate õigustele toetust otsida. Seda aga kartsiwad liiwlastel ja katsusiwad teda palwete ja meelitustega seda plaani mahajätma sundida, ka arwas ta wiimaks isegi pare- maks paigale jääda ja oma üleüldiste kasude kaitsemist

koju tagasipöörawate kaupmeeste hoolde jätta. Pärast nende ärasõitu nimetas ta päewa, mil rahwas tema juurde kokkutulema pidi, kuid liiwlased, kellel aimugi polnud, et wõeramaalane, keda nad wabatahtlikult eneste keskel sallisiwad, selle läbi walitseja-õigused nende üle sai, naersiwad kutse üle ja jäiwad tulemata.

Nüüd katsus Meinhard ennast salamahti Ojamaa laewadeni, mis Eesti rannas seisiwad, läbipoetada, ja kui see tal ei õnnestanud, saatis ta oma mestamehe Dietrichi preestrikuues ja pühitsetud weega teele, nagu läheks ta mõne haigele armulauda andma. Dietrich peasis laewale, purjetas minema ja ajas peagi terve põhjamaa kihama. Ta käis koguni Roomas, palus paawstilt Liwimaa kirikule toetust ning Cölestin oli kohe walmis risticõja kutseid Westphali-, Saksi- ja Slaawi maadesse saatma.

Liwi ajaloo-kirjutaja Hendriku teadete järele läks aastal 1196 Rootsi pealik Birger Jerl I. suure laewastikuga piiskopile appi, kuid tuul oli wastu ja sundis teda Eesti rannal maale minema, kus ta mõni päew ümberkaudset maad riisus ja siis tagasipööras.

Nagu Daani ajaloo-kirjutajad jutustawad, tegi Daani kuningas Kanut VI. selsamal aastal niisamasuguse katse, kuid ka tema jõudis ainult Eestimaa ja pööras jälle tagasi, wõib olla pärast seda kui ta selle Daani lossi ülesehitatud oli, mis aastal 1218 Tallinna kindluseks muudeti.

Tähtsam oli abi, mida Meinhardile Oja- ja Saksa maal walmistati. Enne aga kui abisalgad paigale jõuda wõisiwad, tuli haigus ja rõhus elatanud piiskopi surmawoodisse. Ta kogus kõik ristitud liiwlased enese ümber kokku ja pani nendele küsimuse ette, kas nad omale uut piiskoppi soowiwad. Ning nemad, keda tema ikka meelitanud, kelle tülinaid ta alati õien-danud oli, seletasiwad: „nad tahtwat omale teist isa saada“. Liigutaw pimestus, mis neid isikliku olemise ja seisuse wahel wahet teha ei lasknud! Nad saiwad omale rõhuja, kes werewalamise teel neilt seda nõudma hakkas, mis Meinhard lipitsetes kättesaada oska-nud oli.

Meinhard suri aastal 1196 ja kirikus, mida ta Üks-külas ise oli ehitanud, saiwad selle mehe luud hauda pandud, kelle olemas olek kolme rahwale nende tulewase saatuse kindlaks määras. Wiiskümmend aastat ehk oli ta kloostri tumeduses kiratsenud, ilma et tal aimu oleks olnud, mis tähtjas osa temal weel ees oli. Ta pidi wanaks raugaks saama, enne kui ta küpse küll oli seda osa oma peale wõtma. Wististi suri ta hinge ülendawa teadmise-ga, et ta kiiduwäärilise, püha tee-konna lõpetanud on, ilmakodanik aga — waatab tema peale kui häwitusriikka langewa tähe peale, mis taewas ilmub, et häda ja wiletsust terve rahwapõlwedele tuua. — Kui meie oma tegude tagajärge nende wäärtuse mõe-dupuuks wõtame, kes wõib siis julge olla, et ka kõige auusam ette-wõte tema poolt teda mitte igawesti kurja-tegijaks ei tembelda? Kristus wõitleb püha wihaga oma rahwa, oma ajajärgu hukkamineku wastu, ta katsub parandust lüua. Tema püha agaruse tagajärg on kaks aastatuhandat täis jõledust, waimulikud wõimumed, mungaordud, risticõjad, inkwisitsion jne. Las Casas wõitleb ühe ilmajao elanikkude elamise õiguse eest teise ilmajao elanikkude juures. Tema inimesearmastus teeb seda, et kolmas ilmajagu halastamata metsikul wiisil ini-mestest lagedaks tehakse. Surelikud, missugune tegu wõib teile tõe poolest õigust anda tulewase soo tänu nõuda? Missuguse teo juures ei tule teil mitte wäri-seda, mõteldes, et teie ehk oma järeltulejatele nimeta wiletsust walmistate?

IV.

Berthold, teine piiskop.

Rooma kiriku tulewiku-lootused Liwimaal oliwad nii kuldsed, et Bremeni ülempiiskop kaua ei wiwitanud, waid wabaks saanud kohale kohe jälle uue mehe ame-tisse pani. Ta nimetas Bertholdi, ühe Hannoveri Cister-ciumi-kloostri ülema Lökkumis, Liwimaa piiskopiks. Selle mehele aga meeldis elu oma kodukohas nii wäga,

et ta teda kergesti alatise toore rahwa keskel asumise wastu wahetada ei tahtnud ning oma lahedaat põlwe tulukas kirikumõisas paremaks pidas, kui tülakat paganate pöörmise tööd. Ainult ülempiiskopi palwed ja lubadus temale 20 marka hõbedat aastas palka maksta ahwatelesiwad ta wiimaks piiskopkonda wastuwõtma. Juba sellest wõis ette äranäha, mis mees ta oli ja mis temalt loota wõis, ning ta pärastine teguwiiis kujutas teda ka peagi täiel mõedul kui harilikku, priiskawat ja wõimuhimulist munka.

Aastal 1197 tuli ta wiimaks kaupmeestega Liiwimaale ja asus Ükskülasse paigale. Siin kutsus ta kõik lugupeetud liiwlased oma juurde kokku, seletas nendele, ta olewat ainult selle pärast tulnud, et nad enestele teist isa soowisiwad, ja et ta seda olla tahtwat, tegi ta neile papi kombel selgeks: ta söötis ja jootis neid toredasti kuni tagawara jätkus. Liiwlastel ei olnud sarnase wastuwõtmise wastu midagi, kuid nad oliwad siiski liiaks mõistlikud, et oma priiust üheainsa kõhutäie eest käest äraanda. Kui ta selle pärast käskima ja maksusi nõudma hakkas, heitsiwad nad temale ette, ta olewat ainult waesuse pärast nende juurde tulnud, ja kui ta ühte põldu Holme ligidal surnuaeaks pühitsema läks, pidasiwad nad koguni nõu, kas teda mahalüüa, ärapõletada wõi uputada. Ta wabastas nad aga ise waewast lõpuotsuse kallal kaua oma päid murda, põgenes laewale ja pööras Ojamaa kaudu Saksimaale tagasi.

Seal kirjeldas ta Liiwimaa olusi sarnasel kujul, et paawst Cölestin, ehk vähemalt Bremeni ülempiiskop, tarwiliseks arwasiwad liiwlaste wastu ristiõda kuulutada, millest osawõtmine kõiki pattusi lepitaks. Berthold ise rändas selle sihiga põhja Saksamaal ühes maanurgast teise ja juba järgmisel kewadel wõis ta kaunis tugewa sõjawäega Liiwimaale tagasitulla. Selle pärast siis, et üks salakawal munk oma lobisemisega paari lollikest ristimisele meelitanud oli, arwati omal juba õigust olewat tema järeltulejale wägiwallaga seda nõuda, mida tema enesele ainult heast südamest lubati, ning ühte maad kõrbeks muuta, mis sakslasi külalistena lahkesti wastuwõtnud oli.

Berthold tuli Holme saarelossi juures maale ja wõttis

ta oma alla; see on tunnistuseks, et õelkawal Meinhard need kindlused, mille ülesehituse eest ta liiwlastelt risti-usu wastuwõtmist nõudis, tõe poolest omamaa meeste kätte oli oskanud toimetada. — Siit saatis Berthold saadiku kokkukogunud liiwlaste juurde ja päris nendelt seletust, kas nad usku wastuwõtta, s. o. tema orjadeks saada tahtwat wõi mitte. Mehiselt wastasiwad nad: ei! ja Berthold asus oma usurändajatega sinna paika laagrisse, kus pärastpoole Riia linn ülesehitati.

Sellega oli siis näokate, milleks risti-usku pöörmist tarwitati, eest äraheidetud ja liiwlastel pidi selge olema, missugust õnnistust neile petis isa õieti walmistas. Ühelmeel el kogusiwad nad selle pärast kõik kokku, asusiwad sakslaste laagri wastu paigale ja paniwad nüüd omalt poolt Bertholdile küsimuse ette: mikspärast olewat ta sõjawäega nende maale tulnud? Ainult pimestatud paawstimeelsus wõib tõendada, et tema wastus: „selle pärast, et nad usust taganenud olewat“, mitte hoopis arutu ei olnud. Liiwlased wastasiwad niisama leplikult, kui südisti: „Oled sa usu pärast tulnud, siis saada oma sõjawägi koju ja asu rahuliselt oma lossi elama. Nendelt, kes sinu usu wastuwõtsiwad, wõid sa tema pidamist nõuda; kõiki teisi sunni sõnadega oma meelt muutma, mitte lõökidega.“ Kes oli siin mõistlikum? metslased wõi salwitud mees, kes neid õndsaks tegema tuli?

Berthold nõudis pantisi nende rahumeelsuse tunnistuseks; õigusega aga ei andnud liiwlased neid temale oma eneste maal, kus neil endil ennemine õigus oli seda wõerastelt sissetungijatelt nõuda. Nad wahetasiwad sakslastega ainult odasi rahu täheks.

Kahjuks ei kestnud see rahu kaua. Mõned sakslased, kes karjamaad oma hobustele otsisiwad ja seal juures, wõib olla, päriselanikkude wara rööwisiwad ehk wigastasiwad, löödi maha. Täis wiha selle üle saatis Berthold rahu-odad tagasi ja 24-mal juulil 1198 algas esimene liiwlaste lahing, esimene lahing kodu ja kolde eest jultunud rööwlite wastu, kes kaugel kordasaadetud häbitöösi siin süüta were sees mahaloputada mõtlesiwad.

Julgelt ja metsiku sõjakisaga tormasiwad liiwlased sakslaste kallale. Kuid oh! alasti, nagu nad oliwad, ei suutnud nad raudmundris rööwlitele wastupanna. Nad aeti põgenema ja kurtes nägi inimesesoo kaitsewaim selle lahingu ühe mehise, auusa rahwa saatuse kohta haleda lõpuotsuse tegewat! — Siiski aga ei jäänud ka selle werewalamise peasüüdlane nuhtlemata. Berthold wõitles ise ühes. Ta hobune läks peruks ja kandis tema otse põgenejate keskele. Üks liiwlane, Imont, lõi ta maha ja — kas suudab selle asja õiglus, mille eest nad wõitlesiwad ja mille kadu nad nüüd aimasiwad, seda metsikut wihatundmust looduseinimeste südames wabandada? — teised kiskusiwad hingeta keha wihaselt tükkideks.

Sakslased kaotasiwad oma eestwedaja, kuid nad jäiwad siiski wõitjateks, ja tule ja mõegaga laastasiwad nad nüüd terwet maad, põletasiwad urtsikuid ja oraseid ning tapsiwad maha igaühe, keda nad kättesaiwad. See sundis liiwlasi wiimaks allaandma. Mitmed nendest laskiwad eneste kallal ristimise kombe toime panna, mis nende silmas niisama meeletu oli, kui, wõib olla, selleaegsete kristlaste eneste silmas, oliwad nõus preestrise oma kantsidesse ja maakondadesse elama asuda laskma, töotasiwad esimese maksuna nendele iga adra pealt ühe mõedu wilja ülespidamiseks anda ning pidiwad koguni sellega leppima, et kojuminewad wõitjad nende poolt saadikud üheswõtsiwad, kes nendele uut piiskoppi paluma pidiwad.

Sõja põhjuseks oli, nagu nägime, kuulmatam ülekohus ning rahutingimised oliwad wabale rahwale ärakannatamata waljud: kas tohib siis liiwlastele seda pahaks panna, kui nad esimesest wõimalusest kinnihaarasiwad, et sarnast rahulepingut murda? Waewalt oliwad Saksa sõdijad kuu aega ära, kui nad pappidega iga kauba katki jätsiwad ja otsuseks tegiwad iga munka, kes teatud aja jooksul Liiwimaalt ei lahku, surmaga nuhelda. See sundis uuesti juurdetulnud missionarisi Saksimaale põgenema ja rõemsalt saatsiwad liiwlased neile puust parwekese peal nikerdatud pea tagant järe-

le, mille nad kusagil metsas leidsiwad ja sakslaste jumalaks pidasiwad. Ainult mõned kaupmehed ja mungad, kes juba Meinhardi ajal Liiwimaale oliwad tulnud, saiwad maksu eest luba kauemaks maale jääda.

V.

Kolmandama piiskopi Alberti iseloom.

Wihatud wõerastest oliwad liiwlased sel wiisil lahti saanud ja arwasiwad nüüd tõega, et iga hädaoht selja taga on, kuid, kuna nad rõemuhüüdeid tõstsiwad, taoti neile teisel katkemata kütkeid. Ülempiiskop Hartwig andis wabaks saanud piiskopkonna oma sugulase Bremeni domherra Albert von Apeldernile ja selle kobutawa mehe juhatusel hakkas allarõhumise töö nii kindlat, korraldatud käiku käima, et iga wastupanek asjata oli.

Albert on üks neist meestest, keda waadeldes meie õieti ei tea, kas meie nende waimuannete ees auukartust tundma wõi põlastates selle peale allawaatama peame, kuidas nad neid andeid tarwitasiwad, ning kelle waimu wäe, niisama kui ka õelameelsuse poole suurem jagu inimesi ühtwiisi ainult madalalt põrmupinnalt tuima imetusega alt ülesse waatab. Wististi poleks temal iialgi korda läinud seda kättesaada, mis Meinhard kawalusega, lipitsetes toime pani, ehk seda waimustust äratada, millega Bertholdi surm Saksamaad ja kõiki põhjamaid täitis, kuid, nagu Archimedesel, läks temal ainult just seda seisukohta tarwis, et maailma kõigutada.

Kaugel sellest, et ennast, nagu Meinhard, palja hea õnne peale saatuse woogudesse kukutada ja ainult iga wäheldast tulu üksikult maast ülesnoppida, walmistas ta, weel enne kui ta Liiwimaa pinnale astus, plaani, mida ta oma terwel eluajal wankumata silmas pidas ja mille ta wiimse wiimaks kui kindel mees, kes ise oma õnne sepp olla suudab, ka täide saatis. Kaugel sellest, et, nagu Berthold, enesele hädakorraks kirikumõisa Saksamaal allesjätta, tegi ta, nii pea kui ta piiskopi ameti wastuwõtnud oli, oma ainsaks elu-ülesandeks selles ametis oma seis-

paika kindlustada, ja ehk ta küll oma koha Bremeni domkapitulis maha ei jätnud, sest et temale seda pakuti, siiski ruttas ta esimest parajat pilku tarvitama, et ennast hoopis emakiriku mõju alt wabastada. Meinhard oli otse kui pinda walmistanud ja Bertholdi surm head ilma ühestoonud, selleks toredaks, uhkeks hooneks aga, mis Liwimaal üleskerkima pandi, lõi Alberti kõrge lennuga waim niihästi plaani, kui ka kõik materjalid. Iga samm, mida ta astus, märgib teda kui kõikumata, kui suurt meest, keda miski tema kord ette wõetud sihist kõrwale eksitada ei suutnud, kes iialgi parajat pilku tarwitamata ei jätnud ja isegi kõige täbaramat asjaolu omale tulusaks teha oskas.

Tema hinge peakireks oli wõimuhimu. Selle kire täitmiseks ei kohkunud ta wara nõõrimise, armuta waljuse ja igatsugu salakawaluse eest tagasi; ja kui tema kawal politika teda wahel oma teguwiisi pehmenemata sundis, siis sündis see ainult selle sihiga, et teinekord seda julgeme oma sammusi endist rada mööda juhtida. Kus ta käskida wõis, seal paisutas ta oma wõimu kõige laiemate piirideni, ja kus ta taganema sunnitud oli, seal tegi ta seda nii osawasti, et tema tulewane edasitungimine seda wastupanemataks sai.

Tahtmata imestust äratas tema tegewus. Waatleme abinõusi, mida ta tarwitas, siis tunneme tülgaust, — jahmatama lööme, kui me ta sihti silmas peame. Selle suure, selle imestamise wäärilise Alberti siht oli waba rahwaste häwitamine ja see kõige suurem mees, keda minu isamaa, wõib olla, iiales nägi, oli tema hirmsam hukkaja.

VI.

Alberti walitsuse algus.

Mitte liiwlaste ristiuse poõrmine ei olnud Alberti pea-eesmärgiks, tal oli hoopis teine siht: ta tahtis riiki asutada ja kitsendamata wõimuga würstina selle riigi üle

walitseda. Allpool saame näha, kui hästi see tal korda läks.

Juba tema esimesed sammud kuulutasiwad seda kindlat, targu juhitud kõnnakut ette, mida ta käima hakkas. Ta sai 1198 ametisse nimetatud ja weel seltsamal aastal purjetas ta pattude andeksandmise kirjaga, mida paawst juba Bertholdile andnud oli, Ojamaale, kus ta wiiesaja mehele selle kohutawa punase risti rinna külge kinnitas, mis ühe terve aastasaja jooksul juba Palästinat werega kastis. Kuid ta ei olnud mitte, nagu tema eelkäija, sellega üksi rahul, et tal sõjawägi oli, ta otsis omale ka lepingu-osalisi ja läks selle sihiga Daani-
maale. See riik seisis sel ajal just oma hiilguse kõige kõrgemal tipul. Pärast Waldemar I-se surma walitsesiwad tema üle kolm kahtlemata suurewaimulist meest: Meklenburi, Pommerni ja Holsteini elanikkude allaheitja Kanut VI, tema wend Waldemar, kellele saatuse poolt weel suurem kuulsus osaks määratud oli, ja nende mõlemate minister, piiskop Absalon, kes juba nende isale niihästi oma isikliku wahwuse, kui oma targameelse politika tõttu tähtsaks abimeheks oli olnud. Kõik kolm kinnitasiwad Albertile oma soojemat sõprust, saatsiwad ta rohkete kingitustega tagasi ja lubasiwad talle igas tükis abiaks olla. * Jõuluks ruttas Albert Saksamaale ja läks otsekohe Magdeburisse. Siin wiibis sel korral keiser Philipp, pärast seda kui ta oma wastukeisri Otto sundinud oli Goslari linna piiramist seisku jätma. Albert oskas tema peale mõjuda, et ta nende waranduse, kes Liwimaale sõtta läksiwad, niisama kindla kaitse all seiwaks ja puutumataks tunnistas, nagu nendegi wara oli, kes Palästinas sõdisiwad, sest paawst oli ju seletanud, et pattudest lahtisaamiseks üksipuhas oli kas põhja- wõi lõunamaal inimesi mahanottida. Ka see samm mõjus kaasa, et ikka suuremad hulgad tema lipu alla ennast kokkukogusiwad, ja juba järgmisel kewadel wõis ta kahekümne ja kolme laewaga Düüna jõe suhu sissesõita.

Tal läks seda tugewat sõjawäge tarwis, sest liiwlaste wastuwõtmine oli wäga waenuline. Oma Holme saarelossi jõudis ta küll takistamata; kuid teel Ükskülasse

tungisiwad liiwlaste ta kallale ja ainult wõideldes ning mõningase kaotuse järele peasis ta sinna lossi, kus Meinhardi aegsed mungad teda rõemuga ootasiwad. Liiwlaste oliwad nõus kolme päewa peale sõjariistade rahu tegema, kuid enne weel kui see aeg otsas oli, wõtsiwad nad sakslastel ühe laewa käest ja põletasiwad ta ära. Munk omalt poolt aga lõi nad sõnamurdmise poolest üle. Kui nad mitu päewa teda Holmes piiranud oliwad, meelitas ta neid rahu tegema ja kutsus nende peamehed oma juurde wõeraks. Waewalt oliwad nad aga kõik koos, kui ta nad wangi wõttis ja ennem wabaks ei lasknud, kuni nad temale kolmkümmend poisikest pandiks andsiwad.

Siiski aga sai ta wäga hästi aru, et ta iialgi oma wõimu laiendamise peale mõelda ei wõinud, kui ta mitte abinõu ei leidnud sakslasi maal kinnipidada. Talootis õigusega seda kõige enneminne linna asutamisega toime saata wõiwat: selleks walis ja pühitses ta ühe paiga kaks penikoormat Düüna jõe suust eemal, selle jõe enese ja ühe tema haru wahel, mis weel nüüdki laewadele julget talwekorterit pakub. Et laewade käiku siia juhtida, pani ta igaühe wande alla, kes julges mõne muu ümberkaudse sadama poole purjetada, ja see keeldus oli laewameestele nii tähtjas, et nad ühele eneste hulgast, kes kord julges Musset mööda sõita, et ühel Semgalli laadapaigal käia, waenuliselt kallaletungisiwad ja ta äratpsiwad.

Nende toimetuste puhul oli usurandamise tähtaeg täis saanud ja ristisõitjad walmistasiwad ennast kojuminekule ette. Albert, kes enese ilma nendeta wäga wõimetu tundis olewat, tarwitas seda juhtumist ja läks neid saatma, et ise Saksamaal tulewaaastase sõjakäigu toimepanemiseks sammusi teha. Liiwlastelt pandiks saadud poisikesed wõttis ta ühes. Ta laskis neid Saksa kloostrites kaswatada ja pärastpoole saiwad nad tema käes kõige tegewamateks tööriistadeks ta plaani täitmise juures.

Ta saatis pealegi, nii pea kui ta Saksamaale jõudis, Dietrichi, kes juba Meinhardi asjus Roomas oli käinud, jällegi sinna. Innocenz III. oli nüüd walitsemas. Ta oli

kõige suurema heameelega walmis piiskopile kõik lubama, mis ta aga soowis, kõige pealt kinnitas ta kõik eesõigused, mida see oma uue linnale andnud oli, kui linna ennast weel olemas polnud.

VII.

Tema abinõud jäädawa wõimu põhjendamiseks. Mõegawendade-ordu.

Meie näeme, kui imetulusaks oma püüetele Albert seda ühteainsat lühikest külaskäiku oma piiskopkonnas oli teha oskanud. Ta oli pantisi saanud, kes praegusel pilgul oma isade truudust kindlustasiwad ning tulewikus terve rahwa wõrgutamise mõjuwamateks abinõudeks saada tõotasiwad; ta oli aluspõhja pealinnale pannud, mis selleks sünnis oli, et kord terve Liiwi- ja Kuuramaa ning isegi Wene ja Leedu kaupluse tublimaks ladupai-gaks saada. Sammud, mida ta järgmisel kahel aastal astus, oliwad weel südikamad.

Üks selleaegne kirjanik nimetab Albertit sugurik-kaks meheks (virum parentatum). Tõe poolest oli temal arwurikas perekond ja tema kuus wenda, kes Liiwimaa piiskopkonda nagu oma perekonna armuleiwa osaks pida-siwad, oliwad temale kõigest jõust abis kõiki ta plaanisi täide saatmas. Nendele tegi ta ülesandeks Saksamaal suurte kaubanduse-kasude ettekiitmisega kodanikka uuele linnale nõutada, mida ta ise aastal 1200 alles tõesti ehi-tama läks.

Ruumika wälja peal kerkis Riia linn ühe Liiwi küla kõrwal üles ja juba selsamal aastal wõis Albert oma domkapituli Ükskülast, ehk nagu teda waremine nime-tati: Ikeskolest, sinna ülewii ja peakirikut sissepühitseda. Uue linna, nagu ka terve maa, mida oma allaheita ta kindlasti otsuseks tegi, pühandas ta oma kodulinna Bremeni kaitsjanna, neitsiliku Jumala Emale. See oli samm, millest kõige peenem politika wäljapaistab. Sellel taewalisel ainuwalitsejal nimelt polnud tarwis maapeal-seid wõistlejaid karta, tema nimi täitis nendel aegadel

iga rinda waimustusega ja siiski oli ta—liig armuline, et selle üle iiales aru nõuda, kuidas tema waraga ümberkäidi.

Kuid isegi taewa-kuninganna walitsus, kui auuwäärt see riigiwaltseja kristlaste silmas ka olla wõis, oli paganate keskel wäga wankuw, kui mitte ilmlikka mõekasi tema alatiseks toetuseks appi wõtta ei osatud. Üleüldiselt walwas küll Albert ise terve walitsusekorra üle, kuid et teda üksikult igas paigas küllalt mõjuwaks, s. o. rõhuwaks teha, selleks läks tal mehiseid abilisi waja. Kõige ligema abinõu pakkus temale siin laenu-olukord. Küll ei olnud temal weel seda õigust aadelisi laenumaid asutada, mis würistidel oli, ka oli see ju kuulmatam wägiwalla-tegu maad ärakinkida, mis sugugi tema päralt ei olnud ja kus omal ajal tema eelkäijaid ainult armu poolest wastuwõeti, kuid mõlemad takistused toimetas tema nägemata ülemwalitseja mõju kõrwale. Kas ei olnud taewa-kuningannal kahtlemata kõik würistiõigused ja kas ei pühitsenud tema nimi iga tegu? Nii siis andis ta, ilma kaua kaksipidi mõtlemata, kahele ristisõitjale, Konrad von Meindorpile ja Daniel von Bannerowile, laenumõisad, esimesele—Üksküla lossi, millest, nagu lugeja mäletab, ainult wiies jagu waimulikkude päralt pidi olema, teisele — Liiwi kantsi Lennewardi, mille kohta waimulikul seisusel miski omanduse-õigust ei olnud.

Meindorp ja Bannerow: nendega siis alustab see pikk nime de rida, mille hulgas wist kahte ei leidu, mida mitte lõpmata kordasi walusate pisarate ja needmistega ei oleks nimetatud. Nende laenumeeSte õiguseid ei tehtud kindlaks, kuid just selle tõttu oli neil woli kõik omale wõtta ja kõik teha, mis nad aga mõega wõimul toime panna ja kaitsta suutsiwad. Nende kohuseks oli alati wõitlusele kiriku eest walmis olla, kõige pealt aga oma maakonna elanikkude üle walwata ja nende waimu maharõhuda.

Ka sellest abinõust ei arwanud Albert weel küllalt olewat, sest ta aitas ainult saadud wõitu kindlustada, mitte aga wõidetusi suurendada. Waewalt wõis kõikide wasallide poolt agarat wõitlemist piiskopi wõimuringi

laiendamise eest loota. Ristisõjad aga oliwad wete-wood, mis praegusel korral küll iga aasta Liiwimaa ran-nale laenetasiwad, aga ka jälle tagasimõõnasiwad ja piiskopi niisama abita mahajätsiwad, nagu nad tema eest-leidnud oliwad. Kuidas pidi selle pärast siis asjalugu kujunema, kui kord waimustus otsa lõppis ehk kui sise-mised sõjad Saksamaale wõimatuks tegiwad iga aasta terveid wägesi neitsi Maarja toetuseks ohwerdada? Juba see iseseiswus, mida Albert kättesaada püüdis, pidi, nii pea kui ta tema wäljakuulutas, suurema jao ta kaitsjatest temalt riisuma. Ta hakkas selle pärast aegsasti arwama, kuidas enesele oma kindlat kaitsewõimu, oma jäädawat sõjawäge luua, mis temale midagi maksma ei tuleks, ning selle oma soowi saatis ta rüütliordu asutamise-ga täide, milleks Palästina tarwilised eeskujud andis.

Need sõjariistus munkade ehk waimulikkude sõdi-jate seltskonnad käiwad nende tumedate aastasadade kõige enam isewärki sünnituste hulka, selle pärast ei ole mitte üleliigne nende tekkimisele silmapilkset tähelepa-nemist pühendada.

Lõtw ühendus riikide wahel laenuolude walitsuse puhul, kuningate nõrkus, seaduslise korralduse puudus ja sellest tekkiw hõlpsus, millega iga üksiku lossi omanik ennast iseseiswaks tunnistada ja kõige alatimate kuritööde eest nuhtlemata jääda wõis, kõik see täitis keskaja wältusel Lääne-Europa korratuse, rööwi- ja mõrtsuka-töödega. See olukord pidi wiimaks ärakannatama-taks saama ning ta sundis, wist esmalt sarazen-laste juures Hispanias, teatud osakonna auusaid ja wahwaid mehi isepäinis ühenduseks kokkuliituma, mis omale ülesandeks tegi sõjariistadeta süütaust kaitsta ja õigust, woorust ja auusust mõega abil maksma panna, sest et seadused seda teha ei suutnud. Need mehed tegiwad oma keskel lepingu seadluste kohta, mille järele nad sarnasel korral kohustatud oliwad toimetama, niisama kui ka eelkatse ja teiste kombete kohta, mis uute liikmete wastuwõtmise juures täita tuliwad. Nad rändasiwad ratsa maal ringi, millest nad nime rüütli-

(ratsanikud) said, kaitsesivad naisterahwaid ja mitte-sõjakaid reisijaid, nuhtlesivad kinnitabatud kurjategijaid kohe jala pealt, kui nad nende üle wõitjateks jäiwad, ehk kui nad allaandma pidiwad, siis maksis peagi mõni õnnelikum seltsimees nende eest kätte.

Tõsi on, et igas enam ehk vähem korraldatud riigis sarnast ühendust kuulumata asjaks ja, tema hea sihi peale waatamata, nuhtluse wääriliseks pidada tuleks, kuid nendel aegadel, kus kõik inimliku seltskonna sidemed katkestatud oliwad ja tema liikmed enam üksteise kõrwal, kui üksteisega koos elasiwad, nendel aegadel oliwad sarnasel ettevõttel kõige tulusamad tagajärjed ja peagi hakati igalpool niisamasuguseid ühendusi asutama. Prantsusemaal, Inglismaal, Saksamaal ja Itaalias tekkis hulk rüütli, kes wiimaks iseäranis kodaniku-seisuseks riikides said.

Waimulikkude wõimumeeste kawal waim ei jätnud mitte kergesti asjaolu tähelepanemata, mis neile kasu tuua wõis; ja millest wõisid nad suuremat tulu loota, kui seltskonnast, mis niisama kiriku kasude eest wõitles, nagu selleaegsed juba olemas olewad ühendused õiguse ja õigluse eest? Kui selle pärast ühe niisuguse seltskonna peawanem, mis aastal 1099 Jerusalemmas haigete eest hoolekandmise otstarbeks asutatud oli, ka rändajatele kaitseks reisi teel olla ja usu eest wõidelda töötas, oli paawst kohe walmis oma luba selleks andma ja tõstis aastal 1118 selle nõndanimetatud hospitallaste ühenduse rüütlorduks. — Kaks aastat pärast seda tekkis teine sarnane ühendus, templiherrade ordu, ja aastal 1190 kolmas, Marianide ehk Saksa rüütlite ordu. Kõik nende ordude liikmed töötasid, nagu mungadki, waeseks, karskeks ja sõnakuulelikuks jääda, peale selle aga ka veel kirikut kaitsta. — Wiimase töötuse korraliku ja hoolaka täitmise eest oli neil luba kõiki teisi töötusi mitte pidada; sest ehk küll üksikutel orduliikmetel miski oma wara ei olnud, said siiski ordud ise kingituste ja rõõwimise läbi kolerikkaks, ja kui rüütlid ka naist wõtta ei tohtinud, ei peetud tütarlaste teotamist ja sohinaste pidamist nende juures peaaegu patukski. Selleks sai auuwäärt rüütliseisus waimulikkude meeste käes!

Albert tundis seda tulu, mida need ordud sõdades türklaste wastu toonud oliwad. Kui tal korda läks sarnast asutust Liiwimaal elusse kutsuda, siis näitasid kõik ta soowid täidetud olewat: tal oli alati walmis sõjawägi ja tal polnud enam tarwis wäljamaa ebaus ja kõlwatuse käest nii aralt abi ja toetust kerjata.

Ühes wana Dietrichiga Toraidast, keda ta ühe Düüna jõe suus uuesti ülesehitatud kloostri ülemaks nimetas, ja oma enese wenna Engelbertiga, kes temale aastal 1201 hulga kodanikka uue linna jaoks ühestoonud oli ja selle peale Riia kapituli praostiks tehtud sai, töötas ta siis plaani walmis, mida Innocenz III. kohe heaks kiitis ja kinnitas. Mõegawendade ordu asutati aastal 1202. Aadeli- ja kodaniku-seisusest mehed astusid suure õhinaga ta liikmeteks.

Nad töötasid, nagu teised rüütlidki, karskeks ja waeseks jääda, paawsti ja piiskopi wastu sõnakuulelikud olla ja südisti uskmata wastu wõidelda, üleüldse oliwad neil templiherrade seadused. Nende wälimiseks tundemärgiks oli walge mantel, mille peale punane rist ja mõek ömmeldud oliwad. Oma esimeseks ordumeistriks said nad wahwa sõdija Vinno von Rohrbachi ja elu ülespidamiseks lubati neile kolmas jagu nendest maadest, mida nad paganatelt tulewikus ärawõidawad. Albert ise laskis ennast ordu liikmeks wastuwõtta, osalt selle sihiga, et enam lugupidamist tema wastu äratada, teiselt poolt aga, et teda nii täitsa oma nõusse wõita.

Nüüd oli Albert nii kaugel, et ta Liiwimaa ärawõitmisele täitsa sellesama kuju anda wõis, nagu Palästina sõjal oli, kuid tema ajas oma asja palju targemine ja palju parema õnnega. Asias läksid kõige tulutootamamad ettevõtted nurja, sest et sõjawäed ikka mitmepeaga peletise sarnased oliwad, kes paigast ei saa, selle pärast et ta igalepoole korraga kipub, siin selle eest aga, kus üks suurte waimuannetega mees terwet asjade käiku juhtis, siin õnnestas kõik, mis ette wõeti. Siiski oli piiskop ometi warsti sunnitud ordu asutamist kahetsema. Wäga peagi puges nimelt orduliikmete meeltesse isesugune seisuse-uhkus, mis nendel aegadel üleüldse väga upsakalt ja metsikult möllamas oli. Uued rüütlid ei

tahtnud enam ennast taltsa sõnakuulmisega preestrimütsi alla alandada, ja ehk küll Albert oma osawusega ja oma waimu ülemate omaduste tõttu halbu tagajärgesi eemale hoida ehk vähemalt pehmenada oskas, siiski ei suutnud tema vähem arusaajad järeltulejad enam tema jälgedes edasikäia. See ordu tegi jutu ennemuistsest basiliski-madust, kes oma isa tapab, tõeks, sest tema oli see, kes pärastpoole piiskopliku wõimu hoopis häwitas.

VIII.

Kaupo. Uuesti alustatud ristiusku pöörmine. Kommetimäng.

Nende tähtsate etteawõtete puhul walitses Liiwimaal sügawam rahu. Preestrid jätsiwad oma paganate pöörmise õhina soiku ja liiwlased, kellel oma pandiks antud pojad meeles seisiwad ja kes midagi sellest ei aimanud, mis Albert wahe peal oli toime panna suutnud, ka nemad oliwad wakka, waatasiwad pealt, kuidas uus linn kaswas ja kuidas ikka uued sakslaste hulgad tuliwad ja läksiwad, ilma et nad selle pärast sõjariistu kättewõtnud oleksiwad. Ka semgallide, kuurlaste ja leedulastega oli Albert rahu teinud ja seda rahu paganate kombel ohwritega kinnitada lasknud. Mõned tähtsuseta laastamise-käigud arwamata, mille puhul sakslased ennast semgalidega, liiwlased ennast aga leedulastega ühendasiwad, ei olnud mitu aastat ühtegi waenulist kokkupõrkamist olnud.

Albert tarwitas seda rahuaega, et liiwlasi eneste keskel tülisse ajada, ja toimetas seal juures oma hariliku õelusega. Ta meelitas ühe hiljuti ristitud liiwlase, sellesama Kaupo Toraidast, keda Dietrich kord terweks teinud ja ristitud oli, nii kaugele, et ta oma ristiusku pöörjaga Rooma läks. Seal esiteleti teda paawstile kui Liiwimaa kuningat ja see uhke waimulik walitseja, kes keisri oma jalgu suudlema sundis ja kuningriikisi kingituseks jagas, oli nii lahke ja armuline, et ta põhja metsalist

kaisutas ja temale kõigipidi oma südamelisemat sõprust tunnistas. Ta olewat tema aadeli-seisusesse tõstnud, vähemalt lahkus Kaupo Roomast rohkete kinkidega. Sellel politikal oli tagajärg just niisugune, nagu loodeti. Kaupo oli täitsa nende imeasjade sügawa mõju kütisis, mida ta silm esimest korda nägi, saadud auustusemärgid ja kingitused mõjusiwad meelitawalt tema waimuolu peale ja ta sai oma isamaa äraandjaks ning kõige kardetawamaks tööriistaks munkade käes. Tema läbi saiwad nad alati õigel ajal kõikidest tema suguwendade plaanidest teateid ja ta ise aitas kaasa wiimaseid häwitada.

Kõigi nende etteawalmistuste järele arwas Albert wiimaks paraja pilgu tulnud olewat seda tööd ennast alustada, mille jaoks kõik need sammud tehtud oliwad. Kui ta selle pärast aastal 1204 omalt iga aasta korratud Saksamaa teekonnalt hulga munkadega uue kloostri jaoks Düüna jõe suus ja suure salga ristisõitjate ja mõgawendadega tagasi jõudis, wõttis ta nõuks pooleli jäätud liiwlaste allaheitmist jällegi edasi ajada ehk, kroonika ütelust mööda, „wiinapuu-oksi Issanda wiinamäel rohkendada.“

Selle sihiga saatis ta oma laenumehet Meindorpi tarwiliselt suure hulga sõjariistus meestega Üksküla lossi, mis omal ajal sellesama Meindorpile küll laenuks lubatud oli, siiski aga mitte weel tema käes ei olnud. Liiwlased laskiwad tema rahulikult lossi sisse ning ta teatas neile, piiskop olewat oma wõerastega teel ja tahtwat nendega isalikult nõu pidada. Liiwlased aga oliwad nii mitu korda juba piiskoppide isalikku olemist tunda saanud, et nad paremaks pidasiwad kohe äraminna. Järelejõudnud sakslased ajasiwad neid taga kuni teise Liiwi kantsi Lennewardini ja sealt edasi kuni Ascheradeni; igalpool põgenesiwad etteawalmistamata liiwlased eest ja sakslased põletasiwad külad tuhaks, wõtsiwad kantsid sisse ja niitsiwad wiljaorased maha, et mahajääwatele hoiusalkadele moona-tagawara muretseda. See sundis liiwlasi wiimaks rahu tegema, ristimist eneste kallal toime panna laskma ja oma lossisi käest äraandma; kõige pealt heideti nad Ükskülast hoopis wälja — neid

ei peetud selle wääriliseks, et nii kindel paik nende käes wõis olla.

Et seda kiiduwäärt tööd kristlikul wiinamäel pühitseda ja liiwlaste toreduse ja hiilguse läbi ligitõmmata, laskis Albert järgmisel talwel Riias ühe nõndanimetatud kommeti- ehk prohwetimängu etendada. Ettekande aineteks oliwad Kiideoni, Taaweti ja Herodese sõjad, „et paganad õpiksid, kuidas tõsise rahule ja igawese õnnele wõib jõuda.“ Need waesekesed aga oliwad seda juba küllalt selgesti oma eneste kallal äranäinud, ja kui Kiideon wilistlastega wõitlema hakkas, paniwad nad kõik jooksu; õigusega löiwad nad kartma, et ta wiimaks ka nende kallale asuda wõiks.

IX.

Liiwlaste esimene katse wabadust tagasiwõita. Nende allaheitmine.

Albert kartis, et praegu äratehtud wägiwalla-teod ehk wenelasi kättemaksule äritada wõiksid, ta saatis selle pärast kawala Dietrichi Polozkisse, nagu Meinhard omal ajal teinud oli, et kuninga Wladimiri sõprust wõita.

Tema saadik jäi aga hiljaks. Hiljutine ülekohtune raurikkumine oli liiwlastele selgesti näitanud, et nad kadunud on, kui nad mitte kõiki abinõusi ära ei katsu, et truuduseta wõeramaalastest lahtisaada. Ako, üks wahwa wanem, andis neile elawalt selleks nõu. Nad walisid siis sellesama Ako oma rahwa peanõuandjaks ja ka tema omalt poolt oli Polozkisse tõtanud, et liiwlastele nende maksuülemalt kaitset otsida.

Wladimir kutsus mõlemad saadikud oma ette ja küsis mungalt, mis sihiga tema ja ta seltsimehed Liwi- maale olewat tulnud. „Rahu ja sõpruse pärast“, wastas Dietrich preestriliku häbematusesega, kuid kõik, mis wiimasel ajal juhtunud oli, ja Ako teated käisid liiaks lausa tema tõenduste wastu, nii et Wladimir salaja ennast sõjale ette walmistama hakkas. Üks rahaahne

minister aga ilmutas tema plaani Dietrichile ja wiimane leidis abinõusi sellest Riiga teateid saata, kus kohe ennast wastupanekule walmisseadma hakati.

Kui kuningas nägi, et ta äraantud oli, saatis ta munga ühes saadikutega tagasi, kes ühel koosolekul Wogene jõe kaldal, mis Üksküla ligilähedal Düüna jõkke woolab, tüli üle liiwlaste ja piiskopi wahel otsuse tegema pidid. Albert ei tulnud koosolekule. Ainult kaks meest hiljuti ristiusku pöördute hulgast ilmusid kas lihtsalt uudishimu kihul ehk aga ka salakuulajatena. Täie õigusega löiwad liiwlastel nad kui äraandjad maha ja sõjatuli löi lõkendama.

Hakatusel näitas õnn õige asja poole kalduwat. Sõjawäe eesotsas, mis ennast kõigist Liwi maakondadest kokkukogunud oli ja mille hulgas mõned lätlastedki olid, wõttis Ako Holme lossi sisse, riiwas koguni Riia linna müürisigi ja sai kaunis rohkesti saaki. Kui aga üks jagu sellest sõjawäe-kogust teisale läks, tungisid sakslased mahajäänud osa kallale. Düüna kaldal algas werine taplus. Alasti liiwlastel said löödud ja wahwa Ako ise raiuti tükkideks. Selle tagajärg oli, et Holme jälle sakslaste kätte tagasilanges. Kõik selle maakonna wanemad laskis Albert, nagu kurjategijad, raudu panna ja saatis nad Saksamaale, kus nad kaugel kodust wiletuses oma päewi lõpetasid. Teistega oli ta nõus esialgul rahu tegema.

Oma isade usust taganenud Kaupo oli ennast juba waremine sakslaste kilda löönud ja elas peaaegu alati nende linnas. Muidugi olid sel põhjusel ta suguwennad tema kantsi teisele andnud ja tema waranduse ärawõtnud. Kättemaksu tuhinal ässitas ta nüüd kristlasi omalt poolt uuele waenlusele, milleks need juba muidugi igatahes walmis olid, ja kui rüütlid semgallidega üheskoos rööwikäigule läksid, oli ta ise selle sõjawäe jao pealikuks, mis tema endist kantsi piirama jäi. Kantsi peale jooksti tormi, wõeti ta sisse ja süüdati põlema; hulk Kaupo sugulasi löödi maha, ainult mõned nendest suutsid peaseda ja põgenesid ühe teise wanema, Tabreli, ligi olewasesse kantsi, kes ennast nii waprasti kaitses, et waenlased warsti taganesid ja oma südant

ainult ümberkaudse maa laastamise ja riisumisega lahutasiwad.

Nüüd wiimaks alles tuli Wladimir oma sõjawäega Liiwimaale Asjata katse järele Ükskülat sissewõtta hakkas ta Holme lossi piirama ja kutsus liiwlased ja lätlased omale abiks. Esimesed ilmusiwad ka tõesti, kuid lätlased, kellel senini weel ei olnud sakslastega tüli ees olnud, tõrkusiwad wastu. Juba oli kindlus suures kitsikuses, juba aeti ta müüride ees puid hunikusse, et teda tuleroaks teha, kui korraga teade laialilagunes, üks Saksa laewastik sõitwat Düüna jõe suhu sisse. Üleüldine hirm wõttis wenelaste keskel maad ja nad tõttasiwad rutuga koju tagasi.

Nüüd kadus ka liiwlaste julgus. Nad wõtsiwad kõik tingimised wastu, mis sakslased nendele ettekirjutasiwad, ja tegiwad rahu. Kaupole anti tema ärahawitatud kants jälle tagasi, Lennewardi ümberkaudseid elanikke sunniti Bannerowile iga aasta maksu wiljana maksma, preester Alobrand rändas ringi ja jaotas terwe maa kirikute jaoks kihelkondadesse, igalpool ehitati kirikuid ja pandi preestrid ametisse. Liiwlased ise pöörasiwad endid wiimaste poole palwega tülinaid omanduse asjus õiendada, mis eelminewa werise korratuse wältusel tingimata oliwad tekkima pidanud, ja see andis sakslastele põhjust ka kohtuniku ametit pärisrahwa keskel oma kätte kiskuda. Nad saatsiwad igasse maakonda mehi, keda nad adwokatideks nimetasiwad ja kes peagi, kroonikakirjutaja tunnistust mööda, koledamat ülekohut tegema hakkasiwad.

Kuna see kõik aastal 1205 päris Liiwimaal sündis, oli Daani kuningas Waldemar II. suure sõjawäega Saaremaa randa jõudnud, et sealsete elanikkudele nende rõwimisi kättetasuda. Ta laastas nende maa ära ja ehitas koguni ühe lossi üles, et aga keegi tema sõjawäe hulgast sinna elama jääda ei südandanud, pistis ta tema põlema ja pööras omale maale tagasi.

X.

Liiwimaa saab riigi-laenumaaks.

Selle tagajärjed.

Albert jäi oma eesmärgile truuks ja rändas iga aasta ise Saksamaale, et elawamat toetust enesele muretseda, ning alati läks see tal korda. Palju Saksa krahwisi, hertsogisi ja piiskoppisi tuli temaga igakord ühes ja põhja Saksamaa würsti-sugukondade hulgas leidub wist wäga vähe neid, kelle esiwanemate seast mitte mitmed Liiwimaal sõdinud ei oleks.

Ka aastal 1206 kuulutassee põhja Kukupeter Friisimaal, Westphalenis ja Saksimaal ristisõda ja läks siis keisri enese jutule, et ka temalt kaasaaitamist nõuda. Philipp aga läks, õiguse pärast, enesel abi rohkem tarwis kui piiskopil, sest ehk küll ta wastane Otto IV. seekord juba Inglisemaale oli põgenenud, kandis ta siiski oma korratusesse sattunud riigis enam walitseja nime, kui et ta selle nimega ühendatud wõimu osaline oleks olnud. Siiski andis ta piiskopile, mis ta anda wõis, nimelt lubaduse iga aasta 100 marka hõbedat abiraha maksta ja nimetas peale selle Liiwimaa, kui Rooma riigi maakonna, tema laenumaaks. Wististi lootis auuahne preester ennast selle sammuga hoopis wabaks teha Bremeni ülempiiskopi käsu ja ümberkaudsete würstide wõimu alt ja kõige pealt kindlat mõju Saksa asunikkude ja mõgawendade peale Liiwimaal saada, kuid wiimaste juures oli sellel tema teguwiisil just ümberpöördud tagajärg.

Senini oliwad mõgawennad nimelt piiskoppi oma ordu liikmeks lugenud ja otsekoheselt iga asja üheskoos temaga ajanud, nüüd aga, kus ta keisriliku laenuandmise läbi nendest kõrgemale kerkinud oli, ärkas uhke rüütliwaim nendes ja tormiliselt nõudsiwad nad temalt lubatud kolmandikku kõigist maadest oma täieliseks omanduseks. Et see nõue Albertile hoopis ootamata tuli ja ta selleks liiaks nõrk oli, et ilma mõgawendadeta läbisaada ehk et neid ärasaata, siis täitis ta pika wiivi-

tuse järele wiimaks nende tahtmist. Wõidetud maa jagati kolme jakku: ta ise wõttis enesele Toraida maakonna, orduwennad Wõnnu ümberkaudse maa; Metsepoole maakond langes jällegi piiskopi kätte.

Albert andis ordule tema kätte langewa maaosa kohta kõik walitsuse-õigused, mis ta ise keisrilt saanud oli, ja jättis omale ainult ühe neljandiku kiriku-sissetulekutest, kuid rüütlid polnud siiski rahul. Nad nõudsiwad, et ta nendele ka kolmandama jao mitte veel allaheidetud maast täieliseks omanduseks anda tõotaks. Sarnane toimetuse oli Rooma kiriku tegewuse piirides väga harilik; juba ammu oli tal wiisiks maid kingituseks jagada, mis mitte tema omad ei olnud, et sel teel neid omale saada. Siiski aga pidas seekord Albert paremaks sarnase annetuse naeruwäärsust enesele kilbiks wõtta. Rüütlid aga ei jäänud rahule. Tüli läks ikka ägedamaks, iseäranis siis, kui üks mõegawend oma meelepahas ordumeistri Vinno aastal 1208 mahalõi ja auuahnem Volquin von Winterstädt selle ameti peale sai; ei jäänud muud nõu üle, kui paawsti wahemeheks paluda.

Aastal 1210 määras Innocenz, et see jagamine, mis juba toime pandud on, igaweseks ajaks maksma jääma peab. teiste maade kohta aga ei tulewat midagi kindlaks teha, enne kui nad tõesti ärawõidetud on. See pani igawesti wältawa tuliseemne idanema. Ette äranäha wõis, et sellest ajast peale iga õnneliku wälimise sõja kannul tingimata sisemine waenlus käima pidi, nii pea kui äramäärata tuli, kelle oma wõidetud maa pidi olema.

See kolmandama jao käest äraandmine, milleks Albert sunnitud oli, ja selle läbi tekkinud wahakord piiskopi ja ordu wahel oliwad põhjuseks, mis pärastpoole piiskopi walitsusele otsa peale tegi. Ka tundis piiskop nii suurt tuska sellest sunnitud sammust, et ta sellest saadik igatwiisi ordu haigendada katsus, nii et Innocenz pärastistel aastatel tarwiliseks pidas Daani ja Rootsi piiskoppisi ja ka Nikolai-kloostri ülemat Dütina jõe suus paluda, et nad tema auuwäärilist wenda (venereabilem fratrem) Albertit — kui tarwis, wande alla pa-

nekuga — keelaksiwad rüütli õelalt haigendamast (ne malitiose vexet).

Waeste liiwlastele oli see jagamine veel palju kahjulikum, kui piiskopile, sest nüüd oli nende allarusumine wast kindlasti korraldatud. Senini oliwad nende riisujad ja rõhujad ikka enam ehk vähem tagasihoidlikult toimetanud, sest et nad nende silmas üldine omandus oliwad; kõikide omakasu kaitses neid üksikute ahnuse eest; et iga kitsikus ikka terwesse rahwasse korraga puutus, siis oli neil wahest siiski wõimalik olnud wastuhakata, nüüd aga saiwad nad ükshaawal jagajate rahaahnuse ohwriks tehtud. Mitte ainult ei tohtinud piiskop enam sellest hoolida, mis rüütlid oma maaga tegiwad, ja ümberpöörnud, waid ka seda maad ennast tükeldati jällegi väiksemate jagudesse, mis üksikute mõegawendade ja laenumeele meelewalla alla anti. Igal mehel oli nüüd iga tuju jaoks waba, isepäinis tallermaa ja teatawasti on inimene otsata õelam ja kõlwatum, kui inimesed. Sellest jagamise ajast peale oli liiwlaste priius tõe poolest häwitatud ja tema wahete wahel uuesti elusse ärkamine ei olnud muud, kui hingeheitja surmakrambid.

Juba aastal 1206 näitab ordu enesele sõjariistade ladupaiga ehitatud olewat, mis pärastpoole ka ordumeistrite asupaigaks sai. Ta walis selleks maakonna, mis ühe väikse Wendi suguharu päralt oli, kes Kuuramaalt Windawi jõe kallastelt Riiga põgenenud ja wiimaks sisemisel Liiwimaal elama oli asunud. Sellelt rahwalt sai uus kindlus Wõnnu nime. Pärastpoole ehitati Ascherade ja Segewoldi lossid üles ja anti lossi-sundijate (vogtide) hoolde, kes ennast peagi komturideks muutsiwad. Iga uus loss aitas liiwlastele pealepandud iket ikka rõhuwamaks teha.

Piiskopi tähtsamad lossid sel ajal oliwad Toraida, mille ta Kaupole tagasikinkinud oli, Üksküla, Holme ja Lennewardi kindlustatud paigad; wiimases lossis asuwa wasalli truudusemurdmine tõi temale aga veelgi tähtsa lisa. Dütina kaldal oli nimelt ühel väiksel Wene würstil kindel loss Kukuensis, mida nüüd Kokenhuseniks hüü-

takse. Et ta liiaks nõrk oli sõda pidama, siis oli see würost kohe, kui waenlus liiwlaste wastu algas, sakslastega rahu teinud, seda rahu pärast uuesti weel kord kinnitanud ja terve aeg auusasti erapooletuks jäänud. Bannerow, tema naaber, wõttis nüüd aga nõuks temale mõne nende wahel juhtunud eratülina eest kättetasuda. Ta laskis oma mehed öösel salaja üle müüri Kukenoisi lossi sissetungida, kuna ta ise — salalikud inimesed on ikka arad — kusagil ligilähedal peitu jäi, et oma kelmistüki tagajärge äraoodata. Kõik läks tema soowi mööda. Wene kaitsesalk aeti pakku, würost Vesceka wõeti wangi ja pandi seniks ahelatesse, kuni piiskopi heaksarwamine tema üle otsuse teeks.

Alberti salakawal iseloom ilmutas ennast ka siin. Ta näitas silmakirjaks ülipahane oma wasalli truudusemurdmise pärast olewat, laskis aga siiski würost ainult selle tingimisega jälle wabaks, et ta Saksa kaitsesalga oma lossi wõtta lubas. Mis sarnase sammu tagajärg oli, seda oli Vesceka liiaks tihti juba teiste kallal näha saanud; kui ta selle pärast paraja pilgu leidis, tappis ta Saksa kaitsesalga maha, ja kui Albert sõjawäega lähenes, pistis ta lossi põlema ning põgenes ise ära. Aastal 1208 laskis piiskop lossi uuesti ülesehitada ja andis ta Rudolf von Jerichole laenuks, kuid selle tingimisega, et kolmas jagu lossi päralt olewat maad ordule jäi.

Sarnased sündmused annawad liiaks selge kujutuse selle aja mõtte- ja teguwiisist, sellepärast ei tohi neid, kui tähtsuseta juhtumisi, tähelepanemata jätta.

XI.

Sõjad Läti rahwastega. Lätgallide allaheitmine.

Praegu jutustatud ettewõtete abil oliwad liiwlased esialgu allaheidetud ja sakslased, kes nagu sõoja paise terve maa üdi kallal õgisiwad, asusiwad teise rahwa, lätlaste, kallale.

Liiwimaal ja tema ümberkaudu elasiwad seekord

õieti kolm sedasugu rahwast: semgallid, leedulased ja lätgallid *), kuid nad kõik oliwad üksteisega waenluses.

Semgallide eestwedajaks oli sel ajal, kui Albert Liiwimaale tuli, wahwa Westhard **), kindel, julge mees kahtlemata targa peaga, kes wäärt oli oma rahwast nii kardetawal ajal juhtima, kes wäärt oli wõidumeheks jääma, kuid — saatus ei lasknud talle seda osaks saada.

Et semgallid liiwlastega alalises wihawaenus elasid, siis ei wõinud see neile mitte ükspuhas olla, et Meinhard wiimastele lossisi ehtas, ja meie nägime ka, kuidas nad kohe Ükskülat lõhkuma tõttasiwad. See katse läks nurja ja nad oliwad targad küll selleks, et teda mitte korrata, seda enam et warsti selle järgi liiwlaste ja sakslaste eneste wahel tülinad tekkisiwad.

Aastal 1199 aga keelas Albert laewadele ära Musset mööda ülesesõita ja Semgallimaal kaupasi selle maa saaduste, kasukanahkade ja wilja, wastu wahetada. See oli wist põhjuseks, mis Westhardi aastal 1201 sundis teistkorda sakslaste wastu sõtta minema ja Holmet piirama hakkama. Ka see ettewõte ei õnnestanud. Westhard nägi, et wõitleminetugewamate wõeramaalastega asjata oli, ta wõttis selle pärast nõuks neid omale tulusaks teha, pakkus rahu ja pani neile ette lepingut oma ühiste waenlaste, leedulaste, wastu teha, kus juures ta neid oma terve sõjawäega toetada lubas. Albert oli liiaks ettewaatlilik, et sarnast pakkumist tagasilükata, Westhardi tarkus aga keelas teda lepingu wastuwõtmisega semgallidele kahju tegemast. Nad saiwad lepingu-osalisteks, ilma et sakslased katsunud oleksiwad oma seltsimeestele liiga teha.

Peagi ilmus wõimalus uut lepingut tegewaks teha.

*) Semgallide ja lätgallide selleaegseid elupaikasi näitab juurdelisatud wäike kaart, vähemalt nii täieliselt, kui minul mu praeguse Liiwimaalt eemaloleku puhul wõimalik oli teda kokku seada.

**) See nimi on nähtawasti wõltsitud; Westhardi iseloomu õpime tema teguwiisist tundma.

Leedulased wõtsiwad aastal 1204 rööwimisekäigu Eesti-
maale ette, ja kui nad Riia lähedalt möödaläksiwad,
wiisiwad Riia kodanikud nendele toitu ja jooki teele
wastu ja julgustasiwad neid selleks ettewõtteks. Wae-
walt oliwad nad aga oma teed läinud, kui alati
tegew Westhard linna ilmus ja sakslastele nõu andis
neidsamu leedulasi nende tagasituleku teel luurata ning
ootamata nende kallaletungida. Kristlased oliwad
waenlastega, kelle wastu nad hiljuti lepingu tegiwad,
sõprust joonud, niisama kergesti otsustasiwad nad nüüd
jälle neid oma uusi sõpru kimbutada. Nad asusiwad
semgallidega metsa peitu, ja kui leedulased, sakslaste
poolt nähtud sõprust usaldates, ilma midagi paha aima-
mata oma wankritega ligi tuliwad, tormasiwad nad
nende kallale, tapsiwad tuhat kakssada meest ühes nende
pealikuga maha ja löiwad niisama külmawereliselt pärast
lahingut ka kõik Eesti wangid surnuks, keda nad sõja-
saagi hulgas leidsiwad. See kaotus olewat Leedumaal
nii suurt meelegeitust sünnitanud, et ühesainsas külas
viiskümmend naist ennast ülespoosiwad.

Mõlemil järgnewal aastal wõitles Westhard, kui
sakslaste truu seltsimees, ühes nendega mitmes lahingus
hea õnnega liiwlaste ja leedulaste wastu; kuid üks
sissetungimine wiimaste maale, milleks ta aastal 1207
nõu andis, lõppes nii õnnetult, et sakslased otsuseks
tegiwad tulewikus mitte enam temaga ühes sõtta minna.
Selle asemel aga ajas ta ise järgmisel aastal leedulased
wõidurikkalt oma piiridest välja.

Sellest ajast peale näitawad semgallid kuni 1217
aastani rahus elanud olewat; põhjuseks oli wist see, et
Westhardi wahwus neid niihästi paganatele, kui krist-
lastele kardetawaks teinud oli, pealegi oli wiimastel juba
muidugi tegemist küll teiste rahwaste allarõhumise kallal.
Leedulastega aga oli lugu teisiti. Peaaegu iga aasta tungi-
siwad nad Liiwimaale ja oliwad üleüldse nii sõjakaks
läinud, et wenelased, liiwlased ja sakslased nende ees
wärisesiwad. Kuid nemad otsisiwad ainult saaki ja ei
katsunud maid wõita; nad laastasiwad ainult maad, ilma
et neil tahtmist oleks olnud teda oma allaheita. Krist-
lased omalt poolt aga wõtsiwad nendel aastal 1206 Sele

kantsi Düüna kaldal käest ära ja sundisiwad nende
lepingu-osalise, Gercike Wene würsti, aastal 1208 oma
maaosa piiskopile kinkima, kes ta temale lipulaenuna
jälle tagasiandis. Kõik see ja ka mitme nende hertsogi
surm ei takistanud neid aga siiski iga silmapilk sõda
uuendamast. Me leiame neid edaspidi weel tihti sõja-
riistus.

Leedulaste alatised sissetungimised mõjusiwad omalt
poolt kaasa, et lätgallid ehk Liiwimaa lätlased ennast
sakslaste alla heitsiwad. Kui hiljutised sisserändajad
elasiwad mitmed nendest liiwlaste keskel laiali ja sai-
wad nende saatuse osalisteks, teised aga, kelle omaks
isepäinis maakond oli, harisiwad rahulikult oma põldu
ja hoidsiwad ihust ja hingest selle eest, et tülinat sekka
kisutud saada. Kuid see ei kaitsnud neid kauaks.

Aastal 1206 saadeti preester Alobrand ühte Eesti
maakonda rööwitud kaupasi tagasinõudma. Tagasi-
tulles sattus ta lätlaste päralt olewasse maale Ümera
jõe kallastel. Et ta alati ainult paganate pöörmise mõtet
meeles kandis, hakkas ta ka siin kohe jutlust pidama ja
lubas selle maa rahwale kõige pealt seda, mis ta kõige
tähtsamaks usu wastuwõtmise põhjuseks pidas, nimelt
sakslaste kaitset leedulaste ja eestlaste wastu. Lätlastele,
keda need rahwad senini rõhunud oliwad, pidi sarnane
kaup muidugi õige meelt mööda olema. Nad tegiwad
otsuseks ennast ristida lasta, ainult oliwad nad kahe-
wahel, kas wenelased, kes juba ühes teises Läti nurgas,
Tolowas, ristimist toimetasiwad, wõi sakslased seda
tegema pidiwad. Nad tegiwad selle kahewahel-olekule
õige lihtsalt lõpu; selsamal wiisil nimelt, nagu tublisti
kolme weerandi kohta kõigist usuõpetuslistest sekel-
dustest otsust teha wõiks, s. o. — loosi läbi. Loos
langes sakslaste poole ja nii saiwad lätlased katoliklas-
teks, aga nad tahtsiwad ka kohe tulu saada ristimisest,
mida nad paljalt kristlaste lepingu kinnitamise kombeks
pidasiwad.

XII.

Sõda eestlastega.

Eestlastega oliwad sakslased senini ainult kogemata ja nimelt suuremalt jaolt merel waenuliselt kokku puutunud, nüüd aga, pärast liiwlaste ja lätlaste allaheitmist, mõtlesiwad nad ka neid käsile wõtta.

Lätlased andsiwad selleks põhjuse. Täis uhkust oma uute lepingu-osaliste peale saatsiwad nad nimelt saadikud Eestimaale ja nõudsiwad tasu senini kannatatud kahju eest. Täieline koosolek peeti ära, et rahutingimisi läbiharutada, kuid asi jäi pooleli, sest et leppimisele ei jõutud, ja lätlaste ettepanekul oliwad sakslased sedamaid walmis sõjakäiku Eestimaale ette wõtma. Riisuti, tapeti, põletati; aga waewalt oliwad kättemaksjad koju tagasijõudnud, kui kohe nende kannul juba üks eestlaste wägi tuli, kes Läti- ja Liwimaal niisamati toimetas, ja sellest ajast peale möllas koledam laastamine wahetpidamata igas Liwimaa nurgas. Sakslased saiwad seal juures wähe kahju. Oma müüride tagant waatasiwad nad suure rõemuga pealt, kuidas need rahwad, keda nad allaheita tahtsiwad, ise üksteist hukkasiwad. Rööwisiwad eestlased Liwimaal, siis kannatasiwad selle all ainult liiwlaste ja lätlaste, ja kui rüütlid ühes rööwitutega nende niisamasuguse külaskäiguga wastasiwad, siis oli neil ikka oma lossides saak ammu enne juba warjule pandud, kui eestlased jälle kättemaksma tuliwad.

Selle peale waatamata aga muutus sõda werisemaks, kui sakslased arwanud oliwad. Eestlased oliwad ülisõjakas rahwas ja nende üksikute suguharude wahel walitses nii wennalik ühendus, et sakslased waenlasi enestele wastuastuma nägiwad, kelle peale nad mõtelnudki ei olnud. Nii ilmus aastal 1209 ootamata üks Eesti soost kuurlaste laewastik Riia lahe suhu, ajas ühe Saksa laewastiku pakku ja pööras wõidurikkalt koju tagasi. Saaremaa mehed wõtsiwad niisama sõjast osa ja sõitsiwad oma laewadega kord ühte, kord teist jõge

mööda üles, et kaldaid laastata. Kõige tähelepanemiseväärilisemad nende sõjakäikude hulgas on aastate 1209 ja 1210 ette wõtted. Ma tahan vähemalt esimesest täielikuma kirjelduse anda, sest et ta mitmes tükis Homeri aegset lihtsust meelde tuletab.

Kuurlased pöörasiwad leedulaste, liiwlaste ja kõigi eestlaste poole kutsega ühte nõusse heita. Tasamahti asus suur laewastik ühes Kuuramaa sadamas kokku, kus neliteistkümmend päewa kõik waenuosalised paigale jäiwad, et ohwrite ja palwetega jumalate meeli armuliseks teha. Wiimaks kuulutatiwad heidetud kostakud õnne ette, tuul oli päri ja põhja kangelased tõmbasiwad purjed üles, et suurepäralist wõitlust wabaduse ja isamaa eest wõidelda. Juba Düüna jõe suus leidsiwad nad paar Saksa laewa eest, mille kaitseks ainult wäheldane meestearw jäätud oli, kes pealegi halwasti oma wahikohuseid täitis: kõik laewamehed priiskasiwad nimelt ligi olewas kloostri. Kuurlased läksiwad neist uhkelt mööda, just kui oleks nende ette wõtte tähtsus nende meeli niwõrra kõrgemate püüetega täitnud, et nad wähesest kaust ei hoolinud, ning, ilma nendesse puutumata, tõttasiwad nad (kroonika-kirjutaja ütelust mööda, kes pealt-nägija oli) kui must pilw edasi Riia poole, et seda papikoobast häwitada, mis hukatust kõigis ümberkaudsetes maades laialilaotas.

Põgenewad kalamehed tõiwad linnale waenlaste tulekust aegsasti teadust, nii et ta elanikud warawad parajal ajal kinnipanna jõudsiwad, ja kui pealetungijad maale astusiwad, kõlas neile juba suure waenukella helin wastu. Siiski oli linnaga täbar lugu. Piiskop oli usurändajatega ära Saksamaale purjetanud ja ordumeister Volquin ühes mõegawendade ja ristitud liiwlaste ja lätlastega oli sõjateel Saaremaale. Mungad ja isegi naised ajasiwad enestele selle pärast raudriided selga ja asusiwad ambude ja kiwilingudega linna ette, kui alew maha-põletatud oli.

Kuurlased tuliwad maale, seadsiwad hoolega oma sõjawäe korda ja sammusiwad suurte puust kilpide taga wõitlusele. Nad wõitlesiwad nii südi ette wõttega, nii kindla nõuga, kas wõita ehk surra, et nad oma raskesti

haawatud wendadel ja omaksetel kohe pead otsast maharaiusiwad, et nende hädakisast mitte takistatud saada, ja püüderaudade peale waatamata, mida sakslased igalepoole mahapannud oliwad, ajasiwad nad wiimased lõuna ajal juba oma müüride wahele tagasi. Wäsinult läksiwad nad selle peale laewadele, et toitu wõtta, ja pööراسiwad siis uue õhinaga oma werisele päewatööle tagasi. Nii wajus igawiku hõlma wõitluses wabaduse ja wägiwalla wahel kibedam päew, millesugust wõerad rõõwliid Liiwimaal weel näinud ei olnud, ja õhtu poole oliwad kuurlased tõesti juba nii kaugel, et nad puid müüride ette kokkukanda wõisiwad, mis linna, nagu nõelussi pesa, tuleroaks tegema pidiwad. Just selle töö juures aga saiwad nii paljud nende hulgas haawatud, et nad sunnitud oliwad laewadele tagasiminema ja kolm päewa puhkama, et oma surnuid ärapõletada ja oma nõumeeste, Toraida liiwlaste, tulekut äraoodata. Need ilmusiwad wiimaks, kuid ühel ajal nendega marssisiwad ka tagasitulnud mõegawennad linna. Igaltpoolt kogusiwad nüüd sakslaste poolehoidjad endid kokku; kuurlastel ei jäänud muud üle, kui oma isamaa peastmise katset pooleli jätta ja kurwalt jälle koju purjetada.

See nurjaläinud katse ei wõtnud eestlastel aga weel julguse ja juba järgmisel aastal tungis üks suur Eesti sõjasalk lätlaste maale, teine salk liiwlaste maale ja üks suur laewastik läks Koiwa jõge mööda ülesse, et Kaupo suurt kantsi äralõhkuda. Ka sellel ettewõttel oli õnnetu lõpp. Toraida juures saiwad eestlased löödud. Sild, mida rutuga üle Koiwa jõe heideti, tõi kasu asemel kahju, sest ta tegi laewastikul wõimatuks jälle wäljapeaseda, ja suur hulk eestlasi, keda mõek oma ohwriks ei olnud nõudnud, sai metsades nälja käes otsa, enne kui ta oma kodumaale jõuda wõis.

Wiis aastat kestis see laastaw sõda, mille jooksul peaaegu terwel maal ükski wiljapea ei walminud, sadanded külad paljaks riisunud saiwad ja lõpmata hirm, alati erk kartus rahwaste meeli metsikuks tegi. Isegi metsade salajamates peiduurgastes wõis surnukehase leida, mis mahamatmata mädanesiwad ja õhku kihwti-tasiwad, sest kiskja looma wihaga aeti põgenejaid igal-

pool taga ja notiti kõik maha, mis aga ettejuhtus, mehed, naised ja lapsed, ning, ühe selle põlwe mehe tõendust mööda, küpsetati koguni inimesi elusalt. Ja kõike seda kohutawat wiletsust laotas ainuõndsakstegew usk Liiwimaal laiali! Kas wõib meile ajalugu weel mustemaid kurjategijaid silmade ette tuua, kui need ristiusu apostlid? —

Wiimaks tekkis ületüldine näljahäda lätlaste, liiwlaste ja eestlaste keskel ning pea selle järgi hakkas kole katk neidki mahaniitma, kes weel ülejäänud oliwad. — Kange tormide ja maawärisemiste puhul saawad lõwid ja tiigrid taltsaks ja seltsiwad aralt lammastega. Jumala wits teeb ka inimeste südamed pehmemaks. Liiwlastel ja lätlastel saatsiwad saadikud eestlaste juurde, et rahu pärast nõu pidada, nendele tuliwad tee peal juba Eesti saadikud wastu, kes sellesama sihiga nende poole saadetud oliwad. Peagi lepidi selle pärast kokku ja järgmisel aastal 1212 saiwad ka sakslased selle lepingu osalisteks ning tegiwad rahu kolme aasta peale selle tingimisega, et Eesti maakond Sakala, mille elanikka nad juba sunninud oliwad endid ristida laskma, nende kätte langes.

XIII.

Sõja tagajärjed. Salanõu.

Kättemaksu tuhin oli lahkunud ja lätlastel hakkasiwad külmema weriga järelearwama, mis nad õieti tema tõttu wõitnud oliwad. Et eestlastest lahti saada, oliwad nad endid sakslaste rõhuwa ikke alla alandanud. Eestlaste maa oli kõrbeks muudetud, kuid nende oma maa niisama. Nad oliwad tuhandeid eestlasi mahatapnud, kuid ka ise niisama palju mehi kaotanud, nende hulgas kõik oma kangelased ja eestwedajad. Nüüd oliwad mõlemad pooled ühtwiisi jõuetuks nõrgestatud ja nende möödaläinud palawiku-ägedusest polnud muud ülejäänud, kui kõrwetaw walu haawades, mida nad üksteisele tõbehoo wältusel löiwad.

Ainult sakslased oliwad kasu saanud. Arwamata, et nad, raudkübara ja raudmundri läbi kaitstud, wõrdlemisi palju vähem mehi kaotasiwad, et nad oma lossides igatahes riisumise eest julged oliwad ja takistamata oma saaki hunikusse ajada wõisiwad, oliwad nad peale kõige selle ka weel oma wõidetud maade ringi rohkesti laiendanud. Lätlaste ja liiwlaste abiga oliwad nad Eesti kantsid ärawõtnud: Saksa kaitsesalgad hoidsiwad neid nüüd. Eesti maakonnad oliwad allaheidetud: nad maksiwad piiskopile maksu ning tema nimetas koguni juba wana Toraida Dietrichi Eestimaa piiskopiks;—Wene Gercike würost oli ärawõidetud ja sõnakuulmisele sunnitud, ta pidi ennast Alberti wasalliks tunnistama. Igalpool oliwad liiwlased ja lätlaste oma pika hädakannatamisega ainult sakslaste kasu kaswatanud, kes lõpmata abisalkade juurdetuleku läbi oma kodumaalt tugewaks küll oliwad saanud, et jõuetuks nõrgestatud rahwaid kõigega tükis allaneelda. Ja kui wõidumehed tarwitasiwad nad oma ülewõimu kõige nurjatumal wiisil: kuna nende lepingu-osalised nende eest werd walasiwad, käisiwad nad nendega kui ärawõidetutega ümber ja toimetasiwad nende omandusega igalpool oma heaksarwamist mööda.

Nii läks, näituseks, Jakobi-päewal aastal 1211 Albert ootamata pühaliku rongikäiguga linnast välja ja õnnistas koha, kus üks Liiwi küla seisis, kloostri ja domkiriku ehitusepaigaks sisse; küla elanikud pidiwad wiibimata oma majad mahakiskuma. Mitte ainult allaheidetud liiwlaste, ka wabatahtlikult ristitud lätlaste käest nõõriti sõja jooksul rängemaid maksusi. Ka neid sunniti nõndanimetatud adwokatisi ehk kohtunikka oma asjade õiendajateks wõtma; rüütlid nõudsiwad koguni, et nende maa niisama, nagu kõik muudki maakonnad, jagatud saaks, riisusiwad temas juba enne seda ette ja wõtsiwad lätlaste põldudest ja mesipuudest nii palju omaale, kui nende süda kutsus.

Nii oli lugu kõige pealt Antines, praeguses Wolfartis, olnud ja asjata kutsusiwad waesed petetud lätlaste nüüd petist waimulikku seisust appi endid kaitsma. Piiskop oli niisama armuta rõhuja, nagu mõgawennadki

ja wiimaste juures ei olnud pealegi tema sõnal juba miski mõju enam. Rüütliisost kelmid hirwitasiwad kaebajate ja tema üle. Waba meeste iseteadwusega pöörasiwad lätlaste endid nüüd parema wahemehe poole: nad haarasiwad mõegad pihku. Nad saatsiwad saadikud liiwlaste juurde ja — ühine wiletsus ühendab nii wõimsasti — need nende wanad weriwaenlased oliwad rõemuga walmis nendega ühte nõusse heitma, et seda iket purustada, mis neid kõiki rõhus. Tehti leping sakslaste wastu ja kinnitati mõega peale astumisega.

Kuid äraandja oli nende keskel. Seesama Kaupo, kes paawsti Judasemusu ja tema käest saadud aadeli-seisusesse tõstmise kirja eest oma rahwa wõeraste rõhujate wõimu alla andnud ja igas sõjas määratsewa hullustusega oma wendade wastu oli wõidelnud, wõttis liiwlaste koosolekust osa. Ta laitis küll mõgawendade ja waimulikkude meeste wägiwalla-tegusi, aga ta andis siiski nõu järeleanda ja lubas piiskopile ka omalt poolt palwe ettepanna. Papisulase nõu ei wõtnud liiwlased kuulda. Ta läks minema ja tema teate peale wist laskis Daniel von Bannerow kohe mõne Liiwi maakonna wänemad ahelatesse panna ning Albert öösel mitmed liiwlaste kantsid põlema pista, teised aga mahalõhkuda. Selle peale waatamata ei jäänud aga sala wändenõu soiku; kuid siiski oliwad liiwlaste kaotused sõjas eestlaste wastu nii rängad olnud, et nad midagi tähtsat enam ettewõtta ei suutnud. Mitmekordsete läbirääkimiste järele Alberti enesega piirati wiimaks nende eestwedajad Tabreli kantsis sisse, mille omanik ise katku kätte arasurnud oli. Wõitlus kestis kaua ja sai tihti uuendatud. Wiimaks, kui alt õõnsaks kaewatud wallid juba ümberkukkuda ähwardasiwad, läks preester Alobrand kantsi sisse. Ta pidas liiwlastele kõne, mis selleaegsest kõneosawusest eeskujulikuma proowi annab. See ta kõne algas sõnadega: „Teie wihasemate madude sugu!“ ja lõppes armulise kinnitusega: kui nemad kümnest maksma hakkasiwad, siis õnnistaks Jumal imeliselt üheksa ülejääwat jagu nende warast. Enam kui tema poolt ettetoodud põhjused, sundis liiwlasi aga nende abita olek oma meelt muutma. Nad heitsiwad murtud

südamega alla ja töötasiwad pealepandud maksusi maksta.

Niisamasugune rõhk pandi ka lätlastele peale, kuid lubati siiski nende tüli mõegawendadega uurimise alla wõtta. Seda tehti ka ja, nagu ette äranäha wõis, mõisteti rõõwitud põllud rüütlitele ning lätlastele lubati ainult wabatahtlikku tasu, mida rõõwijad ise heaks arwasiwad määrata. Nad pidiwad koguni Pihkwa würsti Wladimiri kohtunikuna eneste keskel wastu wõtma: ta alamad oliwad tema minema kihutanud, sest et ta oma tütre Alberti wennale naiseks andnud oli, ja kahjutasuks selle eest andis munk tema ahnuse küüsi rahwa, kes täie usaldusega, kaitset rõhumise wastu leida lootes, ennast kristlastega ühendanud oli. Weel enam! Albert andis pea peale selle needsamad Antine lätlasted — need wabad mehed, kes wabatahtlikult alla heitnud, kes nii wahwasti tema kasude eest wõidelnud oliwad — nende waenlaste, mõegawendade, päriseks omanduseks Kukenoisi ordu-kolmandiku tagasiandmise eest. — Paganaaegses Spartas põgenes kord linnuke kulli eest ühe istuwa mehe sülle. See wajutas sõrmega ta pealae puruks ja täis jälestust mõistsiwad ephorid tema selle eest surma. —

Selsamal aastal, kui ülemalpool kirjeldatud sala wandenõu alles algamas oli, läks kohutawal Albertil õnneks ühte kardetawat kaasawõistlejat Liiwimaa asjus eemale toimetada. Polozki wenelased oliwad küll walmis olnud tihtilugu rõõwi- ja laastamise käikudest Eestimaa osawõtma, kuid wiimaks ometi pidi nende endiste kaitsealuste, liiwlaste, täieline sakslaste alla heitmine nende tähelepanemise oma peale tõmbama. Aastal 1211 tuli selle pärast nende kuningas sõjawäega Gercikesse ja kutsus Alberti läbirääkimisele, kes niisamati sõjawäega ilmus. Kuningas tuletas piiskopile meelde, et ta sakslastele ainult kauplemise sihiga omal ajal luba andnud oli maale asuma jääda, ja nõudis wiimastelt, et nad ristimise seisku jätaks, sest ta ise tahtwat seda teha lasta, nii pea kui ta tarwis arwab olewat. Munk wastas piibli salmidega: „Jumala sõna pidawat enam kuulma, kui inimeste sõna“, ning Jumal olewat käskinud: „Minge ja ristige kõiki paganaid.“ Siiski aga ei olewat temal

midagi selle wastu, et liiwlased „keisrile annaksiwad, mis keisri kohus on.“ Wladimir wõiwat maksu nende käest nõuda. — Mõistagi ei olnud see seletus maksude all nõrkewate liiwlastele mitte wäga troostlik. Nad paniwad kindlasti selle wastu kahte isandat teenida. Mõlemad sõjawäed asusiwad selle pärast siis juba sõjakorda, kuid enne kui wõitlus lahtipeasis, sobitas põgeneja Wladimir Pihkwast rahu. Wenelased andsiwad kõik oma õigused Liiwimaa kohta oma käest ära ning nemad ja sakslased töötasiwad edaspidi üksteisele truuks abimeesteks leedulaste wastu olla.

XIV.

Wahekord piiskopi ja rüütlite wahel.

Teine sõda eestlastega.

Liiwimaa kardetawamate waenlaste hulgas oliwad ikka weel leedulased, kes peaaegu iga aasta ühe suure jao temast äralaastasiwad. Ikka ilmusiwad nemad ootamata, tungisiwad, ilma erakondade wahel wahet tege mata, igaühe kallale, kes neile ettejuhtus, laastasiwad kõik üleni ära ja läksiwad siis niisama ruttu tagasi, kui nad tulnud oliwad. Nii paniwad nad aastal 1212 terwelt kolm kohutawat rõõwikäiku Liiwimaal toime; wiimase oma würsti Stekse juhatuse all, kes seal juures oma elu kaotas. Nende rõõwimised oliwad ainult werised wahepalad selle koleda kurbmängu puhul, mis Liiwimaal wahetpidamata edasikestis. Et ma muidugi juba sunnitud olen liiga palju jõledusi walgele tooma, siis lubatagu mulle nendest rõõwikäikudest kui tähtsuseta juhtumistest möödaminna ja selle eest rohkem tähelepanemist tähtsamatele tülinatele mõegawendade ja piiskopi wahel pühendada.

Meie nägime ülemalpool, et Innocenz aastal 1210 Liiwimaal ettewõetud maajagamise kinnitas, mitte weel ärawõidetud maade kohta aga ordumeistrile selget otsust ei andnud. Sellest ajast peale wõitles ordu ühtelugu piiskopiga lõpmata salasosimiste teel Rooma wõimu-

ringides ja see teguviis ei mõjunud just mitte kaasa, et neid oma kodus enam ühe mütsi alla ajada.

Aastal 1212 katsus Volquin ühe saadiku läbi paawsti peale mõjuda, et ta hoopis ise piiskopi ordu maade jaoks nimetaks. Innocenz ei täitnud aga tema soowi, waid kinnitas just selle wastu Dietrichi, keda Albert Eestimaa piiskopiks oli nimetanud, selles ametis ning soowitas isepäinis kirjades saksilastele ja daanlastele uut waimulikku wõimukandjat kõigiti omalt poolt toetada, mõegawendasi aga maanitses ta iga wägiwalla-teo eest tema wastu hoida. Aastal 1213 wabastas ta Alberti, kui Liiwimaa ülema piiskopi, koguni iga keskkiriku wõimu alt, keelas temale aga kõwasti ära niisama mõegawendasi, kui ka hiljuti ristiusku pöörduid*) rõhuda ehk koguni nende päranduse osasi omale wõtta. Ta kohustas pealegi nendes juba ülemalpool nimetatud kirjades ka Ojamaa piiskoppi, Nordja Southerlandi praostisi ja Nikolai-kloostri ülemat Alberti sõnakuulmise üle walwama.

Lühikese külaskäigu järel omas piiskopkonnas läks Albert aastal 1213 jällegi Rooma, et Laterani üleüldiseks kirikukoguks aegsasti juba paigal olla. Siin pidas ta järgmisel aastal toreda kõne paawstile ja ütles temale muu seas: „Niisamasuguse hoolega, nagu ta Poja maa, Palästina, heaks tööd tegewat, pidawat ta ka Ema maa, Liiwimaa, kasusi kaitsma“ jne. See meeldetuletus ei aitanud aga asjaolude halba seisukorda parandada. Küll awaldas paawst uued ristisõja kutsed Liiwimaa wastu, küll jaotas ka Albert aastal 1215 tõesti Eestimaa mõegawendade, Eestimaa piiskopi ja enese wahel ära, kuid lõhe kestis siiski ikka edasi ja Albert kutsus, et wastutuge niisama hästi rüütlite, kui wenelaste wastu enesele muretseda, aastal 1217 Daani kuninga Liiwimaale.

*) Need kirjad, mis Innocenz III. kirjakogust wõetud on, lisab Gruber oma raamatu „Origines Livoniae“ juurde. H. L. Schurz-fleisch awaldab omas „Historia Ensiferorum“ dokumendi keisri Friedrich II. ajast, milles wiimane kõwasti ärakeelab hiljuti ristitud paganatelt Liiwi- ja Preisimaal nende priiust riisuda ning milles ta nad Rooma riigi kaitse alla wõtab. Innocenz III., Friedrich II. Stephan Bathory, Gustav Adolf, Katharina II.—missugune pikk rida nimesi, mis kõik pärisorjuse wastu wõitlemise läbi pühitsetud on!—ja ometi — ometi möllab see peletis siiamani weel ikka edasi!

Enne ärasõitu üleüldisele kirikukogule nimetas ta Ratzeburi piiskopi Philippi*) oma asetäitjaks. Kroonika-kirjutaja, kelle teated peahallikaks nende aegade kirjelduse jaoks on, oli tegew preester sellesama Philippi juures. Ta kirjeldab teda kui tasast ning ühtlasi mõistlikku ja kindla loomuga meest. Need omadused, kui nad temal tõesti oliwad, ei takistanud teda aga sugugi sõja-tuletungalt, mis waewalt lühikeseks ajaks kustunud oli, jällegi põlema süütamast. Kolmeaastane rahuaeg sakslaste ja eestlaste wahel oli lõpule jõudnud. Philipp kogus, wõib olla Alberti käsu peale, talwel 1214 suure sõjawäe Koiwa jõe suus kokku ja pidas aru, kumba ilmakaare poole tapma minna, kas lõuna- wõi põhjapoole, kas eestlaste wõi kuurlaste kallaletungida; see on kindlam tunnistus, et kumbki rahwas õieti sõjapõhjust andnud ning sakslasi äritanud ei olnud. Tehti otsuseks eestlasi käsile wõtta ja mindi jäed mööda üle mere ranna kaudu Rotaliasse; see oli maakene, mille elanikkudel iialgi ei olnud sakslastega tüli olnud ja kes selle pärast siis ka kartuseta oma külates kooselasiwad. Mehed ja naised tapeti maha, hooned pisteti põlema, tütarlapsed, lapsed ja karjaloomad wõeti ühes ja pöörati siis wõidurõemsalt koju tagasi.

Kohe pärast nende rööwijate tagasitulekut peasis Riias äge tulekahju lahti, mis suure jao linnast ja ka peakiriku tuhaks tegi. See õnnetu juhtumine ei hoidnud aga sõdijaid tagasi, nii pea kui nad puhkanud oliwad, uut rööwikäiku kahes teises Eesti maakonnas, Sakalas ja Ungannias, ettewõtmast. Siin sattusiwad nad Leale kantsi peale ja piirasiwad ta sisse. Kolme päewa pärast oliwad kantsi puust ja mullast wallid juba hoopis mahapõlenud ja kokkulangemas ning tema wahwa omanik, wanem Lembit, pakkus sakslastele rohket waratasu lunastuseks, kui nad teda ja ta omakseid puutumata oma teed minna laseksiwad. Oma harjunud salalikul silmakirja-kombel aga wastasiwad sakslased: „nad ei nõudwat muud midagi, kui et eestlased ennast ristida laseksiwad ning tõsise rahuwürsti Jesuse jüngriteks ja nende

*) See piiskop oli Otto IV. erakonna poolehoidja, pandi, kui keiser Philipp wõitjaks jäi, wande alla ning tuli siis Liiwimaale.

wendadeks ajalikus elus ja igawesti saaksiwad.“ Hāda sundis ümberpiiratuid, kui põlastust ārataw ristimine nende meelest ka oli, pakutud tingimisi wastuwõtma. Nad pugesiwad kurwalt oma lagunenud wallide tagant wälja ja laskiwad ennast ristida, kuna nende „uued wennad ajalikus elus ja igawesti“ nende wara riisusiwad ja nende metsa põgenenud karjad enestega ühes āraajasiwad. Isegi Lembitu ja teised wanemad wedasiwad nad enestega ühes, kuni need oma pojad neile pandiks andsiwad.

Hāwitusetöök oli sellega uuesti märku antud ja wihawaen ja rōōwihimu peasesiwad jällegi wallali. Saarlased rüüstasiwad Liiwimaa randa, riisusiwad kord siin, kord seal; eestlased tungisiwad liiwlaste ja lātlaste kallale, need maksiwad neile jälle kätte ja ainult mungad kosusiwad üleüldise wiletsuse keskel, nagu kaarnad kaagi all.

Warsti pärast seda sakslaste laastamiseikäiku tõusis terve Eesti rahwas jalule, et kättemaksta. Rotalia mehed tungisiwad liiwlaste maale, Sakala ja Ungannia mehed asusiwad lātlaste kallale ning saarlased ja kuurlased tormasiwad Riia poole. Nad sõitsiwad Dūina jõkke sisse ja laskiwad kohe algul mõned laewad põhja, et jõe suud kinnipanna, kuid enne kui nad selle tööga täitsa joonde saiwad, ajas waenuline saatus mitmed suured Saksamaa laewad Riia alla ja nendele ei suutnud nad wastupanna. Nad taganesiwad rutuga ja nende eesmärgil tegi ka maawāgi peagi sedasama. Sakslased ja lātlaste ajasiwad põgenejaid taga, wōtsiwad üheainsa suwe jooksul üheksa rōōwikāiku Eestimaale ette, muutsiwad Ungannia kõrbeks ja sundisiwad sel teel koju tagasijōudwaid päriselanikka wiimaks ise paluma ristimist eneste kallal toime panna.

Peaaegu oleks juhtumine eestlastele teatawat tasu kõige selle wiletsuse eest toonud. Ratzeburi ja Eestimaa piiskopid sõitsiwad nimelt laewadel aastal 1214 Saksamaale, et sealt üleüldise kirikukogule minna. Wastane tuul ajas nad ühte Saaremaa sadamasse, kus laewamehed kohe maale läksiwad, et juba küpseks saanud wilja mahaniita ja omale rōōwida. Seda nāhes tuliwad

saare elanikud wett ja maad möōda igaltpoolt kokku, puurisiwad mõned oma laewadest sadama suus põhja ja hakkasiwad tuleparwesi ehitama, mida nad põledes Saksa laewastiku sekka juhtisiwad, kuna nad ise wapralt tema kallaletungisiwad. Kuid tuul pōōras teisale, tuleparwed ujusiwad kahjutegemata tagasi ja sakslastel läks korda wiimaks oma laewu jälle lagedale merele wedada, olgu küll, et nad seal juures suurt kahju saiwad ning kolm nädalat waewa nāgema pidiwad. Piiskopid wōtsiwad selle peale uuesti oma teekonna otsa ülesse, mille puhul Philipp Veronas suri.

Selle aasta lõpp, niisama kui ka kolm järgmist aastat läksiwad wastastiku laastamise ja werewalamise all möōda, mis milleski tükis otsustandjad ei olnud. Sūda rinnas keelab mind neid koledusi kirjeldamast, ka tuleb mul karta, et sarnane kirjeldus ehk liiga igawaks wōiks minna. Ühel niisugusel rōōwikāigul läksiwad sakslased üle jae Saaremaale, teinekord tungisiwad nad Wiru- ja Harjumaale, põletasiwad Eesti rahwa kogumisepaiga Rangola tuhaks ja kandsiwad oma hāwituse tulelondid isegi Tallinna ümberkaudsete nurkadesse.

Wiimaks nāgiwad ka wenelased āra, et see nendele mitte ükspuhas ei ole, kui eestlased päriselt allarōhutud saawad, ning Lembitu kutse peale tuliwad Nowgorodi ja Pihkwa kuningad tihtipeale nendele appi, wōitsiwad Otepea āra ja wōtsiwad isegi Alberti wenna Engelbrehti wangi. Selsamal ajal aga sai wahwa wanem Lembit ühes lahingus surma, milles ka Kaupo, see oma isamaa sõgedam hukkasatja, langes.

Selle uue waenlase, wenelaste, ilmumine, wenna wangipōlw, kelle priikslaskmist ta asjata taganōudis, ning mõegawendade omakasunōudlik ajawiitmine seal, kus nende abi tarwis läks, kõik see sundis Albertit aastal 1217 ise Daanimaale minema, et Waldemar II. Eestimaale sõjakāiku ettewōtma meelitada. Kuningas lubas seda teha ja pidas sõna, kuid Albertil tuli peagi oma rutulist sammu kahetseda.

XV.

**Daanlased Liiwimaal. Eestlaste wiima-
tine allaheitmine.**

Daanlaste ilmumine ja nende esimene asuma jäämine Liiwimaal oli küll ainult lühikene kümneaastane wahejark selle maa ajaloos, kuid temal oliwad tähtsamad tagajärjed. Ta oli peapõhjuseks, mis eestlasi wiimaks allaandma sundis, ja tema tõttu jõudis ka nägelus ordu ja piiskoppide wahel lõpuks täielise küpsusele.

Waldemar oli wahwa sõjamees, aga ka ühtlasi tark walitseja. Ta oli kohe walmis Alberti kutset kuulma, ainult mitte selle sihiga, et oma riigi wõimu, nagu Sakamaa usuhullud würistid seda tegiwad, ühe munga omakasu tuluks raisata, waid et oma wanu õiguseid maksma panna ja oma riigi külge uut wiljakat maakonda liita. Selle sihiga ilmus ta aastal 1218 suure*) laewastikuga Eestimaale, Harju randa ja wõttis kohe Lindanisa kantsi sisse, mille asemele ta praeguse Tallinna lossi ehitada laskis.

See uus ja kohutaw waenlane tuli eestlastele ootamata, ilma aga et ta neil kohe julguse wõtnud oleks. Nende jõud oli selleks wähene, et lagedal wäljal wastuhakata, kuid nad wõtsiwad kawaluse abiks. Nende saadikud ilmusiwad Waldemari laagrisse, pidasiwad läbirääkimisi rahu pärast ja lasksiwad endid koguni, oma otsekohe-
suse tunnistuseks, ristida. Daanlased uskusiwad seda silmakirja-otsekohe-
sust, kuni üleüldine öösine pealetungimine neid sellest eksiarwamisest äratas. Eestlased tormasiwad daanlaste laagri kallale, tapsiwad hulga sõjamehi maha, tungisiwad kuni kuninga tühja telgini ja oleksiwad ehk tema terve sõjawäe wiimse meheni arahawitanud,

*) 1500 laewa, mida temal isegi üks uuem ajaloo-kirjanik ütleb olnud olewat, on wist küll natukene liig. Kõige vähem meestarw nii suure laewade hulga peal oleks 36,000 meest olnud, kuid niisuguse sõjawäega ei mindud sel ajal mitte üle mere.

kui mitte ühel Wendi sõjawäe-juhil Wenzeslausel, kes wist ühte Meklenburi abisalka kamandas, nii palju külma werd ja aega poleks olnud, et oma salka korraldada ja kuningale appi tõtata. Ta tõrjus eestlased tagasi. Daani kirjanikud jutustawad, selles lahingus olewat lipp taewast mahalangenud, et sel wiisil oma kuningat Konstantini kõrwa seada ja temaga ühewääriliseks teha. Muistsed würistid oliwad waewalt agaramad auunimesi korjamas ja maid ärawõitmas, kui ajaloo-kirjutajad imesi nende ülendami-
seks wäljamõtlemas. Usutawam on teade, et Waldemar selle lahingu mälestuseks Danebrogi-ordu asutas; kuid Wolmarit ei wõi ta mitte, nagu mitmed kinnitawad, ülesehitatud olla, sest see linn ei ole sugugi Eestimaal ja päris Liiwimaal tema iialgi ei käinud.

Selle öösi pealetungimise puhul sai Eestimaa piiskop Dietrich surma, see muistene Meinhardi abiline, kes kõigest läbirääkimistest nii agaralt osa wõtnud oli ja nüüd oma ametisse seadmise asjus Waldemari kotas wiibis. Lundi ülempiiskop nimetas kohe teise mehe tema asemele. See samm tegi Alberti rahutuks ning, et oma õigust Eestimaa piiskoppisi ametisse panna mitte käest äraanda, nimetas ka tema omalt poolt ühe mehe selle koha peale. Tema wäljawalik langes tema oma wenna Hermann peale, kellele ta nime „Lihula piiskop“ andis, kuna Daani kaasawõistleja ennast „Tallinna piiskopiks“ nimetas.

Daanlaste teguwiis õpetas sakslasi peagi nende õigest plaanist aru saama, ja et nendest ette jõuda, wõtsiwad nad kahewõrra kangema wihatujuga sõjakäikusi kuni Eestimaa kõige põhjapoolsematesse jagudesse ette. Nad tungisiwad kuni Wirumaani, kus nad Taarapita hiie maharajusiwad. Igalpool tegiwad nad koledamaid wägiwalla-tegusi*), sundisiwad kõiki endid ristida laskma, nõudsiwad pantisi ja saatsiwad siis saadikud daanlaste juurde, kes neid kui abisalka terwitasiwad.

See aga ei olnud mitte osa, mida daanlased män-

*) Hulk eestlasi oli, näituseks, maa-alustesse koobastesse põgenenud. Kristlased tegiwad koobaste suu ees tule üles ja lämmatasiwad nii enam kui tuhat inimest surnuks.

gida tahtsiwad. Lundi ülempiiskop Andreas wastas selle wiisaka terwituse peale niisama wiisaka tänuawaldusega — niisamati abiandmise eest. Pealegi palus ta sakslasi Wiru ja Harju pantisi priiks lasta, tulewikus oma tulist südidust wähe talitseda ja hoopis Eestimaalt äraminna, sest et see maa wanemast põlwest peale Daanimaale oma olewat. Saksa sõjawägi waidles küll selle tõenduse wastu, läks aga siiski minema. Nüüd oli järe ots selle käes, kes teisest ette jõuda suutis. Mõlemilt poolt saadeti rändawad missionarid wälja, kes igaühte ristima pidiwad ja kes tihtilugu oma wahel kibedasti tülisse läksiwad; sellest on selgesti näha, et nende põlgusewäärt silmakirja-teenrite meelest isegi ristimine muud ei olnud, kui paljas orjakstegemise komme. Daanlased ei olnud küllalt preestri ühestoonud, nad andsiwad selle pärast eestlastele enestele pühitsetud wett koju kaasa, et seda oma perekondadele pealeriputada, ning, ilma midagi halwa arwamata, ristisiwad need tihtipeale ka oma sigu ja lambaid.

Waldemar tahtis iga pärastist tüli wõimatuks teha ja oma walitsusele Eestimaal kindla kaju anda. Selle sihiga kutsus ta Alberti ja ordumeistri Volquini oma juurde Tallinna. Ainult wiimane ilmus, piiskop aga pööras ennast kaebtusega paawsti poole. Nuhtluseks selle eest heitis Waldemar tema ja tema wenna hoopis Eestimaalt wälja, andis rüütlitele Ungannia ja Sakala, mis juba nende käes oliwad, kui kolmandiku Eestimaast laenumaaks ja tarwitas üleüldse nii mõjuwaid abinõusi, et peagi Wiru-, Järwa- ja Harjumaa täitsa tema wõimu all oliwad. Küll lubasiwad mõegawennad algusel piiskoppidele nende osa laenuks saadud maakondadest anda, kuid järgnew aeg näitab, et nad warsti oma lubamise tagasiwõtsiwad ja nii siis tõsiselt oma asutaja wastasteks saiwad.

Selsamal ajal tuli Rootsi kuningas Johann Waga sõjawäega Rotalia rannas maale, sest hõlpsus ristimise läbi maid omale saada oli isegi tema sel ajal wäga korratusesse sattunud riigis wõiduhimu ärkwale hüüdnud. Daanlastel ei olnud midagi selle wastu, et Johann Li-hula, Alberti poolt määratud Hermann piiskopikoha,

omale wõttis ja ühe oma piiskoppidest sinna asuma pani. Waewalt aga oli Rootsi laewastik koju tagasipurjetanud, kui eestlased lossi ärawõtsiwad ja piiskopi ühes suurema jaoga tema kaitsewäest mahatapsiwad. Ainult mõned ainukesed rootslased suutsiwad eluga Tallinna peaseda.

Nüüd läks Albert ise teele, et paawsti pool abi oma lepingu-osaliste wastu otsida. Lübekis taheti teda Waldemari käsu peale wangi wõtta ja ainult salaja läks tal korda põgeneda. Kui ta wiimaks Rooma jõudis, ei leidnud ta ka seal troosti. Julgemeelne Innocenz oli aastal 1216 surnud ja ta järeltuleja Honorius III. kartis wägewat Waldemari wihale äritada ja nii oma mõju põhja olude peale kaalu peale panna. Albert pööras ennast keisri poole, et riigilt seda saada, mis kirik temale anda ei tahtnud, kuid Friedrich II. oli ise nii mitmekordsetesse jagelemistesse kinnimässitud, et ta teda waewalt kuulda wõttis. Temale ei jäänud sellega siis muud üle, kui oma wanu abihallikaid, nii hästi kui see korda läks, tarwitusele wõtta. Ta kuulutas ristsõda Saksamaal ja ka tõesti oli tung tema sõdijate hulka õige suur; kuid kui ta oma kahetsewa patustemilitsaga Lübekki jõudis, ei südandanud keegi teda Liwimaale wiia, sest et Waldemar seda waljusti ärakeelanud oli.

Oma senistest kaitsjatest mahajäätud, kõrwaletõrjutud oma lepingumehest, keda ta ise Eestimaale kutsunud oli, eemalehoitud isegi omast piiskopkonnast, oli Albert kitsikuses, milles tuhat teist meest tingimata hukatuse leidnud oleksiwad. Tema tuline ja erk waim aga juhatas talle abinõu kätte, mis teda mitte ainult kimbatuses kahjuta ei peastnud, waid koguni sedagi tagasitõi, mis juba kadunud oli.

Ta sõitis ise Daanimaale ja andis Waldemari omaks mitte ainult Eestimaa, waid ka terve Liwimaa selle otsemeelse tingimisega, kui Riia kodanikud ja maa põlised elanikud sellega nõus on. Kuningas läks meelitawalt ülesseatud lõksu, andis Albertile luba oma piiskopkonda tagasipöörata ja saatis ka kohe rüütli teele, kes Liwimaa walitsust wastuwõtma pidi, kuid, nagu Albert

juba ette oli äraarwanud, kõik oliwad selle wastu Daani ülemwalitsust makswaks tunnistada. Terwe leping tunnistati sellega siis tühiseks ja Albert astus jällegi oma nõuetega Eestimaa kohta lagedale. Kuninga maawalitseja kihutati häbistawal kombel minema ja hakati ennast sõjale ettewalmistama. Lundi ülempiiskop, keda just praegu saarlased Tallinnas hädaohtliku piiramisega kimbutanud oliwad, ei leidnud muud peasemise teed kui kuninga nimel ennast kõigist õigustest Liwi- ja Läti-maa kohta lahtiütelda. Nii oli siis ka siin alatu papi-kawalus aruka ja wägewa würti politikast wiimaks ometi jagu saanud.

Siiski ei kaotanud see sisemist lõhet sakslaste wahel. Rüütli oliwad liiga suurt tulu daanlastelt saanud, nii et nad otsekohe nende nõusse heitsiwad. Riia kodanikud ja piiskopi mehed aga tegiwad lepingu liiwlaste ja lätlastega, mida nad wandega kinnitasiwad, igaühe wastu, kes nendele liiga tegema tuleks. See andis mõegawendadele põhjust häkitselt liiwlaste wanemate kallaletungida ja neid ahelatesse panna lasta ning wäga wististi oleks nüüd juba kodusõda sakslaste wahel lahtipeasenud, kui mitte parajasti leedulaste ja wenelaste waenulik maale tulek neid sundinud ei oleks ühenema.

Eestimaa oli nende sündmuste puhul juba täiesti ristitud ja ranga maksude alla pandud ning Waldemar läks Saaremaale, et saarlasi Tallinna piiramise katse eest karistada. Tal oli hea sõjaõnn, ja et terwet saart oma allabeita, laskis ta kiwilossi ehitama hakata; ehituse puhul aga tungisiwad saarlased nii wisa wahwusega ja nii wihaselt ta kallale, et nad tema wististi ärawõitnud oleksiwad, kui mitte Orlamünde krahw Albert, piiskop ja ordumeister temale appi rutanud poleks. See abiandmine näitas Waldemarile selgesti, kui tähtjas sakslaste sõprus Liwimaal on, ja et teda jäädawalt omale wõita, andis ta mõegawendadele kõik ilmalikud, Albertile aga kõik waimulikud walitsuse-õigused Sakalas ja Ungannias. Ta tegi koguni Alberti wenna Dietrichi oma uue lossi hoidjaks.

Waewalt oli ta aga äraläinud, kui saare pärisela-

nikud, need kõige südikamad wabariiklased põhjamaades, juba jälle sõjariistad kätte wõtsiwad. Nad tegiwad oma naabritega mannermaal, harjulastega, salalepingu ja saiwad nende käest ühe paterelli, ühe nendest masinatest, mis sakslastele, peale nende raudriiete, suurema jao lahinguid wõita aitasiwad. Daanlased oliwad nii ettewaatamatad olnud ja tema eestlastele kinkinud. Lühikese ajaga oli suur hulk niisuguseid kiwiwiskamise - masinaid walmis. Seitsmeteistkümnne sarnase paterelliga läksiwad saarlased uue lossi ette, sundisiwad ta allaheitma ja tegiwad ta maa-tasa. Kaitsewäe laskisiwad nad puutumata oma teed minna, peale piiskopi wenna ja seitsme daanlase, keda nad oma kätte pantideks jätsiwad.

Wäljasaadetud käskjalad teatasiwad igalpool Eestimaa piirides wahwa saarlaste wõiduõnne ja nagu elektrilöök käis terwest rahwast läbi. Ühelmeel el wõtsiwad eestlased aastal 1221 sõjariistad kätte ja juba mõne nädala pärast oli ainult weel Tallinn daanlaste päralt, sakslaste kätte ei jäänud aga Eestimaal enam midagi. Mõned wiimaste hulgast oliwad häkitsete kallaletungimiste puhul surma saanud, üks osa aeti heaga üle piiri, suurem hulk aga peeti wangis, et neid pärast pandiks antud käemeeste wastu ringiwahetada.

Suur löök oli löödud ja nüüd oli ainult tarwis tema tagajärgesi targu juhtida. Eestlased saatsiwad saadikud Riiga mehise seletusega: „nad olewat walmis rahu tegema ja töotawat, et nad sakslastele iialgi liiga ei tee, orjakstegewat usku ei tahtwat nad aga enam oma piirides sallida, nii kaua kui nende hulgas weel üks poisijõmpsi elus on.“ Peale selle nõudsiwad nad oma pantwangide tagasiandmist ja lubasiwad selle eest wangiwõetud orduwennad priiks lasta. Rahupakkumine ei käinud sakslaste ahnete plaanidega kokku, nad ei wõtnud teda wastu, aga wangide wahetamisega oliwad nad nõus ja ka tõesti pimestas isasüdame ärdus nii wäga eestlaste silmi, et nad kohutawad sõjamehed poisikeste wastu ringiwahetasiwad.

Siiski oliwad orduwennad liiaks nõrgad, et üksi seda paganarahwast jälle ikkesse ajada. Nad palusiwad

piiskopilt abi ja see ainuõndsakstegewa usu apostel, kes ainult paganate pöörmise sihiga maale tulnud oli, sest et, nagu ta eespool Wladimirile wastas, Kristus ütelnud olewat: „minge terwesse ilma ja ristige paganaid“, ühe sõnaga, see meie Õnnistegija püha järeltuleja wastas: „Et temal Eestimaal midagi kaotada ei olewat, siis ei tahtwat ta ennast sõja sekka segada. Ainult kui rüütlid temale ja ta wennale, igatsele ühe kolmandiku omast maadest anda töotawad, olewat ta walmis eestlasi uuesti ristiusku pöördma aitama.“ Nii oli ta wiimaks näokatte enesel eest ärakiskunud ja rääkis oma loomulikultoonil saagiahne ja wõimuhimulise rööwliste peamehe mõnuga. Wõib olla, et iga teine würost niisamasuguse wastuse andnud oleks, kuid — häkitselt paljaks kisutud wereimeja wampiripea on kahewõrra jäledam, kui ta jumalakartuse serawimi-loori tagant nähtawale tuleb.

Rüütlitel ei jäänud muud nõu üle, kui emba kumba, kas oma maaosad Eestimaal hoopis käest äraanda ehk piiskopi poolt ette pandud tingimisi täita. Nad waliswad wiimase peasetee. Silmapilk läks kohutaw kristlik sõjapägi sõtta eestlaste wastu, kellel ühtegi kõlblikku eestwedajat ja juhti ei olnud, sest et eelminewates sõdades kõik nende kangelased surma saanud oliwad. Küll kutsusiwad nad wenelased enestele appi ja andsiwad nende kätte koguni oma kindlamad kantsid, kuid see rohkendas ainult üldist segadust ja wiltsust. Sakslased, wenelased, daanlased, liiwlaste, lätlaste ja eestlaste taplesiwad mitu aastat õnnetuma maa piirides ja kõik endised koledused pöörsiwad kahewõrdselt tagasi. Pika werewalamise järele rajas wiimaks aastal 1224 Tartu ärawõitmine sakslaste ülemwalitsuse kindla alusele. Seda linna kaitses seesama Vesceka ehk Wiätscheslaw, kellel Albert kord tema isade maalapikese, Kukuenoisi, käest ärawõtnud oli. Ta pani wahwa südusega wastu ja lükkas, kindlas lootuses Wene abiwäe tuleku peale, kõik ette pandud allaheitmise tingimised tagasi. Wiimaks wõeti kindlus tormijooksuga sisse ning Wiätscheslaw ja kõik tema mehed löödi maha. Üheainsale Wene bojarile kingiti elu, pandi ta toredasti riidesse ja saadeti siis oma kodumaale teadet wiima. Pihkwass sai ta suure

Nowgorodi sõjawäega kokku, kes piiratuid peastma tõttas ja nüüd kurwalt koju tagasiminema sunnitud oli.

Tartu ärawõitmine oli õieti see löök, mis Liwimaa allaheitmisele pitseri peale wajutas. See linn oli terwe maa kõige tugewam kindlus, siia oliwad ennast igalt poolt kõik need kokkukogunud, kellel weel julgust oli wastupanna, ja selle kantsi langemisega kadus eestlaste wiimane lootus. Kõik nad heitsiwad tuima tõntsusega alla ning isegi saarlased laskiswad piiskopi wenna jalamaid wabaks ja palusiwad rahu. Sakslasi aga tegi nende wõiduõnn kõrgiks ja käski waks. Sellest ajast peale käiswad nad allaheidetud Liwimaa rahwastega ainult nagu orjadega ümber ja kusagil ei leia meie enam, et nad neid, nagu wanasti, selle wääriliseks pidanud oleksiwad nendega lepinguid teha ehk ületuldse awalikkudes asjades nendele hääleõigust anda.

Rüütlid ja piiskopid jaotasiwad nüüd peaaegu terwe Eestimaa eneste wahel ära. Piiskop Hermann asus Lihulast Tartusse, ehtas seal lossi jälle üles, asutas domkapituli sealsamas ja jagas hulga maid laenuks wälja.

Daanlased oliwad selle sõja puhul hoopis tähtsusetaks kõrwalist osa mänginud, sest Waldemari oli juba tema algusel suur tegemine wälimiste sekeldustega ja aastal 1223 wõttis Schwerini krahw tema koguni öösel häkitselt pealetungides wangi. Waewaga oli ennast Tallinn kahe piiramise wastu, saarlaste ja wenelaste poolt, kaitsta jõudnud ja pärast rahutegemist ei suudetud enam sakslastele wastupanna, kes isegi need maakonnad oma kätte kiskusiwad, mida nad senini Daani omaks tunnistanud oliwad.

Albert oskas asjaolude tulutöotawat seisku hariliku targameelsusega oma kasuks tarwitada. Ta käis oma wenna, Eestimaa piiskopi Hermanniga, Waldemari wangikojas wõersil ja oskas teda nii kaugele meelitada, et ka tema omalt poolt Hermanniga Eestimaa piiskopiks tunnistas ja toime pandud maade jagamise kinnitas. Aastal 1224 mõjusiwad mõlemad wennad koguni Rooma ku-

ninga Heinrich VII. peale Nürnbergi*) riigipäewal, et ta nad riigiwürstide hulka üleswõttis, ja selsamal aastal saadeti nende juurde paawsti poolt isepäinis legat ehk wolinik.

Modena piiskop Wilhelm, paawsti kanzler, kes üldse põhjamaades väga tegewat osa on mänginud, jõudis aastal 1224 sarnase wolimehena Riiga. Ta rändas terwe Liiwimaa läbi ja maanitses igalpool päriselanikka, et nad tõemeeles ristiuseks peaksiwad, ning sakslasi, et nad allaheidetute wastu õiglast ja lahket olemist ülesnäitaksiwad. On ju tõsi, wähe raske on uskuda, et itallase jutlustel karmi eestlaste peale, kelle keelest ta mitte sõnakestki ei oskanud, suur mõju oleks olnud, kuid üleskutse, millega ta ennast sakslaste poole pööras, tegi teda kõikide silmas väga auuwääriliseks. Teiste rahwaste peale mõjus ta auukartust äratawalt oma ülesastumise toreduse ja pühalikkuse läbi ja peaaegu kõik Wene naabriwürstid saatsiwad saadikuid teda terwitama.

Tema peatoimetuseks oli sisemiste tülinade õiendamine Riias. Ta tegi hulga määruseid, mille kirjelduse ma sunnitud olen järgmise raamatu sisusse mahutama, kus uue riigi kodanlisest sisseseadest juttu tuleb. Siin räägin ainult tema otsustustest allaheidetud maade kohta.

Tema Riias oleku ajal löi waenlus sakslaste ja daanlaste wahel kõige wihasemalt lõkendama. Et seda riidu lahutada, arwas Wilhelm kõige paremaks niisamasugust osa mängida, nagu seda Õiglus Boileau luules teeb. Ta wõttis kõik tüliälused maad, Järwa-, Wirumaa ja Rotalia, paawsti nimel Rooma kiriku alla ja jättis daanlastele suure palumise peale ainult Tallinna ja Harjumaa. Waewalt oli ta aga aastal 1225 ärasõitnud, kui sõda uuesti lahtipeasis. Ristisõda, mida Wilhelm Ojamaalt

*) Selle investitura, mis aastal 1356 Karl IV. poolt kinnitatud sai, millele Lübecki piiskop Eberhard aastal 1393 allakirjutas ja mille Rootsi saadik rahutegemise ajal Olivas ettenäitas, leiame Cod. Diplom. R. Poloniae T. V. pag. 75. Hupel kinnitab, ta wõiwat alles aastal 1225 väljaantud olla, kuid ta kannab kuupäewa: 1. detsember 1224.

saarlaste wastu kuulutas ja mille Volquin ka tõesti kahekümnetuhanda mehega toime saatis, pani selle kodusõja teistkorda seisku, kuid jällegi ainult niisama lühikeseks ajaks.

Aastal 1227 ilmus ootamata üks paawsti legat Riias ja keelas rüütlitele ja piiskoppidele iga paganate kallale tungimise ära, nii kaua kui wiimased ise nendesse ei puutu. See keeldus käis nii lausa waimuliku ülemuse seniste sihtide wastu, et ta kõiki imestama panema pidi. Peagi aga sai awalikuks, et see püha mees petis oli, keda daanlased rahaga selleks meelitanud oliwad, et niiviisi oma nõrkust warjata. Nad oliwad oma jõuetuse sel kombel aga just ilmsiks teinud ja Volquin läks järgmisel aastal seda arwatawat auuteotust kättemaksma. Ta heitis Harjumaa oma alla, wõitis Tallinna ära ja ajas daanlased täitsa Liiwimaalt välja. Rooma kuningas Heinrich VII. kinkis temale — näha on, et riigi ülemwalitsetjad paawstidele suuremeelsuse poolest sugugi järele ei andnud — selle peale 1-sel juulil 1228 Tallinna, Järwa-Harju- ja Wirumaa.

Alberti eksisamm oli daanlased Eestimaale kutsunud, Waldemari õnnetus oli nende äraajamise põhjuseks. Edaspidi saame näha, et määrus, mille abil neid igawesti eemalehoida taheti, nad jälle tagasitõi ja neile wõimalikuks tegi kindlamine kui ialgi oma jalgu selle maa pinnale toetada.

Nüüd oli daanlaste Eestimaal wiibimine ainult kümme aastat kestnud, kuid mälestuseks tulewatele põlvedele jätsiwad nad siiski Tallinna, Narwa ja Rakwere linnad ja lossid. Weel huwitawama kingituse tegi Waldemar aga oma laenumeestele nõndanimetatud Eestimaa rüütlite-õiguse andmisega, millel weel praegugi seaduslik wõim on, nii kaugelt kui Wene ukasid tema wastu ei käi.

XVI.

Alustatud semgallide allaheitmine.

Alberti surm.

Mitte ainult põhjapool ei naeratanud ülekohtune wõiduõnn õelusele wastu, ka lõunapool oli kohutawal Albertil korda läinud ühe auusameelse rahwa wabadust vähemalt nii elukardetawalt haawata, et ta warsti pärast tema surma tema järeltuleja hõlpsaks saagiks sai.

Meie nägime üheteistkümnendamas peatükis, kuidas niisama targal, kui wahwal Westhardil õnneks läks oma rahwale, Semgalli lätlastele, sarnast kasulikku seisukorda luua ja sarnast lugupidamist nende wastu äratada, et kristlased ja paganad ühtewiisi kartsiwad neid wihale äritada. Albert oli sõprust Westhardiga alalhoida katsunud, kuni ta wiimaks enese tugewa küll arwas olevat ka tema wastu ilma kartuseta truudust murda.

Aastal 1217, kui liiwlased ja lätlased hoopis allaheidetud, eestlased aga koguni nõrgestatud oliwad ja Waldemar neid hoopis põrmuks purustada lubas, sel aastal oli see, kui piiskop oma rööwihimulised pilgud ka Semgallimaa poole pööras. Ta alustas sellega, et ta põhjuseid otsima hakkas, mis Rooma kiriku keelemurdes nõuete-õiguste nime kandsiwad, ja midagi kergemat ei wõinud olla, kui neid leida.

Lippe krahw Bernhard oli Saksamaal kaua aega rööwimisi, nagu seekord rüütliwiis oli, suure metsikusega toime pannud, oli põletanud, riisunud, tapnud. Haigus sundis teda seda tööd seisku jätma ja nüüd parandas ta meelt, nagu kõik lidud oma wanas eas enamasti palweõdedeks saawad. Ta hakkas mungaks ja sai paawstilt luba Liiwimaal, kus kristlikute murdja-elukatele lai wäli lahti oli, oma endist osa kiriku kasuks edasimängida. Albert nimetas tema Semgallimaa piiskopiks ja määras temale Mesoteni lossi asupaigaks. Et aga semgallid sugugi weel selle peale mõtelnud ei olnud

ennast ristiusu ikke alla alandada ja et sakslastel nende piirides mitte jalatait maad polnud, mida nad omaks nimetada wõisiwad, siis anti uue piiskopile esialgu Seleburi loss Semgallimaa piiri ääres päriseks.

Waimulik ülemus oli nii siis leitud ja nüüd hakkas Albert oma kawaluse konksusi tegema, et temale ka hingekarja muretseda. Küll ei kõnele meile waimulik kroonika-kirjutaja midagi sellest, missuguseid kunstiwigurisi seal juures tarwitusele wõeti, kuid waewalt wõib midagi muud, kui Alberti salakawalust, selles näha, et aastal 1218 just sellesama Mesoteni lossi elanikud, mis juba ette Bernhardi piiskopikohaks oli määratud, Riiga tuliwad ja kaitset leedulaste wastu palusiwad. Neile lubati abi ainult selle tingimisega, kui nad kristlasteks saada ja Saksa kaitsewäe oma lossi wõtta tootaksiwad (et neid oma paganausulistele wendade wiha wastu kaitsta, nagu öeldi). Mõlemad tingimised wõtsiwad mõistmata semgallid wastu.

Süütaw tuletungal oli sel wiisil siis semgallide keskele lennutatud ja nende wabadus, usk ja isamaa seisiwad kaalu peal. Wana Westhard elas weel ja täie jõuga tõstis see kangelane weel kord oma mõeka. Äranähes, et ainult südime wahwus silmade ees seiswat iket wõis kaela kukkumast hoida, hüüdis ta terwe rahwa kokku Mesoteni piirama. Aeg oli kasin, sest piiramise puhul juba purjetas Segehard, üks Cisterciumi-ordu munk, uue sõjasalgaga Musset mööda ülesse, et Mesoteni täiesti Semgalli piiskopi omaks wõtta ja kõik teised päriselanikud sealt hoopis väljaheita. Westhard läks talle wastu, sai temast wõitu ja pööras siis piiramisele tagasi. Kuid seda polnud enam tarwiski. Saksa kaitsewägi oli pakku läinud ja rõemuga laskiwad ristiusk pöördud semgallid, kes wiimaks oma pimedusest lahti saanud oliwad, oma peastjad kantsi wärawatest sisse.

Westhard pidas ikka oma rahwa kasu hoolega silmas. Ta ühendas ennast leedulastega ja tungis Liiwimaale, kuid selle läbi äritas ta liiwlasi, kes omalt poolt

jälle Semgallimaad laastama ilmusiwad. Lühidalt — riigisalik hingedarjase hoolele olgu tänu selle eest — sõda möllas ka siingi oma täie koledusega.

Aastal 1219 läks Albert ise suure sõjawäega, mille hulgas ka Saksi hertsog Albert oli, Mesotenit piirama. Lossi kallale tormati sarnase wihatujuga, et semgallid juba rahu pärast läbirääkimisi pidama hakkasiwad, kuid sakslaste poolt ette pandud waljud tingimised sundisiwad neid jällegi sõjariistu kätte wõtma. Uue werise wõitluse järele heitsiwad nad wiimaks alla. Juba oliwad kaks-sada meest nende hulgast kantsist wäljasammunud, kui korraga Westhard suure semgallide ja leedulaste sõjasalgaga metsast lagedale tormas. Silmapilk tapsiwad sakslased oma wangid maha ja asusiwad sõjakorda, kuid leedulased ei tahtnud wõitlema minna ja nii oli ka Westhard sunnitud taganema. Nende eestwedajate saatust, keda sakslased praegu kõikide nähes surnuks löönud oliwad, ajas lossi kaitsjaid meelt heitma. Nad hakkasiwad uuesti weel kangema wihaga wastu, kui enne-malt, kuni wiimaks tuli nad alt õõneks kaewatud, kokkulangewatelt wallidelt ajas. Nüüd alles pugesiwad nad waese kesed kantsist wälja ja laskiwad ennast ristida ja riisuda.

See apardus aga ei wõtnud Westhardil weel kõik julguse. Sakslastel oli nii palju tegemist ühtelugu sõda eestlaste ja daanlastega pidades, et ta aega leidis jõudu koguda ja mõnegi werise laastamise käiguga nende seda wiletust kättetasuda, mida nad tema rahwale toonud oliwad. Modena Wilhelm kutsus küll ka tema aastal 1224 oma juurde ja katsus teda risti usku wastuwõtma meelitada, kuid hallipeaga kangelane tõrkus uhkelt ja kindlalt selle wastu. Ainuke luba, mis ta andis, oli — ühe missionari wiibimist omas Ternetene maakonnas sallida tahta.

Kõige selle peale waatamata aga tarwitas ta iga parajat pilku sõja uuendamiseks. Nii tungis ta aastal 1226, kui mõegawendadel Saaremaal tegemist oli, ootamata Liwimaale ja ajas selsamal aastal tagasitlunud ordumeistri Semgallimaalt wälja. Sedasama tegi ta aastal 1227, kui suur jagu Saksa sõjamehi kodumaale sõitnud

oli. Tema südiduse*) tõttu jäi ka tõesti tema suguwendade wabadus kuni Alberti surmani nõrgestamata, ja kui wiimased mõni aasta hiljem wiimaks allaheitma pidiwad, siis sündis see korrapäralise ja pehme, wabatahtlase allawandumise teel. Oleks teistel rahwastel niisamasugune Westhard juhiks olnud, kindlasti oleks siis ka nende saatust hoopis teistsuguseks kujunenud.

Albert suri aastal 1229 kolmekümne ühe-aastase ametikohuste täitmise järele. Oma walitsuse hakatusel ei olnud ta muud päranduseks saanud, kui õiguse kahe lossi peale, tema surma tunnil aga oli järelejäämus: mitmed linnad ja piiskopkonnad, wiis allaheidetud rahwast, korraldatud riik ja kindla järjele rajatud wüsti wõim. Tema wiimaseks toimetuseks enne surma olewat rüütli- ja talupoja-õiguste seaduslik korraldamine olnud. Selle kuulujutu proowimine ja riigi sisemise sisseseade kirjeldus käib järgmisesse raamatusse. Siin wõisin ma Albertit ainult kohutawa tapainglina kujutada, kelle waimujõud nii mitme rahwa wabaduse ja eluõnne purustas.

Tagasiwaade.

Alberti surma puhul oli kõigi praeguse Eesti, Liwi- ja Kuuramaa rahwaste täieline allaheitmine juba kindel, tarwis oli ainult asju oma soodu käia lasta, et ka wiimaseid riismeid langema panna. Pärast tema surma algas hoopis uus asjade olukord. Sõda ja wiletus keetsiwad edasi, kuid wõitlejad polnud enam endised. Rööwisaak lames hingetult maas ja nüüd riidlesiwad ta kagistajad ise selle kallal, kes tema allaneelama pidi; nad riidlesiwad nii kaua, kuni nad ise wiimaks

*) Ma ei wõi ühte juhtumist, mis tema isiklikust wahwusest kõige selgema tunnistuse annab, siin kohal nimetamata jätta. Ühel sõjakäigul Liwimaal asusiwad sakslased kord nii ootamata ta kallale, et nende eestwedaja juba mõeka tema pea kohal kergitas, kui ta parajasti ilma sõjariistadeta tule ääres istus ja einet wõttis. Läti kangelane ei lasknud ennast kohutada. Ta tõmbas tuki tuest, lõi rüütli ühe hoobiga maha ja peasis eluga.

ühe kolmandama saagiks saiwad; seda pööret saame teises andes näha. Siin lubatagu mulle wähe peatada ja käesolewa raamatu sisu peale lühidalt tagasiwaadata.

Kolme esimese Liiwimaa piiskopi iseloom oli nii imewääriliselt asjaolude kohane, nagu oleks keegi kõrgem waenuline wõim neid mehi wäljawalunud ja teatud, ette äramääratud korras ilmuda lasknud, et päriselanikkude häda ja wiletsusesse sattumist tingimata ja muutmata kindlaks teha. Salasammul hiiliw Meinhard ei ilmutanud miski iseäranis tegewust, ta piilus ainult ja kerjas üksikut wäheldast kasu asjaolude käest, ilma et ta saatusest midagi wäewõimuga wõtnud oleks. Ta oli loomu poolest enam kawal kui tark, ta waim peidutas eneses rohkem osawust kui tegujõudu. Tema oli paras mees selleks, et põhjust ja wõimalust mõneks suureks ettewõtteks anda, kuid et ise midagi luua, selleks puudus temal jõud. Tema oli kuldhunt (schakal), kes lõwile saagi kätteajab, mida ta ise mhamurda ei jäksa.

Pidi nendest kasudest, mis Meinhard kawala lipitsemisega kättesaanud oli, üleüldse tulu tekkima, siis oli waja wäljamaal sooja osawõtmist elusse hütida. Plaanita, üksluine Berthold, kes muud ei oskanud, kui prassida ja tapelda, ei olnud muidugi selleks loodud, et sarnaseid tundeid ärkama panna. Tema ei wõinud siis ka ristiüsku pöõrmise tööd edendada ja õnn oli, et tal aega polnud terwet asja nurja ajada. Kuid mista ise korda saata ei suutnud, seda tegi tema surm. Ta langes lahingus. Et tema martirisurma kättetasuda, et otse kui tema teenistuste sabas taewasse lohistatud saada, haaras igamees tulise õhinaga mõega pihku. Paawst õhutas tuld ja häwitawalt löiwad tulekahju leegid Liiwimaa pea kohal kokku.

Nüüd ilmus Albert ja sellest pilgust peale, kui ta piiskopikepi oma pihku wõttis, muutis see ennast skeptriks tema käes. Ta ei luuranud armuandeid juhtumise käest: ei, ta elas ja toimetas ainuüksi nende olude keskel, mida ta ise luua oskas. Kindla käega pidas ta saatuse ohjad oma peos, ja kui ta ka wahest sunni-

tud oli selle saatuse tujusi täitma, siis oskas ta siiski nii asja ajada, et ta teinekord neidsamu tujusi jälle kasu kandma pani. Tuletame meelde, kui ettewaatlikult ja wäsimata ta abihallikaid oma plaani täitmiseks enesele nõutama hakkas, weel enne kui ta Liiwimaale oma jalaga saanud oli, peame meeles, kui järjekindlalt ta kõik pandiks saadud poisikesed oma tulewasteks tööriistadeks teha laskis, missuguseid abinõusi ta tarwitas, et liiwlastest tugewamaks saada, enne kui ta nende kallale tungis, nagu linna ehitus, ordu asutamine, Kaupo wõrgutamine ja tema meele pimestus paawsti läbi jne. Kui selle pärast siis sõda tõesti algas, langesiwad liiwlased ja nendega ühes lätlased. Kohe hakkas ta mõlemaid rahwaid selleks tarwitama, et kolmandamat rahwast allarõhuda, ja iga häda, mida nad selle juures kannatasiwad, tegi nende ahelad ainult seda katkematamaks. Mõegawendade ordu sai liiga wägewaks: — Waldemari maale kutsudes ja eestlasi endid targu oma kasuks tarwitates rusus Albert ta jällegi alla. Daanlased hakkasiwad teda kimbutama, tahtsiwad tema waewanagemise wilja omale wõtta: ta andis järele ja just selle oma järelandmise tõttu kukutas ta neid. Tõesti, see mees, kes uue ilma enese ümber lõi, mille ees rahwad ja würsid pihuks ja põrmuks pudenesiwad, kes isegi oma wõistlajaid sõnakuulelikute masinatena tarwitas: — kui waimujõus inimese suurus peitub, siis oli Albert suur, imestusewäärt suur mees! — Kahjuks aga annab ta meile ainult uue tunnistuse, et suurusest mitte küll ei ole ka auustamise peale õigust saada, et suurus tihtipeale ainult iseloomu kõlwatust seda enam nähtawale tuua aitab.

Ei ole sugugi ülekohus seda südameta rõhujat, seda auuahnet rõõwliit, kes külma werega terwed rahwad oma wiletsa omakasu ohwriks tappis, üleüldise põlgtuse alla heita. Kõik jõledused, mis kuuesaja aasta jooksul Liiwimaal korda saadetud on, mida nüüdki weel kõigis selle maa nurkades iga põlgtusewääriline, poolearuga rõhuja toime panna tohib, sest et ta aadelisoost sündinud on, — meeleheituse pisarad, mida kakskümmend põlwe walasiwad, otsata hädakisa, mis tänase päewani weelgi taewa poole kostab, kõik see märgib häbimärgiga

Alberti suurust. Missugune maawärisemine, missugune katk jätab omal käigul koledamaid jälgesi maha, kui see suur mees!

Arusaamata nähtus nimelt, millega ajalugu meid liaks tihti tutwustab, on see, et inimesed, isegi õige walgustatud waimuga inimesed, kõike oma lühikest elu-õnne wäsimata wisadusega selleks tarwitawad, et ühte-ainsat, ühte määratu suurt kuritööd ärateha, mis neid kõigi tulewate aastatuhandate needmise alla paneb. Nad näewad waewa, piinawad ennast ja teewad ise enestele liiga, et omale mälestusesammast luua, mis järeltulejaid hädaldates sajatama sunnib. Ja missugune pimestus, missugune hullus kiusab neid seda tegema? — Jampsija Albert vähemalt ei olnud. Ta teadis wäga hästi, et wiirastused, mille eest ta kuuma agarusega wõitles, ka wiirastused oliwad. Ainult auuahnus kihutas teda taga põrgutööd korda saatma, mille wilja ta ise maitsta ei wõinud, mille läbi aga millionid äraütlemata õnnetuks saiwad.

Häda sellele, kes oma üürike elu-unenäo järele oma olemisest muid jälgi maha ei jäta, kui ainult wiletust! Koletõsiselt hüüab ta põlatud nimi tulewate aastasadadele kõrwu:

Discite justitiam! Reliqua nihil!
(Õppige õigust tegema! Kõik muu on tühine!)

Sisu.

	lhk.
Tõlkija tähendus	3
Eeskõne	6
Sissejuhatus	9

Esimene raamat.

Lätlaste esiaeg.

I. jagu.

I. Eessõna	19
II. Läti rahwa algus	20
III. Widewut, lätlaste Mooses	24
IV. Seadused, mis Widewut andis	27
V. Nende seaduste mõju Läti iseloomu peale	29
VI. Widewut asutab usu	31
VII. Lätlaste pärastpoolne laialilagunemine	33
Lisa	37

II. jagu.

Lätlaste kirjeldus kaheteistkümnendal aastasajal.

I. Eessõna	45
II. Lätlaste haridus, kehakate ja terwis	46
III. Nende iseloomu tasadus	48
IV. Lätlaste auusus ja lahkus wõeraste wastu	50
V. Lätlaste eluwiis	53
VI. Politikaline sisseseade	57
VII. Kodused olud	59
VIII. Pulmakombed ja naiste seisukord	60
IX. Kombed surmakordadel	64
X. Ajaarwamine	66

III. jagu.

Wanade lätlaste usk.

	lhk
I. Usu ja preestrite tekkimisest üleüldse . . .	69
II. Ühe- ja mitme-jumala teenistus	73
III. Lätlaste mõisted usust ja nende peajumalad . . .	75
IV. Teised jumalate-liigid	78
V. Lätlaste pühad	81
VI. Preestrid	87

Teine raamat.

Eestlaste ja liiwlaste esiaeg.

I. Soome kannust wõsunud rahwaste ülewaade . . .	99
II. Soomlaste asupaigad ja üleüldine ajalugu . . .	101
III. Soome rahwaste lähem kirjeldus	104
IV. Soome rahwaste kombed ja usk	110
V. Wanad eestlased iseäranis	118
VI. Praegused eestlased	122
VII. Liiwlased	133

Kolmas raamat.

Liiwimaa ülesleidmine ja allaheitmine.

I. Sissejuhatus. Kaheteistkümnendama aasta- saja kirjeldus	139
II. Liiwimaa ülesleidmine	149
III. Ristiuse algus. Meinhard	151
IV. Berthold, teine piiskop	157
V. Kolmandama piiskopi Alberti iseloom	161
VI. Alberti walitsuse algus	162
VII. Tema abinõud jäädawa wõimu põhjendami- seks. Mõegawendade-ordu	165
VIII. Kaupo. Uuesti alustatud ristiuse algus. Kommetimäng	170
IX. Liiwlaste esimene katse wabadust tagasi- wõita. Nende allaheitmine	172

lhk.

X. Liiwimaa saab riigi-laenumaaks. Selle taga- järjed	175
XI. Sõjad Läti rahwastega. Lätgallide alla- heitmine	178
XII. Sõda eestlastega	182
XIII. Sõja tagajärjed. Salanõu	185
XIV. Wahekord piiskopi ja rüütlite wahel. Teine sõda eestlastega	189
XV. Daanlased Liiwimaal. Eestlaste wiimane allaheitmine	194
XVI. Alustatud semgallide allaheitmine. Alberti surm	204
Tagasiwaade	207

Trükiwead.

Trükitud on: Peab olema:

Lhk.	4 rida	15 alt	tema	nende
" 112	"	1 ülewalt	oleksiwas	oleksiwad
" —	"	2 "	eed	ees
" 129	"	2 tähenduses	alutüdruk	talutüdruk
" —	"	3 "	õigus	õigust
" 139	"	10 alt	tegijate	tegijate
" 142	"	10 ülewalt	, sünnitas	sünnitas
" 143	"	12 "	Tal askis	Ta laskis
" —	"	18 "	mõtlemata	mõtlemata,
" 144	"	5 "	katsusi	katsuti
" 167	"	11 "	arwama	arwama,
" —	"	12 "	jäädawat,	jäädawat